

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

Архіви КРАЇНИ

4 • 2005

ВИДАЄТЬСЯ З 1947 р.

№ 4 (257) 2005

ЛИПЕНЬ–СЕРПЕНЬ

ЗМІСТ

Офіційні документи

Державна програма розвитку архівної справи на 2006–2010 роки (проект) ... 5

Сучасна архівістика в Польщі

Дарія Наленч. Архівіст – зберігач кіберпростору 20

Владислав Стемпняк. “Colloquia Jerzy Skowronek dedicata” у співпраці з
європейськими архівами (1995–2004) 33

Ірина Матяш. “Перша кузня архівного знання в Польщі”: феномен “Ар-
хейону” 43

Україніка в Польщі та світі

Анна Крохмаль. Документи з історії України і польсько-українських відносин
у зібраннях полоністичних інституцій 60

о. Юрій Мицик. Чуднівська та Слободищенська битви 1660 р. на сторінках
“Віршованої хроніки” 76

Артем Папакін. Документи архівів Республіки Польща до історії польських
військових формувань в Україні у 1917–1918 рр. 104

Полоніка в Україні

Наталія Черкаська. Документи Браницьких герба “Гриф” з Вишнівця у
“магнатських” фондах ЦДАК України 117

Світлана Булатова. Рідкісні рукописи XVIII ст. з історії класичної археології із
зібрання польського короля Станіслава Августа Понятовського у фондах
Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернад-
ського 132

Михайло Довбищенко. Документи Державного архіву Волинської області до
історії Луцької уніатської єпархії у XVIII ст. 147

Наталія Масіян, Марія Никирса. Полоніка кінця XIX – початку XX ст. у
фондах Держархіву Чернівецької області 150

Наталія Кузьміна, Юрій Олійник. Полоніка 20–30-х рр. XX ст. у фондах
Державного архіву Хмельницької області 156

Україна – Польща:

Спільна доля двох народів

Сергій Шевченко. Письменники-поляки – уродженці Єлисаветградщини
(кінець XIX – початок XX ст.) 161

Іван Савицький. Ім’я, забуте в Україні: Євстахій Івановський (за документами
та свідченнями “усної історії”) 169

Василь Шепелюк. Українсько-польські літературні зв’язки в наукових до-
слідженнях літературознавця Г. Вервеса (за матеріалами ЦДАМЛМ
України) 177

Українсько-польські культурні зв'язки: Анотований реєстр документів ЦДАМЛМ України	180
<i>Владислав Роговий, Володимир Сергійчук.</i> Організація допомоги українському студентству в Польщі на початку 20-х рр. ХХ ст.	192
<i>Віталій Бондар, Олена Величко.</i> Українські переселенці з Польщі на теренах Запорізької області в 1944–1946 рр. (оригінальні документи з фондів Держархіву Запорізької області)	200
<i>Наталія Кузовова.</i> Документи з історії українських переселенців із Польщі у фонді Херсонського обласного комітету КП(б)У (1944–1947)	219
<i>Тетяна Ємельянова.</i> Кінофотодокументи ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного про українсько-польські наукові та культурні зв'язки	227
<i>Тетяна Клименко.</i> Умань за часів Потоцьких: документальна замальовка	237
Пам'яті Юрія Данилюка	242
Відомості про авторів	243

***Виходить у світ за сприяння
Фонду Катедр Українознавства (США).
Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ,
фінансується за рахунок благодійних пожертв
українських громад США і Канади***

**РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
спеціального числа:**

Геннадій БОРЯК (головний редактор),
Людмила ВАСЬКО (заступник головного редактора),
Валерій ВОЛКОВИНСЬКИЙ, Любов ДУБРОВІНА, Микола КРИКУН,
Дарія НАЛЕНЧ, Георгій ПАПАКІН, Руслан ПИРИГ,
Майя ПРИТИКІНА (технічний редактор),
Валерій СМОЛІЙ, Володимир РЕПРИНЦЕВ

Художній редактор *Георгій Сергєєв*
Оригінал-макет *Ірини Прокопенко*

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій та не несе відповідальності за достовірність наведених ними даних.

Засновники – Державний комітет архівів України,
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної академії наук України

“Архіви України” on-line: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>

Здано до набору 15.06.2005. Підписано до друку 31.08.2005. Формат паперу 70x108/16.
Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 21,28. Умовн. фарбо-відб. 21,6. Обл.-вид. арк. 20,56.
Наклад 300. Зам. 328.

“Архіви України”, № 3. Науково-практичний журнал. Видається з 1947 р.
Свідоцтво про реєстрацію: КВ № 5 від 07.09.93.

Адреса редакції:
03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24. Тел. 275–45–22.
ДЦЗД НАФ 03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.

CONTENTS

Official Papers

The State Programme of Archival Affairs Development for 2006–2010 (Draft)	5
---	---

Modern Archival Studies in Poland

<i>Dariya Nalench</i> . Archivist as a Cyberspace Keeper	20
<i>Wladyslav Stepniak</i> . “Colloquia Jerzy Skowronek dedicata” in Cooperation with European Archives (1995–2004)	33
<i>Iryna Matiash</i> . “The First Smithy of Archival Knowledge in Poland”: The “ARCHEION” Phenomenon	43

Ucrainica in Poland and Worldwide

<i>Anna Krochmal</i> . The Documents on Ukrainian History and Polish-Ukrainian Relationships in Collections of Polish Institutions Abroad	60
<i>F. Yuri Mytsyk</i> . 1660 Chudniv and Slobodysheche Battles in “Chronicles in Rhymes”	76
<i>Artem Papakin</i> . The Documents of Archives of Republic of Poland before History of Polish Military Formations in Ukraine in 1917–1918	104

Polonica in Ukraine

<i>Nataliya Cherkaska</i> . The Branytskys’ Documents “Gryph” Coat of Arms of Vyshnivets in “Magnats” Fonds of TsDIAK of Ukraine	117
<i>Svitlana Bulatova</i> . Rare Classic Archeologic Manuscripts of XVIIIth Century from the Polish King Stanislaw August Poniatovsky’s Collection in the Fonds of the Institute of Manuscripts of the V. Vernadskyi National Library of Ukraine	132
<i>Mykhailo Dovbyshchenko</i> . The Documents of the State Archive of Volhynia Oblast Relating to Lutsk Uniya Eparchy of XVIIIth Century	147
<i>Nataliya Masiyan, Mariya Nykyrsa</i> . End XIXth – Beginning XXth Centuries Polonistic Studies in the State Archive of Chernivtsi Oblast Fonds	150
<i>Nataliya Kuzmina, Yuri Oliinyk</i> . 1920s – 1930s Polonica in the Fonds of the State Archive of Khmelnytskyi Oblast	156

Ukraine – Poland: Common Fate of Two Nations

<i>Serhii Shevchenko</i> . Polish Writers of Yelysavetgrad Origin (End XIXth – Beginning XXth Centuries)	161
<i>Ivan Savytskyi</i> . The Name Forgotten in Ukraine: Yevstakhyi Ivanovskyi (Based on “Oral History” Documents and Evidence)	169
<i>Vasyl Shepeliuk</i> . Ukrainian-Polish Literary Connections in H. Verves’ Research (Based on The Documents of TsDAML of Ukraine)	177
Ukrainian-Polish Cultural relations: Annotated Register of the Documents of the Central State Archive and Museum of Literature and Arts of Ukraine	180
<i>Vladyslav Rohovyi, Volodymyr Serhijchuk</i> . Providing Assistance to Ukrainian Students in Poland at the Beginning of XXth Century	192
<i>Vitaliy Bondar, Olena Velychko</i> . Ukrainian Immigrants from Poland in Zaporizhzhia Oblast (1944–1946). Original Documents of the State Archive of Zaporizhzhia Oblast	200

<i>Nataliya Kuzovova. The Documents of Ukrainian Immigrants from Poland of Kherson Oblast Communist Party Committee Fond (1944–1947)</i>	219
<i>Tetiana Yemelianova. Cinephotodocuments of the H.Pshenychny TsDKPhPhA of Ukraine on Ukrainian-Polish Scientific and Cultural Cooperation.....</i>	227
<i>Tetiana Klymenko. Uman in the Pototskis' Times: A Documentary Sketch</i>	237
<i>In the Memory of Yurii Danyiuk</i>	242
About the Authors	243

*The Editorial Board gratefully acknowledges
the support and publication subsidy provided by
The Ukrainian Studies Fund Inc., New York
and
The Ukrainian People's Archive, Ltd, Kyiv*

EDITORIAL BOARD:

Hennadii BORIAK (editor-in-chief),
Liudmyla VASKO, Valerii Volkovynskyi, Liubov DUBROVINA,
Mykola Krykun, Dariya Nalench, Heorhii PAPAKIN,
Ruslan PYRIH, Maiia PRYTYKINA (technical editor),
Valerii Smolii, Volodymyr Repryntsev

**“Archives of Ukraine” on-line:
<http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>**

Проект

ЗАТВЕРДЖЕНО
постановою Кабінету Міністрів України
від _____ 2005 р. № _____

**ДЕРЖАВНА ПРОГРАМА
розвитку архівної справи на 2006–2010 роки**

I. Загальні положення

Затвердження Державної програми розвитку архівної справи на 2006–2010 роки (далі – Програма) зумовлено необхідністю реалізації сучасної політики і стратегії держави, спрямованих на створення належних умов для зберігання, примноження та використання Національного архівного фонду, подальшу розбудову архівної справи, досягнення світового рівня її розвитку.

Для забезпечення реалізації державної політики у сфері архівної справи і діловодства в Україні функціонує система архівних установ, яка складається із 789 архівних установ, з них 642 – державної та 147 – комунальної форми власності.

Сучасний стан архівної справи викликає глибоке занепокоєння, є вагомою підставою для вжиття кардинальних заходів.

Матеріально-технічна база державних архівних установ морально і фізично застаріла, не відповідає сучасним стандартам і потребам.

Упродовж тривалого часу не ведеться будівництво сучасних архівосховищ, оснащених спеціалізованим технологічним обладнанням.

У сховищах державних архівних установ не вистачає засобів пожежогасіння і протипожежної сигналізації. Відсутність систем кондиціювання не дозволяє витримувати у сховищах оптимальний вологісно-температурний режим, забезпечити дотримання нормативних фізико-хімічних показників збереженості документів. Протягом багатьох років не проводиться робота із створення копій для страхового фонду і фонду користування документами – переведення інформації на інші носії з метою її збереження у разі втрати або пошкодження оригіналів, а також відновлення згасаючих текстів, проведення якісної реставрації документів тощо. Значну кількість державних архівних установ не забезпечено постами позавідомчої охорони, не оснащено сучасними системами охоронної сигналізації.

Недостатність фінансування не дає змоги поповнювати Національний архівний фонд документами культурної спадщини України, що знаходяться за кордоном, та документами іноземного походження,

що стосуються історії України, не проводиться робота з їх виявлення і взяття на облік.

Чимало проблем виникає з розширенням сфери електронного документотворення та документообігу. Не впроваджуються новітні інформаційно-комунікаційні технології, унаслідок чого стає реальною загроза безповоротної втрати значної частини цінної інформації – електронних документів та інших ресурсів в електронному вигляді.

Потребують державної підтримки підготовка кадрів для архівних установ і проведення наукових досліджень у галузі архівознавства, документознавства та інформатизації.

Через нестачу матеріально-технічних, фінансових і трудових ресурсів архівні установи не в змозі планомірно і повноцінно поповнювати Національний архівний фонд, задовольняти на належному рівні зростаючий попит громадян, держави і суспільства на інформацію, а також створити архівістам і користувачам необхідні умови для роботи з документами.

Розв'язати перелічені та інші проблеми архівної справи, забезпечити її сталий розвиток без належного бюджетного фінансування неможливо.

Комплекс матеріально-технічних, фінансових, організаційних, науково-методичних і кадрових проблем потребує концептуального підходу до їх розв'язання та зумовлює необхідність прийняття Державної програми розвитку архівної справи на 2006–2010 роки.

II. Мета та основні завдання Програми

Метою Програми є створення належних умов для зберігання, примноження та використання Національного архівного фонду, сприяння інтеграції архівної справи в європейське та світове співтовариство.

Основними завданнями Програми є:

- зміцнення матеріально-технічної бази державних архівних установ для забезпечення умов гарантованого збереження документів Національного архівного фонду;
- внесення до Національного архівного фонду всіх цінних архівних документів, що є надбанням української нації;
- удосконалення законодавства з архівної справи та діловодства;
- організація централізованого зберігання електронних документів та інформаційних ресурсів;
- повернення в Україну незаконно вивезених архівних цінностей;
- сприяння поповненню Національного архівного фонду архівними цінностями, що перебувають за межами України на законних підставах, та документами іноземного походження, що стосуються історії України;
- поглиблення міжнародного співробітництва, входження архівних установ у європейський і світовий інформаційний та

- науковий простір, розширення їх участі у міжнародних культурних і наукових проектах;
- створення архіву для зберігання документів української діаспори;
 - створення умов для більш ефективного впровадження в архівних установах сучасних інформаційних технологій;
 - генерування інформаційної продукції на рівні міжнародних стандартів;
 - розвиток галузевих фундаментальних і прикладних наукових досліджень, методики і технології архівної справи;
 - підвищення рівня економічних і соціальних гарантій для професійної самореалізації архівних працівників.

Програма дасть змогу сконцентрувати зусилля центральних і місцевих органів виконавчої влади, громадськості на виконанні визначених завдань та забезпечити ефективне здійснення державної політики у сфері архівної справи і реалізацію середньострокової стратегії її розвитку на 2006–2010 роки.

III. Фінансове забезпечення

Фінансове забезпечення виконання Програми здійснюється в межах асигнувань, передбачених центральним органам виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським держадміністраціям, райдержадміністраціям, міським радам, відповідальним за виконання Програми, у державному і місцевих бюджетах.

Міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації щороку передбачають у проектах відповідних бюджетів кошти на виконання завдань і заходів, визначених Програмою.

Орієнтовний обсяг фінансування завдань Програми становить 455000,0 тис. гривень, у тому числі за рахунок державного бюджету – 445415,6 тис. гривень, місцевих бюджетів – 9684,4 тис. гривень.

Заходи щодо реалізації Програми наведено в додатку.

IV. Координація і контроль за виконанням Програми

Координація і контроль за виконанням Програми покладаються на Державний комітет архівів України.

Для забезпечення організації виконання Програми Держкомархів України утворює міжвідомчу робочу групу.

V. Очікувані результати

Виконання Програми дасть змогу:

- створити умови для гарантованого збереження документів Національного архівного фонду;

- забезпечити повноцінний захист усіх цінних архівних документів, що є надбанням української нації;
- зміцнити матеріально-технічну базу архівних установ та покращити соціально-правові умови для ефективної роботи їх працівників;
- досягти рівня європейських стандартів зберігання та користування документами Національного архівного фонду;
- створити засади для вдосконалення фінансово-економічного забезпечення архівних установ;
- уніфікувати законодавство з питань архівної справи і діловодства;
- запровадити сучасні інформаційні технології, створити систему інформаційних ресурсів, інтегровану у світовий інформаційний простір;
- задовольняти у необхідних обсягах потреби громадян, суспільства, держави в інформації;
- забезпечити створення мережі архівних установ для централізованого тимчасового зберігання архівних документів, що не належать до Національного архівного фонду (трудові архіви);
- поповнити Національний архівний фонд документами культурної спадщини України, які знаходяться за кордоном, та документами іноземного походження, що стосуються історії України;
- привести регіональні програми у відповідність з Державною програмою розвитку архівної справи.

Додаток до Програми

ЗАХОДИ

щодо виконання Державної програми розвитку архівної справи на 2006–2010 роки

№ з/п	Найменування завдання	Відповідальні за виконання	Строки виконання, роки	Орієнтовний обсяг фінансування за роками, тис. гривень					
				Разом	2006	2007	2008	2009	2010
				Разом	2006	2007	2008	2009	2010

I. Забезпечення збереженості документів Національного архівного фонду

1.	Створення страхового фонду на унікальні та особливо цінні документи НАФ	Держкомархів, Рада міністрів в АРК, обласні державні адміністрації, міські державні адміністрації м. Києва та Севастополя	2006–2010	98243,2	87980,8	2565,6	2565,6	2565,6	2565,6
2.	Придбання техніки та матеріалів для забезпечення збереженості документів НАФ і використання їх інформації	Держкомархів, Рада міністрів в АРК, обласні державні адміністрації, міські державні адміністрації м. Києва та Севастополя, райдержадміністрації, міські ради	2006–2010	57569,02	5887,119	37333,979	5450,914	4604,929	4292,079

№ з/п	Найменування завдання	Відповідальні за виконання	Строки виконання, роки	Орієнтовний обсяг фінансування за роками, тис. гривень					
				Разом	2006	2007	2008	2009	2010
3.	Здійснення спеціального оброблення документів (фумігація, дезінсекція, дезінфекція)	Держкомархів, обласні державні адміністрації, міські державні адміністрації м. Києва та Севастополя, райдержадміністрації	2006–2010	1073,45	354,15	159	229	138,7	192,6
4.	Забезпечення кліматичного режиму збереження документів	Держкомархів, Рада міністрів в АРК, обласні державні адміністрації, міська державна адміністрація м. Києва, райдержадміністрації, міські ради	2006–2010	10507,135	1356,45	7211,06	867	811,75	260,875
5.	Посилення пожежної безпеки приміщень архівних установ	Держкомархів, Рада міністрів в АРК, обласні державні адміністрації, міські державні адміністрації м. Києва та Севастополя, райдержадміністрації, міські ради	2006–2010	10994,607	3498,57	2881,0731	2344,468	1575,416	695,08

№ з/п	Найменування завдання	Відповідальні за виконання	Строки виконання, роки	Орієнтовний обсяг фінансування за роками, тис. гривень					
				Разом	2006	2007	2008	2009	2010
6.	Забезпечення надійної охорони архівних приміщень:	Держкомархів, Рада міністрів в АРК, обласні державні адміністрації, міська державна адміністрація м. Києва, райдержадміністрації, міські ради	2006–2010	4189,981	1496,739	743,108	837,318	698,908	413,908
	встановлення нових та ремонт наявних систем охоронної сигналізації;								
	забезпечення архівів постами міліцейської охорони	Держкомархів, Рада міністрів в АРК, обласні державні адміністрації, міська держадміністрація м. Києва, райдержадміністрації	2006–2010	11246,07	2235,214	2245,214	2255,214	2255,214	2255,214
7.	Реконструкція та будова архівних споруд	Держкомархів, Житомирська, Закарпатська, Івано-	2006–2010	107626,1	29749	27497,09	17460	16460	16460

№ з/п	Найменування завдання	Відповідальні за виконання	Строки виконання, роки	Орієнтовний обсяг фінансування за роками, тис. гривень					
				Разом	2006	2007	2008	2009	2010
		Франківська, Київська, Миколаївська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Чернівецька обласні державні адміністрації, Севастопольська міська держадміністрація							
8.	Облаштування додаткових приміщень	Вінницька, Полтавська, Хмельницька, Чернівецька, Чернігівська обласні державні адміністрації	2006–2010	5993,06	485	465,1	512,96	2275	2256
9.	Ремонт приміщень та систем життєзабезпечення архівів	Держкомархів, Рада міністрів в АРК, обласні держадміністрації, райдержадміністрації, міські ради	2006–2010	26923,519	11092,059	4655,98	4412,67	3498,32	3294,49

№ з/п	Найменування завдання	Відповідальні за виконання	Строки виконання, роки	Орієнтовний обсяг фінансування за роками, тис. гривень					
				Разом	2006	2007	2008	2009	2010
10.	Реконструкція архівних фондів, втрачених внаслідок пожежі в Кам'янець-Подільському міському архіві Хмельницької області	Хмельницька облдержадміністрація	2006–2010	245,0	49,0	49,0	49,0	49,0	49,0
11.	Організація централізованого державного зберігання документів діаспори	Держкомархів	2006–2010	1928,85	385,77	385,77	385,77	385,77	385,77
12.	Організація централізованого тимчасового зберігання документів, що не належать до НАФ, але є необхідними для соціального захисту громадян	Міські та районні ради	2006	16182,0	16182,0	–	–	–	–

№ з/п	Найменування завдання	Відповідальні за виконання	Строки виконання, роки	Орієнтовний обсяг фінансування за роками, тис. гривень					
				Разом	2006	2007	2008	2009	2010
II. Державна реєстрація документів НАФ									
13.	Організація централізованого замовлення бланків свідоцтв, книг і штемпелів для державної реєстрації	Держкомархів	2006	100,0	100,0				

III. Розвиток виставкової діяльності державних архівних установ

14.	Забезпечення діяльності Виставкового центру державних архівних установ	Держкомархів, держархіви	2006–2010	899,0	569,0	270,0	20,0	20,0	20,0
15.	Створення виставкових регіональних центрів (виставок) у центральних держархівах,		2006–2010						

№ з/п	Найменування завдання	Відповідальні за виконання	Строки виконання, роки	Орієнтовний обсяг фінансування за роками, тис. гривень						
				Разом	2006	2007	2008	2009	2010	
	Держархів в АРК, держархівах областей, м.м. Києва та Севастополя:									
	придбання виставкового обладнання та обладнання для виготовлення цифрових копій документів;	Держкомархів, Рада міністрів в АРК, обласні державні адміністрації, Київська, Севастопольська міські держадміністрації	2006–2008	9996	2740,4	3627,8	3627,8			
	придбання витратних матеріалів для створення виставок	Держкомархів, Рада міністрів в АРК, обласні державні адміністрації, Київська, Севастопольська міські держадміністрації	2006–2010	13360,0	3802,4	4390,8	4140,8	513	513	

№ з/п	Найменування завдання	Відповідальні за виконання	Строки виконання, роки	Орієнтовний обсяг фінансування за роками, тис. гривень					
				Разом	2006	2007	2008	2009	2010
IV. Організація видавничої діяльності державних архівів									
16.	Видання:								
	путівників та інших довідників серії "Архівні зібрання України" (10 томів щороку);	Держкомархів, держархіви областей	2006—2010	400,0	80,0	80,0	80,0	80,0	80,0
	періодичного видання "Вісник Державного комітету архівів України" (4 числа на рік);	Держкомархів	2006—2010	60,0	12,0	12,0	12,0	12,0	12,0
	періодичного видання "Архіви України" (6 чисел на рік);	Держкомархів	2006—2010	120,0	24,0	24,0	24,0	24,0	24,0
	збірників документів, серії історико-архівних нарисів	Держкомархів, держархіви областей	2006—2010	2570,0	514,0	514,0	514,0	514,0	514,0

№ з/п	Найменування завдання	Відповідальні за виконання	Строки виконання, роки	Орієнтовний обсяг фінансування за роками, тис. гривень					
				Разом	2006	2007	2008	2009	2010
V. Інформатизація архівної справи									
17.	1. Створення галузевої інформаційної системи, в тому числі:			76985	25720	15350	15215	10850	9850
	обладнання відділу інформаційних технологій Держкомархіву;	Держкомархів	2006–2010	2660	995	550	415	350	350
	створення інформаційних систем в центральних державних архівах, підключення до ІС Держкомархіву;	Держкомархів	2006–2010	14100	3500	2800	2800	2500	2500
	створення інформаційних систем в Дер-	Держкомархів, Рада міністрів в АРК, обласні державні	2006–2010	60225	21225	12000	12000	8000	7000

№ з/п	Найменування завдання	Відповідальні за виконання	Строки виконання, роки	Орієнтовний обсяг фінансування за роками, тис. гривень					
				Разом	2006	2007	2008	2009	2010
	жавному архіві в Автономній Республіці Крим, обласних державних архівах, державних архівах м. Києва і Севастополя, підключення до ІС Держкомархіву	адміністрації, Київська та Севастопольська міськдержадміністрації							
18.	Створення і забезпечення діяльності архіву для централізованого зберігання електронних документів та інформаційних ресурсів	Держкомархів	2006–2010	8511,15	2362,23	1567,23	1547,23	1517,23	1517,23
VI. Наукові дослідження									
19.	Аналіз стану архівних фондів і умов їх зберігання	Держкомархів, УНДІАСД	2006–2010	100,0	20,0	20,0	20,0	20,0	20,0

№ з/п	Найменування завдання	Відповідальні за виконання	Строки виконання, роки	Орієнтовний обсяг фінансування за роками, тис. гривень					
				Разом	2006	2007	2008	2009	2010
20.	Створення та забезпечення діяльності мікробіологічної лабораторії	Держкомархів, УНДІАСД	2006–2010	33,970	6,794	6,794	6,794	6,794	6,794
21.	Створення національних стандартів з архівної справи та керування документацією	Держкомархів, УНДІАСД	2006–2010	44,0	8,8	8,8	8,8	8,8	8,8
		Разом:		455000,0	193402,2	108165,6	58938,5	48864,4	45629,3

Дарія НАЛЕНЧ

АРХІВІСТ – ЗБЕРІГАЧ КІБЕРПРОСТОРУ*

У процесі змін, що відбуваються постійно і є іманентними ознаками розвитку людства, змінюються потреби і можливості дій людини. Протягом багатьох століть простежується поява нових професій, зміна характеру та ускладнення інших. Кожна така зміна має свої причини та наслідки. З цього погляду архівістика й архівісти не є винятком. Відтоді, як люди навчилися писати й засвідчувати здійснені угоди, а також ухвалені рішення, постала потреба зосередження та збереження документів. Однак необхідність виокремлення спеціальної професії прийшла не відразу. Цей процес розпочався лише в XIX ст. разом із роздумами про суспільні функції архівів та формуванням сучасних націй, свідомих своєї історичної і культурної відмінності. Тоді архіви й набули статусу самостійних інституцій, більш-менш відкритих для широкої громадськості. В той час постало й питання професійної підготовки осіб для роботи в новостворених інституціях, виникли перші архівні школи.

Архівістика на європейському ґрунті почала розвиватися з грона історичних дисциплін, спираючися на майстерність історика. Вона стала однією з допоміжних історичних дисциплін, що розвивається чи не найдинамічніше, використовуючи інші спеціальні дисципліни, насамперед дипломатику і сфрагістику, для власних потреб. Поступ цієї галузі протягом десятиліть відбувався гармонійно, без значних прискорень та стримувань аж до 70-х років XX ст., тобто до часу появи комп'ютерів. Разом з активізацією їхнього застосування, щоразу ширшим доступом і більшими можливостями, людство опинилося на зовсім іншому шляху розвитку, а архівістика постала перед ризикованим питанням: чи лишається вона, як і раніше дисципліною науки, близькою до історії, чи, можливо, доля віднесла її до сфери науки про управління, а, може, інформатики.

Спробу відповісти на запитання, що змінилося в традиційному полі діяльності архівів і архівістики, варто поєднати зі спробою аналізу навчальних програм із цього предмета на університетському рівні. Тоді як на світанку архівістики існувала повна гармонія між профілем освіти та потребами ринку, то нині, особливо в Польщі, ці дві сфери доводиться розвивати в різних напрямках. Найгіршим є те, що вищі навчальні заклади, за незначним винятком, про що йтиметься

* Переклад з польської Людмили Демченко.

далі, перестали бути інтелектуальним “тилом” для практичної архівістики.

Комп’ютери та комп’ютеризація змінили всі ділянки активності архівіста, починаючи від контактів з установами, що створюють документи, через приймання документів, їх зосередження, опрацювання, забезпечення збереженості і завершуючи доступом до них. Технічні можливості легкої і зручної комунікації між людьми поклали кінець багатьом обмеженням, передусім у будь-якому доступі до інформації. Ці зміни супроводжують законотворчі процеси. Щоразу більше країн, не виключаючи Африки й Полінезії, приймають архівні закони, інші законодавчі акти про доступ до інформації, у сфері державної таємниці, авторського права, охорони особистих відомостей. Разом вони визначають межі інформаційної свободи, в яких формується глобальне інформаційне суспільство. Інформацію створюють і використовують як офіційні установи, так і приватні особи, наука і бізнес. Це коло замкнути важко. Для обміну інформацією найширше використовують електронні медіа. Частина інформації вже не має єдиного, конкретного автора – у кіберпросторі вона існує як спільний продукт.

Чи може архівіст, зважаючи на нові реалії, залишатися байдужим, визнати, що, як історик за освітою, він не повинен займатися записом комбінацій нуля та одиниці? Однак, якщо стверджуватимемо, що поставлене таким чином питання не гідне професії, місія якої – збереження будь-яких слідів людської діяльності, тоді можна сформулювати інше питання – про шанс опанувати електронний переказ.

Основною умовою виконання такого завдання є участь архівістів у процесі розбудови систем управління документацією, принаймні в інституціях, що підлягають архівному нагляду, з огляду на те, що останні створюють матеріали довготривалої історичної вартості й ужитку. У такому випадку завдання архівістів окреслене критеріями класифікації управлінської документації, оскільки прийнята система уможливила селекцію актів і гарантує збереженість тієї частини, що визнана як історична, найвартісніша, а також створення методичних стандартів, що описують даний документ і дозволяють окреслити його природний контекст. Це завдання не повинно викликати великих труднощів, якщо його виконання передуватиме створення доброго правового підґрунтя. У Польщі такі умови окреслює проект закону про інформацію, наближений до британської, французької і скандинавської практики.

Вищезазначені спостереження переконують, що великим змінам підлягає праця фірм та інституцій. Оскільки ведення “паперового” діловодства може пробачити певний розгардіяш, зокрема помилки при нумеруванні документів або при підкладанні їх у визначені місця, то електронізація незаперечно покладе цьому край. У тисячах або навіть мільйонах файлів, у терабайтах нагромадженої документації має існувати чіткий порядок. Система, що керує цією продукцією,

мусить бути справною, виконувати окреслені завдання. Створювати її повинні люди, спроможні здійснити функціональний аналіз роботи фірми, її інформаційних потреб, знайомі з правовими нормами, що, поруч з історико-архівними нормами, визначають строки зберігання різних типів документації, а також забезпечити правильний обіг документації та її зберігання таким чином, щоб не зник контекст, в якому постала інформація і з яким вона пов'язана. Водночас ці люди повинні бути в змозі архівувати документи, що втратили поточну придатність, і брати на себе відповідальність за передавання документів до відповідних архівів.

Оминаючи перехідний період, у якому однаково бракуватиме підготовлених кадрів і траплятимуться помилки (часом навіть ризиковані, через які може безповоротно загинути частина документації, а частину її, внаслідок недозастосування обов'язкових систем і стандартів, не вдасться заархівувати), ланка, яка сполучає архіви з інституціями, не повинна створювати великих труднощів. Гірше з нинішньої перспективи виглядає архівування неінституційованого суспільного простору, а отже, тих записів, що свідчать про багатство людської уяви й активності, на які не можна нав'язати жодних норм і вказівок, а також архівування кіберпростору, мінливого і колосального за обсягом. Дотеперішній досвід не є занадто обнадійливим. Тільки деякі архіви в окремих випадках архівують веб-сторінки. У США це зроблено з огляду на події 11 вересня. А, між іншим, до щоденної практики вже належать посилання в примітках на веб-публікації, які з часом або зникають, або змінюють адресу, чи принаймні пагінацію. Що така змінність означає для ретельності дослідження, не треба переконувати.

Завершивши перший етап, пов'язаний з постановням документів, архівіст мусить долати наступний виклик, що полягає в прийманні документів до архіву. За часів створення електронних документів недостатньо вміння перевірити списки приймання-передавання та пересвідчитися в комплектності тек. Тим більше, архівіст не може спокійно чекати 20 чи 25 років до моменту завершення трансферу. З плином часу, разом із багаторазовою зміною обладнання і програмування, документи втрачають читабельність. Передавання до архіву має здійснюватися тоді, коли згадані заходи ще можна виконати технічно. Необхідною є також обізнаність із технологією електронної конвертації даних у формат, в якому архів зберігає свої зібрання. Необхідні також об'єднання в єдине ціле обліку, а, найголовніше, включення нового методичного пакету до існуючої системи інформації. Приймання документів (а, користуючись менш архаїчною термінологією, – інформації) пізніше стає щільно пов'язаним із заходами зосередження зібрань, описаними в процедурах функціонування інтегрованої системи архівної інформації.

У польському випадку багато наслідків спричинюють суттєві зміни в господарстві, перенесення тягаря економічного розвитку

з державного сектора на приватний. Для архівів ця зміна означає знайдення інших, ніж дотепер, способів нагромадження і виявлення зібрань. Наскільки легко було покласти окреслені обов'язки на державні установи, настільки неможливо подібні розв'язання застосувати щодо приватної власності. Дедалі все більше суспільних завдань держава перекладає і доручає приватному секторові. З другого боку, зростає усвідомлення ролі документів у створенні ідентичності місцевої громадськості, у дослідженнях над суспільними і культурними змінами, а також у відтворенні історії родин. Усе це змінює підходи до засад і методик кваліфікації документів, змушує до опрацювання нових правил у підборі матеріалів для постійного зберігання. З'явилися навіть пропозиції активної участі користувача документами архіву у створенні архівного фонду. Ця особа, слухаючи, наприклад, записи або читаючи текст, що стосується подій, у яких брала участь, могла би прокоментувати або доповнити їх. Тоді першоджерело набуло б додаткових відтінків. Електронізація в такому випадку дозволяла б найкраще моделювання нового переказу.

Наступний етап – опрацювання зібрань. Здавалося б, ця фаза роботи втрачає сенс за часів існування електронних архівів. Можливо, надалі так і буде. Однак, дуже швидко це не відбудеться, принаймні до подолання бар'єру існування зібрань різнопланового характеру, записаних на різних носіях: папері, кліше, кальці, плівці, мікрофільмі, фотоплівці тощо. До сьогодні перенесення на електронні носії всіляких записів дало б шанс іншого керування процесом пристосування актів до користування дослідниками, – поняття архівного опрацювання фондів втратило б сенс. Не порушуючи питання щодо фінансування таких заходів (великих при розгортанні робіт у подібних масштабах), слід звернути увагу на фактор часу, зокрема при запровадженні оцифрування. Найперше всі акти належить впорядкувати, а потім описати. Відскановані документи не мають ідентичної вартості з документом, створеним на комп'ютері, і, скоріше, нагадують фотографію безіменної родини, ніж портрет відомої особи.

При користуванні електронними документами мусимо, однак, дати собі раду з пастками, що криються за поняттями достовірності, оригінальності, автентичності та незмінності. Паперовий документ під цим кутом зору був надто легко встановлюваним. Ця впевненість зникає у випадку електронного документа. З принципів необхідно виключити поняття його незмінності, бо залежно від носія, програми, у результаті чергових міграцій, він повинен змінюватися. Неможливо також відрізнити оригінал документа від його наступних копій. Усі вони мають ідентичний вигляд. Елементи вірогідності, такі як електронний підпис, не зможуть підтримуватися тривалий час і напевно будуть втрачені при спробі міграції. Згодом для гарантування найістотніших елементів, якими є достовірність і автентичність, слід шукати нових рішень. У цій галузі ще немає єдиних стандартів, що дають безумовну певність.

Інші проблеми опрацювання пов'язані зі зміною користувачів архівів. Оскільки архіви донедавна, і не тільки в Польщі, і не лише в колишньому східному блоці, були скоріше закритими інституціями, доступними для небагатьох, які спромоглися обґрунтувати мету свого візиту або надати відповідну рекомендацію, то нині архіви відкрили свої двері для всіх, передусім для різного типу аматорів, з генеалогами на чолі. Крім того, глибокі політичні й господарські зміни привели до того, що люди почали шукати документи, що підтверджують їхній правовий статус і забезпечують вирішення власних потреб. Історики і професійні вчені, які використовують історичні джерела, залишилися в меншості. Впливає це також на стосунки між архівістами та користувачами. Інакше це спілкування виглядає між добре підготовленим до користування документами істориком, інакше – з особами, які не мають знань, наприклад, про компетенції урядів і зміни у сфері їхньої діяльності на зламі років і епох, не можуть використовувати традиційних описів фондів, структура яких відповідає структурі урядів та інституцій. Самі архівісти відчувають потребу в допомозі іншого характеру, головним чином – у різного роду покажчиках, завдяки яким можна відповісти на тисячі конкретних питань, що надходять поштою або телефоном. Виникла також нова потреба – створення інформації про фонди, яка уможливила б доступ до інформації без необхідності мати спеціальну історичну підготовку. Створення таких описів та ключів доступу до путівників є необхідним елементом закладення архівної інформації в Інтернет. З огляду на фінансові витрати на таку роботу недоцільно, щоб ця інформація уступала лише для привілейованого кола потребувача. Ідеєю введення всіляких програм, що створюються у рамках концепцій e-Europe, e-Polska, e-government, є уможливлення доступу до заданої інформації за допомогою елементарного натискування на кнопку на клавіатурі. Такій умові повинна відповідати й адаптована в архівах система.

Надзвичайної ваги в нових умовах набуває відповідь на питання про способи доведення до користувача відомостей, яких він потребує і до безпосереднього отримання яких не готовий. Ілюстрацією такого явища є подив особи, зацікавленої в генеалогічних пошуках у метричних книгах ХІХ ст., що записи провадилися російською мовою, і його претензія, що не зроблено перекладу. Історик знає, що на зламі віків мінялися мови, змінювалося письмо, що в історичних записах рукописи переважають над машинописом. Такої обізнаності часто бракує іншим потенційним користувачам документами, нагромадженими в архівах. Однак чи повинен брак відповідної підготовки виключати їх із кола читачів старих паперів? Відповідь однозначно негативна. Традиційно історики видавали документи, які завдяки опрацюванню набували читабельності. Це завдання значною мірою переходить тепер на архіви. Якщо вони хочуть бути активними учасниками створення ринку знань, мусять реалізувати багато видавничих завдань,

пристосованих до різних ступенів підготовки користувачів. Прикладом такої діяльності нині слугують дві спільні програми Генеральної дирекції державних архівів і Наукової і Академічної комп'ютерної мережі (далі – NASK): “Скарби польських архівів” та “Польські міста в архівному документі”. В обох програмах разом із зображенням документа, який можна збільшувати до розмірів, що дозволяє прочитання оригінального тексту, вміщено транслітерацію і переклад, якщо документ писано іншою, ніж польська, мовою, а також історичний коментар і бібліографію, що дозволяє подальше, власне дослідження. Такі заходи неможливі щодо всіх нагромаджених в архівах документів, передусім з огляду на кошти і фактор часу. Але питання про відповідальність архівіста за ретельний, доцільний підбір документів, які можуть бути у такий спосіб доступні, залишається.

До послуг найвправніших читачів залишається пропозиція Польської Інтернетної Бібліотеки, на сторінки якої на даний час архіви передають зображення документів Президії Ради Міністрів міжвоєнної доби, Політичного Бюро Польської об'єднаної робітничої партії, а останнім часом також акти Коронної Метрики. При відчитанні цих документів читач залишається наодинці із своїм умінням, досвідом і знаннями, без посередника-архівіста (археографа).

Якою вбачається функція архівіста в перспективі зростаючої ролі електронного передавання даних? Звичайно, вона опиняється за межею традиційного розуміння функції зберігачів конкретних зібрань. Хоча ніхто не заперечує, що надалі необхідно приділяти увагу збереженості документів, однак акцент переноситься на інші завдання, донині ще не визнані елементом місії цієї професії, а саме: на зручному, швидкому і повному доставлянні інформації. Архівіст стає посередником, особливо, завдяки якій хтось інший, часом дуже віддалений, може задовольнити свою інформаційну потребу. З урахуванням перспективи підлягає еволюції і роль самого архіву. З огляду на “паломництво” користувачів, яким визначено ліміт часу й місця, кількість доступних тек (перешкоди можна множити далі) стає насправді серйозним фактором у кіберпросторі.

Архівістика, беручи до уваги зазначені вище процеси модернізації, стає останнім часом галуззю, що стрімко розвивається і координально змінює своє обличчя. Аби розвиток відбувався правильно і його імпульсом були не тільки технічні чи технологічні розв'язання, тобто, аби практика шла у парі з наукою, архіви потребують добре сформованого інтелектуального тилу. Його живильним середовищем завжди були вищі школи і здійснювані ними розлогі дослідження. Без фундаментальних досліджень не може розвиватися дидактичний процес. Архіви як інституції, хоча й виявляли найкращі бажання і найвищі амбіції, самостійно не створили достатнього ґрунту ані для досліджень, ані для дидактики. Але вони можуть, а зрештою – і повинні, бути партнером, виходячи з досвіду й уміння ідентифікації багатьох проблем. Добре розвинуте наукове середовище необхідне

архівам, як свіже повітря. Жоден інший партнер у сфері правничих і методичних питань, як і найкраща комп'ютерна фірма у сфері технологій, не виконає такої функції. В останньому випадку не йдеться виключно про пошук готових апікацій, а про свідомий розвиток і вибір, а також відчуття, що зроблений вибір на даному етапі, місці й за існуючих умов є найкращим.

Щоб дізнатися про нинішній стан у галузі навчання архівістів, Генеральна дирекція державних архівів розіслала анкету, на яку отримала відносно невелику кількість позитивних відповідей. Результати анкетування опрацював Яцек Крохмаль, керівник Відділу наукової архівістики Генеральної дирекції державних архівів¹.

У світлі відповідей, беручи до уваги, що існує можливість навчання в якихось приватних закладах, до котрих анкети не потрапили, можна стверджувати, що архівістика як спеціалізація існує в 10-ти (із 16-ти) державних університетах (у Гданську, Катовіцах, Кракові, Любліні, Ольштині, Познані, Щецині, Торуні, Варшаві, Вроцлаві), у філіалах Університету Марії Кюрі-Склодовської (далі – УМКС), у Радомі і Білій Подляській, а також у державній вищій школі без статусу університету – Філії Академії Святого Хреста у Пйотркові Трибунальському та у двох недержавних навчальних закладах (Католицькому університеті в Любліні, Вищій гуманітарній школі в Пултуську). В усіх зазначених випадках архівістика є спеціалізацією в колі історичних дисциплін. Крім того, варто зазначити, що у двох навчальних закладах – Варшавському та Ягеллонському університетах – цю спеціальність вивчають також у сфері наукової інформації і бібліотекознавства.

Післядипломну спеціалізацію з архівістики проводить Інститут історії Університету в Білому Стоці, архівну спеціальність планують розвивати Академія Святого Хреста в Кельцях, Академія Підляська в Седлцях та Академія Полоніки у Ченстохові, яка прагне проводити навчання в напрямку “адміністрація”. До кола тих, де вже викладається архівістика, після завершення анкетування долучилися Вища Гуманітарно-економічна школа у Вроцлавку і Державна Вища професійна школа у Пшемишлі. Обидві навчають на рівні ліценціату.

Стрімко зростаючі позиції архівістики засвідчують збільшення протягом останніх п'яти років кількості курсів архівістики в усіх анкетованих навчальних закладах (з двох до шести), а також створення першої самостійної кафедри (Ольштин). В останніх архівістика залишається серед курсів спеціальних історичних дисциплін, часом із ввічливості названих “кафедрою допоміжних історичних дисциплін і архівістики”.

В усіх зазначених навчальних закладах навчання відбувається на стаціонарних денних магістеріях. У п'яти з них існують і заочні магістерки. На рівні ліценціату можна здобути освіту у двох навчальних закладах (Вроцлав, УМКС в Любліні), а також у двох терито-

ріальних філіалах останнього. Післядипломну освіту, крім Торуні, що має давні традиції, віднедавна можна отримати також в Ольштині.

Дослідження професора Станіслава Серповського², проведені у 1997 р., виявили велику диференціацію дидактичних програм навчання в усіх закладах, що знайшло відображення в кількості годин, виділених на спеціалізацію, що коливається від 240 до 800. Анкетування підтвердило цю неоднорідність. Найменшу кількість годин для архівної спеціалізації відведено у Варшавському та Вроцлавському університетах (240–270), найбільшу – в УМКС, у Торуні та Познані (600–675). Програма викладається протягом 4-х – 10-ти семестрів, що пропорційно відповідає кількості годин, визначених для опанування знань. Найчастіше навчальний заклад розподіляє заняття на 6–7 семестрів.

Предмети спеціалізації обіймають від 10 до 35 % дидактичних годин (без практичних занять). У всіх випадках навчальними предметами виступають: вступ до архівістики, історія діловодства, історія адміністративного устрою Польщі, архівознавство, видання історичних джерел, архівні теорія і методика. Останній предмет, однак, часом викладається разом, часом – окремо. І вимір часу теж різний – від 45 до 150-ти годин. Дедалі все частіше у програмах з'являється предмет “основи теорії й організації управління”. Загалом його включення пояснюється появою цілого напрямку, пов'язаного з управлінням сучасною документацією, сучасною канцелярією і навіть сучасними системами діловодства. Коло цих дисциплін впроваджено вже шістьома навчальними закладами. Починають з'являтися й заняття з інформатики, впроваджені уже в семи закладах, але на різному рівні. Найкраще, дякуючи особистим зацікавленням професора Богдана Ришевського, керівника кафедри, цей предмет опанується студентами в Ольштині, де їм запропоновано заняття з основ інформатики, історичної інформатики, архівної інформатики, комп'ютеризації архівів. Загалом на ці предмети відведено 165 годин. За оцінками фахівців самих навчальних закладів, навчання в галузі застосування комп'ютерних технологій задовольняє лише у трьох інституціях: в Ольштині, Торуні і Познані. Здається, що до того кола можна долучити й УМКС.

Кількість і рівень педагогічних кадрів значно різняться між окремими навчальними закладами. Найбільше фахівців працює в Закладі архівістики Університету Міколая Коперніка (далі – УМК) в Торуні (15 осіб), серед них – 5 самостійних наукових працівників і 10 докторів. 11 осіб працюють на кафедрі архівістики в Ольштині, у тому числі 2 самостійних і 5 докторів. Порівняно слабшими виглядають навчальні заклади в Катовіцах і Гданську, де працюють по 4 працівники. Разом у вищих навчальних закладах 84 особи навчають архівної спеціальності. Цю кількість поповнюють працівники архівів і Генеральної дирекції державних архівів, що співпрацюють з університетами. У 2002 році їх було 11, у 2003 р. – 13.

У 2001/2002 навчальному році в анкетованих закладах з архівної спеціалізації отримували освіту 1200 осіб, з них 850 – на стаціонарі. Найбільше студентів було в УМК у Торуні – 314 осіб. Найменше в Катовіцах – 42.

Проведенню навчання і змінам у моделі навчання перешкоджають передусім відсутність літератури з предмета, незадовільне комплектування бібліотек іноземною літературою та невисокий рівень знань іноземних мов не лише серед студентів, а й викладачів. Якщо до цього додати недостатню участь польських вищих навчальних закладів у реалізації міжнародних архівних програм, а також у більшості конференцій, семінарів і архівних майстерень, можна легко констатувати затримки з ознайомленням із доробком світової архівістики. Основні підручники були видані ще у 70-х роках, їх перевидання з'являються що два роки. Якщо зважити, що джерелом знань щодо застосування комп'ютерних технологій є добра, але видана ще 1994 р. праця Б. Ришевського “Проблеми комп'ютеризації архівів”, то стає зрозумілим масштаб непристосованості навчальних процесів до постійно змінюваної практики сучасного архівіста. Ці лакуни певною мірою заповнюють архівні журнали. Можливо, в недалекій перспективі виправить ситуацію запланована Генеральною дирекцією державних архівів нова видавнича серія, що складатиметься з двох циклів. Один з них слугуватиме фундаментом знань і вмінь архівіста. Другий, через часту модифікацію змісту, скеровуватиме увагу на найновіші досягнення, зокрема в галузі інформатизації.

Дещо інакше вирішує проблему, що залишається недостатньо висвітленою в навчальних планах в історичній галузі, Інститут наукової інформації та бібліотекознавства. Ця спроба гідна найближчого представлення. Тут п'ятирічну магістерську освіту розподілено на 3-річний ліценціат та 2-річне навчання на магістерці. Від 2002 р. організовано новий магістерський напрямок – “Електронна документація та її зберігання”, що передбачає підготовку фахівців для роботи в архівах державної, самоврядувальної, підприємницької адміністрацій, культурно-освітніх інституцій та в історичних архівах. Основною ідеєю навчання стали знання в галузі створення, обслуговування, доступу і зберігання електронних документів. Обов'язковим предметом є “Електронний документ”, у рамках якого розглядаються такі завдання: архіви та публічна електронна адміністрація й інформаційне суспільство; система електронного діловодства (Electronic Record Management System) – визначення, історичні і правничі поняття; електронний документ – складові, формати, цикл життя метаданих, електронна реєстрація, плинність, довготривале зберігання, стратегії міграції/конвертації; основні стандарти обміну інформацією, HTML; архівні проблеми: нагляд та зберігання; автентичність та електронний підпис; функціональні вимоги: MoReq і ISO 15489; державні реєстри. Цей цикл спирається на стислі технічні курси: “Публікація інтернетних баз даних” та “Гіпермедійні

системи". Перший курс обіймає проектування баз, сервери www, мову форматування ISIS, вибрані інтернетні бібліотечні системи. Другий – займається проектуванням гіпермедійних систем. Окрім цих проблем, уведених з огляду на зміни оточення, до програми навчання включено традиційні предмети: вступ до архівістики, діловодство і документообіг, вибрані проблеми історії держави і права. До того ж, студент повинен скласти залік з кількох із довільно обраних предметів. Загалом програма займає 570 обов'язкових і 156 практичних годин.

Наведений приклад нових тенденцій в архівній освіті Польщі належить пов'язати з пошуком широких можливостей роботи для випускників.

Ринок праці для архівістів у Польщі становить нині близько 2200 осіб, що працюють в історичних архівах (враховуючи державні архіви, Інститут Національної Пам'яті, архіви вищих навчальних закладів і Польської академії наук), а також близько 30 тис. осіб, які працюють у відомчих архівах. Плинність у першій групі – мізерна. Натомість друга становить серйозний виклик, тим більше, якщо враховувати, що переважна більшість працівників – особи із середньою освітою, які не мають спеціальної підготовки і виконують свої обов'язки у рамках неповного окладу. З цієї точки зору Польща відстає від більшості країн Західної Європи, двох держав Північної Америки й Австралії, де в кожній інституції, урядових чи державних установах працюють спеціалісти з управління документацією (records management), робота яких пов'язана із системою архівування документів. Тут неможливо обійти увагою те, що кількість осіб, які управляють інформацією та знаннями, буде систематично зростати, адже такою є логіка часу, в якому ми живемо. У перспективі такої рефлексії виразно простежується, що польські навчальні заклади вже докладають певних зусиль для того, щоб відповідати сподіванням ринку праці, але їх замало. Звернено увагу лише на ті форми навчання, що базуються на суто гуманітарних і теоретичних підходах.

Домінуюча, традиційна модель навчання справджує надії роботодавців історичних архівів. Випускники, підготовлені таким чином, завжди необхідні там. Але це – лише незначний процент серед пропозицій роботи. Крім того, слід мати на увазі еволюцію очікувань тих же історичних архівів. Вони будуть щоразу інтенсивніше заангажовані в прийманні і створенні документів на електронних носіях, що означає участь в управлінні документами і електронними системами, прийнятті рішень у сфері довготермінового збереження цих записів, зрештою – у створенні електронного ринку знань, про що вже згадувалося.

Сучасні діловодні і відомчі архіви теж потребуватимуть випускника, підготовленого для роботи в електронному бюро, обізнаного в обслуговуванні інформаційних систем. Інформаційні знання мають поєднуватися з обізнаністю із основами права, як внутрішнього, так

і міжнародного, стандартами, основами архівістики, знаннями щодо інформаційної політики владних структур, зрештою, вмінням всебічного спілкування з суспільством, а отже – користувачами інформації, потреби яких – відповідь на просте питання і глибокі освітні сподівання – належить задовольняти.

Уже не треба нікого переконувати, що, поряд з історичними архівами, відомчі архіви в недалекому майбутньому потребуватимуть працівників нового типу, здатних розв'язувати проблеми, пов'язані з постанням, підтриманням, зберіганням, пошуком, кваліфікуванням електронних документів. Такий висновок напрошується не лише через спостереження за світовими тенденціями, але й як результат розвитку польського законотворення, у тому числі поява закону про інформатизацію, на який очікуємо вже найближчим часом.

Цій перспективі сподівань – як студентів, так і ринку – не завжди відповідають навчальні заклади та їх освітні пропозиції у галузі застосування сучасних технологій для обслуговування баз даних, створених державними архівами, пошуку в Інтернеті, а також оцифрування. У результаті зростатимуть загони безробітних.

Вихід із цієї непростой ситуації знаходить частина наукового середовища. При цьому беруться до уваги рішення, що застосовуються за межами Польщі. Як засвідчує опублікована інформація, у Європі й у світі загалом настає розрив тісних зв'язків, що з'єднували колись архівістику з історією. Лише у країнах з короткою писемною історією, як США, Канада чи Австралія, ці зв'язки ніколи не були дуже близькими, адже завдання, що стоять перед архівістами, не вимагали глибоких знань і майстерності історика. Відступ від домінування історії видно, однак, у Великій Британії, Німеччині та Франції. За статистичними порівняннями Кароля Кутура, що завдяки професорові Ірені Мамчак-Гадковській³ стали доступними для польського користувача, архівістику вивчають у рамках окремих факультетів у 31 % випадків, у рамках окремих відділів разом з бібліотекознавством і науковою інформацією – у 12 %, у рамках інститутів наукової інформації і бібліотекознавства – у 25 %, на відділеннях історії – у 19 %, документації – у 6 %, управління тощо – у 2 %. П'ять відсотків – це спеціальні архівні школи. Самостійні відділення досить часто діють у тісній співпраці з національними архівами. У країнах колишнього СРСР – Росії, Білорусі, Україні – існують окремі інститути в рамках державної архівної системи, які, у свою чергу, співпрацюють з вищими навчальними закладами своїх країн.

У Польщі на зламі тисячоліть з новою силою розгорілася дискусія про майбутнє архівної освіти. Проведено багато симпозіумів, а ініціативу виявляють передусім ті архівні осередки, які переконані в необхідності ґрунтовних змін, а саме Торунь, Люблін, Пйотркув Трибунальський та Генеральна дирекція державних архівів. Про результати семінару з цього питання, організованого у 2003 р. Архівною Радою, йдеться на сторінках часопису "Archeion" № 105.

Ці дебати виявили три рівноцінні тенденції, що різняться ставленням до проблем змісту навчання і зв'язків з іншими напрямками освіти.

Прихильники першої висловлюються за дотримання нинішнього стану, зокрема *status quo* як з точки зору змісту, так і зв'язків з історією. Чимало представників цієї групи, знаючи про потребу глибоких програмних змін, не хотіли б поривати зв'язків з історією, використовуючи аргумент, що суть архівістики – збереження джерельної бази для майбутніх історичних досліджень. Майстерність і потреби історика в цій іпостасі, як і раніше, домінують.

Друга група підтримує ідею окремого напрямку навчання. Серед її прихильників знаходяться особи, що вказують на користь створення міжнародних курсів, які поєднували б архівістів, істориків, правників, фахівців у галузі управління та інформатики. Надалі в результаті взаємовпливів та створення спільних наукових програм, могли би виділитись окрема дисципліна та університетський напрямок. Особи, що підтримують такі погляди, найбільше схиляються до думки про застосування американської моделі освіти, що передбачає дуалізм спеціалізації – архівної та управління документацією. Непростою стороною розв'язання проблем у цій групі може стати брак достатньої кількості підготовлених належним чином наукових працівників, необхідних для організації окремого напрямку освіти. Хоча в масштабах країни їх досить багато, однак у рамках поодиноких академічних осередків їх може не вистачити.

Представники третьої групи повністю заперечують потребу підтримання будь-яких зв'язків з історією, наголошуючи на близькості проблем, що стоять перед суспільством, з управлінням та інформатикою. Архівістика має справу лише з однією з технологій обробки інформації.

Поки що важко стверджувати, яка точка зору переможе. Не підлягає, однак, сумніву, що дискусія щодо структури навчання має набагато менше значення, ніж дебати про його зміст. Навчання мусить бути реформоване, і, якщо наукове середовище саме не зробить зусиль у цьому напрямку, то це зроблять ринок і брак охочих здобути освіти.

Прийнятним рішенням для архівістів-практиків, для вищих навчальних закладів, студентів, ринку праці, не кажучи вже про отримувачів інформації, стане такий розвиток науки, що врахує модернізаційні процеси. А глибока реформа освіти, програм навчання, змісту навчання, розвиток кадрів дослідників – передумова нового початку. Значне прискорення темпів змін можливе за умови прийняття парламентом нового законодавства, що, на зразок аналогічних рішень для бібліотекарів і музейників, окреслило б умови, які мав би виконувати кожен, хто обрав для себе професію архівіста. Такий проект уже складено. Однак, на нинішньому етапі ще важко судити про його кінцевий результат.

¹ *Krochmal J.* Kształcenie w zakresie archiwistyki i zarządzania dokumentacją współczesną w polskich uczelniach wyższych // *Archeion*. – T.105. – Warszawa 2004.

² *Sierpowski S.* Kształcenie archiwistów na uniwersytetach polskich // *Archiwa wobec wyzwań XXI wieku. Pamiętnik III Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich / Red. D. Nałęcz.* – Radom, 1997. – T. 2. – S. 41–50.

³ *Mamczak-Gadkowska I.* Aktualne kierunki kształcenia archiwistów i archiwalnych badań naukowych w świetle badań opublikowanych przez Carola Coutura // *Archeion*. – T.105. Порівн. також: *Delmas B.* Archival Science Facing the Information Society // *Archival Science*. – 2001. – T. I, № 1. – S. 25–37; *Duranti L.* The Impact of Digital Technology on Archival Science // *Ibidem*. – S. 39–55; *Directory of Schools and Courses of Professional Training for Archivists*. – Koblenz, 1992; *Forde H.* Kształcenie archiwistów w Wielkiej Brytanii – obecne przekształcenia i kwestie dyskusyjne // *Archeion*. – T. 104. – S. 97–109; *Martin R. S.* The development of Professional Education for Libraries and Archivists in the United States: A Comparative Essay // *American Archivist*. – 1994. – T. 57; *Robótka H.* Światowe tendencje w kształceniu archiwistów // *Archiwista Polski*. – 2001. – № 3–4. – S. 25–43.

Владислав СТЕМПНЯК

**“COLLOQUIA JERZY SKOWRONEK DEDICATA”
У СПІВПРАЦІ З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ АРХІВАМИ
(1995–2004)***

Розпочинаючи підготовку ювілейної, X Міжнародної конференції державних архівів центральної, східної та південної Європи, організованої Генеральною дирекцією польських архівів (NDAP), ми порушили кілька питань стосовно походження, напрямку, результатів та майбутнього цих зустрічей, що зазвичай збирають представників інших регіонів Європи та міжнародних організацій. Нас надихнув на проведення такого аналізу один з пунктів резолюції першої конференції, що проходила з 28 вересня по 1 жовтня 1995 р. і була присвячена архівам колишніх комуністичних партій у державах центральної та східної Європи. Учасники конференції – 26 представників архівів з 13 країн та представники Міжнародної ради архівів, Міжнародного інституту соціальної історії в Амстердамі, Інституту Гувера Стенфордського Університету, заявили, що вважають важливою таку ціль: “Організувати на постійній основі протягом 10 років збори міжнародної конференції з питань інтеграції архівів колишніх комуністичних партій до системи державних архівів, а також з інших питань, як таких, що мають спільний інтерес, так і специфічних для кожної окремої країни, у сфері архівної науки і політики в державах центральної та східної Європи. Це – важлива та необхідна умова для підготовки та здійснення всеєвропейського відновлення та інтеграції до платформи, основаної на архівах”.

Ті, хто знав професора Єжи Сковронека – головного організатора згаданої конференції та тогочасного Генерального директора польських архівів, а також ініціатора зустрічей архівістів тієї частини Європи, без жодних зусиль впізнають його стиль у наведеній вище цитаті. Резолюцію, тим не менш, було прийнято всіма учасниками конференції, що, як можна припустити, визнали позицію професора Сковронека: для обговорення специфічної ситуації архівів у регіонах Європи, які потерпають від постійних трансформацій у результаті падіння так званої системи реального соціалізму, потрібно буде провести багато конференцій. Посилання на потребу організувати 10 конференцій та на проблеми європейської інтеграції свідчать, що однією з цілей цієї діяльності були тісні стосунки архівів держав центральної, східної та південної Європи з архівами іншої частини континенту. Визначеними часовими рамками була дата вступу до Європейського Союзу багатьох з держав, що брали активну участь у цих конференціях, як тоді очікувалося, і зараз виконується.

* Переклад з англійської Олени Лісняк.

Отже, всеєвропейське відновлення та інтеграція до платформи, основаної на архівах, було розпочато, з нашого боку, з обговорення проблем, що стосуються партійних архівів. Ми можемо із задоволенням заявити, що принципи їх вирішення, як і було сформульовано на конференції в Старій Весі, застосовуються дуже значною мірою. Цей коментар стосується передусім включення партійних архівів до системи державних архівів, застосування аналогічних правових підстав для їх роботи. Це було сприйнято як внесок архівів у процес демократизації публічного життя в центральній, східній та південній Європі. Була передбачена потреба в подальшій співпраці та контактах, включаючи розвиток стандартів описування для архівних матеріалів комуністичних партій з перевіркою можливості використання інформаційної та дослідної комп'ютерних систем у напрямку цієї роботи, організацію специфічно-предметних семінарів чи спроби ідентифікувати можливі джерела фінансування на міжнародній арені. Не всі ці амбіційні плани реалізовано. З огляду на все вищезгадане, ми маємо щиро вітати пропозицію В. П. Козлова – Голови Федерального архівного агентства Російської Федерації – організувати семінар, присвячений архівам колишньої партії, на Міжнародному конгресі архівів у Відні. Вважаю, що матеріали конференції, проведеної в м. Стара Вєсь, опубліковані Генеральною дирекцією польських архівів, мають послужити відправною точкою в оцінці поточної ситуації стосовно теми, і вони стануться у нагоді учасникам зустрічі в столиці Австрії.

Наступна із серії конференцій була організована 28–30 червня 1996 р. у Пулаві і присвячена архівній ситуації нашого регіону за доби правових та систематичних трансформацій. Організатори цієї конференції, яку на той час відвідало 44 архівісти з 12-ти країн та представники МРА й інших міжнародних організацій, запропонували спеціальний запитальник під назвою “Архіви в Посттоталітарний Період” стосовно рішень конференції, проведеної в м. Стара Вєсь. Засідання комісії було зосереджено на проблемах архівного законодавства в епоху правових та систематичних трансформацій, стану діловодства за умов постійних змін та ролі й завдань архівних служб у новій правовій та систематичній ситуації в центральній, східній та південній Європі. Учасники визнали цю зустріч важливим етапом у розумінні спільних елементів і національної специфіки процесів, націлених на реформу архівних служб у державах цього регіону. Було проголошено, що архівне законодавство, введене в цих державах, значною мірою підпорядковане загальним європейським правовим стандартам, зокрема стосовно захисної функції держави по відношенню до архівної спадщини та архівів, а також високого рівня незалежності недержавних установ в управлінні документами, що утворюються в процесі діяльності.

Доля пропозицій, що стосувалися спільної діяльності, внесених до резолюції конференції, була різною. Поки пропозиція щодо вклю-

чення публікацій інформаційних бюлетенів по архівних матеріалах та архівах загального значення для держав цього регіону в межах роботи МРА виконується, хоча в дещо іншій формі: питання “Проблеми зберігання та доступу до архівів вищих органів держави” до сьогодні ще не порушувалося, а інша пропозиція – “Система освіти архівістів та перспективи міжнародної співпраці в цій сфері” була розглянута лише частково, у ході кількох конференцій. Хоча зараз ми маємо піддати сумніву можливість виконання цих пропозицій з 1996 року.

Конференція 1996 р. була другою й останньою, яку організував Єжи Сковронек (він трагічно загинув того ж літа). На наступних зборах, 1997 р., голова державної архівної служби Російської Федерації, який тісно співпрацював з Генеральним директором польських архівів з підготовки цих зустрічей, запропонував назвати зустрічі “Сковронківськими читаннями”, що було одногolosно підтримано. Через складність перекладу цього вислову англійською мовою, почали застосовувати її в перекладі латиною – “Colloquia Jerzy Skowronek dedicata”.

Наступні сім конференцій з цієї серії можна поділити на три тематичні групи. Перша – це безпосереднє продовження попередньо обговорюваних проблем – вплив систематичних трансформацій на роботу архівів у державах нашого регіону Європи. Дві конференції, організовані в Мондраліні поблизу Варшави, – у жовтні 1998 р.: “Приватні архіви та архівні матеріали в центрально- та східноєвропейських країнах” та жовтні 1999 р.: “Доступність архівних матеріалів згідно із законом та загальною практикою в державах центральних та східноєвропейських країн” – базувалися на змісті попередніх конференцій, що зосереджувались на питаннях надзвичайної важливості на той час і на сьогодні. Вищезазначене пояснюється тим фактом, що проблеми політики колишніх держав соціалістичного блоку стосовно недержавних архівів та контрольовані державою права доступу до архівних надбань були особливими для ситуації з архівами в центральній, східній та південній Європі. В обох цих випадках ознаки тоталітарної системи найсильніше вплинули на форми та межі діяльності державних архівів, які були змушені виконувати незвичні для архівів демократичних держав завдання. Обговорення проблем щодо законного статусу архівних матеріалів та приватних архівів, включаючи релігійні установи, з характеристикою політики різних держав стосовно їх надбань, які є дуже відмінними по регіону як у минулому, так і тепер, має вважатися одним з найбільших досягнень конференцій “Colloquia Jerzy Skowronek dedicata”. Це впливає з визнання того факту, що власники архівних матеріалів мають право розпоряджатися ними, а обов’язок держави стосовно цього виду архівних матеріалів полягає в їх охороні, звичайно, якщо це необхідно, за певних обставин. Те, що архівні матеріали особового походження складають основну час-

тину національного архівного надбання, спричинює потребу правового та фізичного захисту цих матеріалів. Вони також мають бути доступними для наукових досліджень згідно зі стандартами доступу до таких матеріалів. У резолюції конференції міститься звернення на підтримку спеціальних семінарів та курсів стосовно підходу до приватних архівів. Організатори не знають подальшої долі цього звернення.

Опубліковані матеріали конференції стосовно доступності архівних матеріалів у центральній, східній та південній Європі також заслуговують на особливу увагу. У державах цього регіону спостерігається розходження між проголошеними принципами та практикою архівів, виключаючи подеколи можливість вільного вибору архівних матеріалів, необхідних для дослідницького проекту, і це ніколи не було предметом глибокого аналізу та оцінки. Було узгоджено, що в умовах демократичного суспільства політика доступу до архівних матеріалів, беручи до уваги можливість сучасних інформаційних технологій, має підпорядковуватися міжнародним стандартам та рекомендаціям таких організацій, як МРА, Рада Європи чи Європейська комісія. Демократичні правила доступу до архівних матеріалів мають застосовуватись і стосовно колекцій колишніх спецслужб тоталітарних держав. Спеціальну доповідь ЮНЕСКО, опубліковану в 1997 р., було представлено та обговорено під час конференції. Спільне обговорення проблеми права доступу до архівних надбань в умовах існування державного інтересу та систем захисту особистих даних було іншим внеском учасників конференції у прогрес у діяльності архівів у центральній, східній та південній Європі.

Інша тематична група конференцій включає проблеми комп'ютеризації та діяльності архівів в інформаційному суспільстві.

VIII конференція, організована 28–29 вересня 2001 р. у Варшаві, мала назву “Архіви в новому столітті. Стратегічні проблеми автоматизації архівів”, а наступна, організована 31 травня – 1 червня 2002 р. у Попово поблизу Варшави, – “Архіви в інформаційному суспільстві”. У численних доповідях та презентаціях на обговорювану тему переважала думка, що комп'ютеризація архівної діяльності – головне завдання на сьогодні – повинна вважатися суттєвою частиною політики, націленої на створення інформаційних суспільств. У них має бути забезпечений вільний доступ до переліку архівних надбань, що потребує обізнаності про архіви окремих держав та тісних зв'язків між ними. Архівам, у свою чергу, потрібно вирішити методологічні проблеми за цих умов, беручи до уваги виконання міжнародних стандартів, що сприятиме комп'ютеризації їхньої діяльності, міжнародному обміну інформацією про надбання, якими вони володіють, з поступовим представленням забезпечення можливості користування ними через Інтернет. На конференції у Варшаві в 2002 р. був сформульований постулат, адресований МРА: з огляду на співпрацю з європейськими організаціями сприяти архівістам центральної, східної та південної

Європи в практиці використання сучасних інформаційних технологій. Цю проблему було значно розширено під час конференції в Попово, у ході якої було проведено окрему сесію на тему сучасної освіти архівістів, яка має полегшити їм виконання завдань, покладених на архів в інформаційних суспільствах. Виконання цих завдань, кількість яких зростає у процесі демократизації публічного життя та розвитку інформаційних технологій, є сьогодні необхідною умовою для належного функціонування держав. Роль архівів у сучасному управлінні документами, включаючи джерела, створені електронними засобами інформації, накладає нові, важливі завдання на архівістів, які вони мають поєднувати з виконанням своїх повсякденних обов'язків, включаючи кілька функцій гуманітарного характеру, що стосуються великих проблем людства, а також деяких менших інформаційних потреб пересічних громадян. На цих гуманітарних функціях архівів було особливо наголошено представниками архівів Російської Федерації, що підтримали інші учасники конференції.

Важливим питанням, яке вирішувалося на наступній конференції “Colloquia Jerzy Skowronek dedicata”, було представлення міжнародних програм європейських організацій, підготовлених за участю архівів з регіонів центральної, східної та південної Європи. Одна з них – Cultivate – програма, координатором якої є Генеральна дирекція польських архівів, обговорювалася найбільш широко. Часті звернення учасників конференції до міжнародних організацій, від яких ми очікуємо допомоги та підтримки у вирішенні наших численних проблем, перетворило зацікавленість у них на повторюваний аспект наших дій. Вони мають знайти своє відображення в особливому представленні пропозицій стосовно наших спільних проектів Європейській Комісії. Наші зобов'язання на сьогодні стосовно проблем загальної архівної спадщини, здається, дають чудовий шанс виконати це. Ми почали обговорення цієї теми на конференції в Голавіце 22–24 жовтня 1997 р., представляючи результати спільних дій на кількох наступних конференціях. Цю конференцію відвідали представники архівів з 20-ти держав. У число учасників входив тодішній Генеральний секретар МРА Шарль Кечкеметі, доповідь якого була планом всього проекту. В ці тематичні межі входять питання, обговорювані у 2000 році, стосовно архівів колишніх міжнародних організацій, передусім Ради Економічної Взаємодопомоги та Варшавського Договору.

Ця проблема змушує мене виокремити деякі судження більш загального характеру, ніж архівна спадщина, що входить до культурного спадку держав та націй. У читальних залах архівів, поряд з професійними істориками, ми часто бачимо інших людей – генеалогів, дослідників-краснознавців, журналістів, адвокатів і т. д. І досі більша частина людей намагається отримати архівні колекції шляхом листування, зазвичай використовуючи електронну пошту. Молоде покоління, що часом їх дивує, дізнається, що до надбань історичних архівів отримати доступ через Інтернет неможливо.

Цей новий культурний та цивілізаційний феномен виник у Європі в таких великих масштабах в період інтенсивних процесів інтеграції, базованих на економічних зв'язках та спільній технологічній взаємозалежності, що супроводжується пошуком джерел європейської тождності. Даний надзвичайно цікавий феномен повинен схилити архівістів та істориків до ряду висновків. По-перше, йдеться про ознайомлення з численними взаємовигідними зв'язками між європейськими державами та націями. Дуже добре видно, що на території, що простирається від Балтійського моря до Чорного та Середземного морів, за останнє тисячеліття жодна форма суспільної політичної організації, тобто держави, не існувала постійно. В цій частині Європи є нації, які за всю історію вперше зажадали своєї незалежності не раніше останнього десятиріччя XX століття! Ті, кому вдалося встановити свою державність раніше та утримувати її століттями, хоча завжди з перервами, чисельно переважають. Через це з'явилося багато проблем, які не повинні пройти непоміченими для архівістів – хранителів архівної спадщини певної держави, яка одночасно є спадщиною однієї чи багатьох сусідніх держав.

Проблеми стосовно спільної європейської культурної спадщини почали викликати особливий інтерес після 1989 р. Саме тоді в результаті зміни ситуації в Польщі через падіння так званої системи дійсного соціалізму для Європи з'явився шанс подолати роз'єднаність, що триває з кінця Другої світової війни, та відновити демократичні засади функціонування держав континенту. І зовсім не випадково симпозіум на тему культурної спадщини держав – учасниць конференції по безпеці та співробітництву в Європі, що тривав з 28 травня по 7 червня 1991 р., було проведено в Польщі. Аналізуючи напрямки та результати цієї важливої конференції, слід зазначити, що то був лише початок подальших дій в Європі, що сприяв кристалізації сучасного розуміння загальноєвропейської культурної спадщини.

Увага учасників краківської зустрічі була зосереджена на проблемах збереження культурної спадщини кожної європейської держави й нації та на потребі підтримки взаємної толерантності до їх розмаїття, які потрібно передати майбутнім поколінням та зробити доступними якнайповніше для всіх зацікавлених осіб та установ. Рішення відносно обов'язків європейських держав співпрацювати у сфері охорони загальної культурної спадщини з використанням досягнутих технологій також були дуже важливими. Взагалі, цю конференцію було проведено в дусі 70-х років, коли нові форми європейської співпраці були прийняті в межах зустрічі. Жодною мірою не зменшуючи її значення, слід визнати, що вона не вийшла за межі конвенції по захисту світової культурної та природної спадщини, прийнятої 21 листопада 1972 р. У ній зазначено, що світова культурна спадщина є надбанням культур усіх країн і націй і її цінність полягає в її різноманітності. З огляду на це, будь-яка втрата в системі зберігання культурної спадщини в одній з держав є

втратаю для всієї культурної спадщини світу. Численні спонукання до охоронних дій, виконання яких є обов'язком всіх держав, – це результат вищезгаданих передумов.

Діяльність, спрямована на значне збільшення числа держав – членів Європейського Союзу, вплинуло на значне розширення рамок доступу до проблем спільної культурної спадщини. За цих нових політичних умов до спільної культурної спадщини почали ставитися згідно з умовами ідеології Європи, що об'єднується. Це знайшло своє відображення в рішенні Другого Самміту голів держав та урядів Ради Європи, що відбувся 10–11 жовтня 1997 р. у рамках кампанії “Європа: Спільна спадщина”. Тоді вважалося, що 12-місячна кампанія, запланована на період з вересня 1999 р. по вересень 2000 р., мала бути свідченням існування об'єднаної Європи, що має спільну культурну спадщину, збагачену розмаїттям національних культур. У ході кампанії вирішувалися кілька питань. Так, згідно з політичною платформою, спільна архівна спадщина є фактором, який сприяє уніфікації суспільства, та, з точки зору культури, є результатом багатокілового співробітництва та спільності європейських традицій, підтримує взаєморозуміння між представниками різних націй. Увагу було звернено на економічний аспект цього питання. Спільна спадщина містить багато різних цінностей і може бути джерелом роботи теперішнього та майбутнього поколінь, сприяти загальному розвитку.

Організація цієї кампанії як на всеєвропейському, так і національному рівні була безпрецедентною подією в історії Старого Континенту. Ініціатива, проявлена в Голавіце в 1997 р., має вважатися частиною цієї діяльності. Одним з її видимих результатів є веб-сайт програми “Спільна архівна спадщина держав та націй східної і центральної Європи” – www.archiwa.gov.pl/cah/index.html. Перш ніж нам вдалося досягти цього, ми були змушені дати визначення поняттю “спільна спадщина”. Було вирішено об'єднати архівні матеріали центральних та місцевих органів влади колишніх багатонаціональних держав, документи визначних осіб різного часу та матеріали, що стосуються національних меншин. Загалом, було вирішено, що найважливіше – охопити в межах цієї дефініції архівні матеріали та колекції, зібрані в результаті діяльності адміністрації держави, публічних та приватних установ, включаючи політичні партії, релігійні установи та безпосередньо людей, які згадуються в даних, що стосуються історії регіону, можливо – сусідньої держави.

Завершальним результатом програми мав стати посібник для архівів, що займаються спільною архівною спадщиною держав цього регіону Європи. Тим не менш, цей проект є дуже складним, його виконання може бути результатом всебічного опрацювання архівних надбань з використанням сучасних інформаційних технологій. За цих умов програма набуває більш гнучкого характеру, дозволяючи досягнення основних завдань шляхом виконання кількох проміжних

дій, включаючи, крім іншого, розроблення вищезгаданого веб-сайту. Структура веб-сайту є такою:

1. Загальна інформація про програму.
2. Інтернет-виставки, що представляють архівні матеріали спільної спадщини. За принципом путівника передбачалося, що кожна держава-учасниця на тимчасовій основі представить, незалежно чи консультиуючись з іншими партнерами, архівні матеріали, що стосуються обраної теми.
3. “Colloquia Jerzy Skowronek dedicata” та інші міжнародні конференції, що стосуються проблем спільної архівної спадщини в Європі.
4. Бібліографія по темі згідно з назвами країн-учасниць, включаючи дані стосовно будь-яких надрукованих пошукових засобів – описи, каталоги, покажчики та посібники для архівів.
5. База даних “Спільна архівна спадщина”, яка одночасно є головним елементом його веб-сайту. Стандарти ISAD (G) та ISAAR, схвалені Міжнародною радою архівів, мають бути основою архівного описування. Також було узгоджено додаткові індексні поля стосовно назв країн, яким належать матеріали описаних фондів.

Таким чином, після кількох років підготовчих робіт, практичне виконання першої міжнародної програми архівів, що стосується спільної архівної спадщини, було розпочато. Ця програма є результатом численних зусиль архівістів, бібліотекарів та істориків, чий професійний досвід явно вказує на необхідність докладання таких зусиль для створення умов, що дозволять досліджувати минуле, використовуючи всі джерела на задану тему, які зберігаються в різних державах. Через складний характер європейського історичного процесу потреба дістати архівні матеріали, що зберігаються в архівах багатьох держав, набирає дедалі зростаючих загальних масштабів. Ця ситуація консолідувала своє відображення, окрім іншого, у ставленні до програми “Відновлення Пам’яті Польщі”, прийнятої Радою Європи, що є частиною зусиль, направлених на користь спільної європейської архівної спадщини.

На сьогодні продовження нашого загального проекту “Спільна архівна спадщина” вимагає глибинного відображення. Здається, що підпорядкування проекту програмі “Культура–2000” є шансом зростання зусиль у цьому напрямку. Оскільки наша наступна ініціатива стосовно створення наукової системи та системи виправлення для архівів РЕВ не була реалізована, попри відповідний протокол, підписаний у Москві 22 травня 2001 р., через, наскільки нам відомо, брак коштів, нам здається важливим поєднати ці два проекти в рамках однієї програми, якою є програма “Культура–2000”. Звичайно, це питання потребує висловлення офіційної позиції керівництва архівної служби Російської Федерації, яка, за згодою колишніх держав-учасниць, здійснює контроль над архівами РЕВ.

Конференція “Colloquia Jerzy Skowronek dedicata” сьогодні високо оцінена світовою архівною спільнотою. Одним з проявів такої оцінки було прохання Міжнародної ради архівів поєднати проведення IX конференції з доконгресовим засіданням “Відень–2004”. Таким чином, сталося так, що конференція, проведена в Ельблонзі 22–24 травня, набула всесвітніх масштабів. Вона зібрала представників найважливіших комітетів МРА та наших колег із центральної, східної та південної Європи. Основною темою засідання були проблеми інтеграції діяльності архівів в Європі, беручи до уваги вступ до Європейського Союзу значної кількості держав, представники яких були активними учасниками читань з 1995 р.

1 травня 2004 р. значно збільшилася кількість членів Європейського Союзу. Польща – країна, де проводяться конференції “Colloquia Jerzy Skowronek dedicata”, – також стала членом Європейського Союзу. Проте цей факт не означає відміни конференцій “Colloquia Jerzy Skowronek dedicata”, які й досі відвідують представники архівів держав – членів Європейського Союзу, таких як Австрія, Фінляндія, Швеція, Сполучене Королівство та Італія. Природа наших зустрічей також не повинна змінитися. Залишаючись постійно повністю відкритими для контактів та співпраці із зовнішнім світом, включаючи передусім два регіональні відділення МРА, до яких належать архіви держав – учасниць конференції – EURBICA та EURASICA, ми повинні продовжити докладати зусилля до вирішення наших специфічних проблем, які впливають з характеристик історичного процесу в регіоні центральної, східної та південної Європи. Видається, що засновник наших конференцій, якби був серед нас, погодився б із цією пропозицією, незважаючи на те, що ми вважали доцільним провадити ці зустрічі лише протягом десяти років.

¹ Резолюція міжнародної конференції “Архивы бывших коммунистических партий в странах Центральной и Восточной Европы”, Стара Весь, 28 сентября – 1 октября 1995 г.: Сборник материалов по международной конференции, Варшава, 1996 г.

² Archives of Central and Eastern Europe in the Age of Legal and Systemic Transformations. Materials of the International Conference of Archives, 28–30 June 1996, in Puławy, ed. by Bolesław Woszczyński, with the participation of Ewa Rosowska, Warsaw 1997. (Видавалося польською, російською та англійською мовами).

³ Програма, що стосується спільної архівної спадщини, про яку йдеться нижче.

⁴ Цю конференцію відвідали представники 15-ти країн; матеріали конференції було видано під цією назвою NDAP у 1999 р.

⁵ Матеріали конференції було видано під цією ж назвою NDAP у 2000 р. Конференцію відвідали представники 15-ти країн.

⁶ Матеріали конференції, яку відвідали представники 18-ти країн світу, було видрукувано під цією назвою NDAP у 2002 р.

⁷ У цьому випадку матеріали конференції, яку відвідали представники 18-ти країн світу, також було опубліковано під цією назвою у 2002 р.

⁸ Див.: The Common Archival Heritage of States and Nations of Central and Eastern Europe. Materials of the International conference ed. by Władysław Stępiak, Warsaw 1998.

⁹ Archives of Former International Organizations of the States of Central and Eastern Europe. Papers of the International Conferences Warsaw, October 13–14, 2000; Moscow, May, 21–22, 2001 ed. by Władysław Stępiak, Warsaw 2001 (у конференції взяли участь представники 14-ти держав та архівів міжнародних організацій, включаючи НАТО та європейські установи).

¹⁰ A. Gieysztor. Uwagi o sukcesji historycznej w Europie Środkowo-Wschodniej i Wschodniej, in: Z dziejów polityki i dyplomacji Polskiej. Studia poświęcone pamięci Edwarda hr. Raczyńskiego Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wychodźstwie, Warszawa 1994, s. 13–17.

¹¹ Документи Симпозіуму у Кракові стосовно культурної спадщини країн – учасниць CSCE. – Краків, 6 червня 1991 р.

¹² Див.: W. Sieroszewski. Ochrona prawna dóbr kultury na forum międzynarodowym w świetle legislacji UNESCO, Warszawa 1974, s. 197–212.

¹³ Важливу роль відіграє Рада Європи. Див.: European Cultural Heritage. Volume I. Intergovernmental Cooperation: Collected Text: Volume II. A Review of Policies and Practice, Strasbourg 2002.

¹⁴ Council of Europe. Guide to the “Europe: A Common Heritage” Campaign, Strasbourg 14 December 1998, Dokument CC-PAT (98) 87 revise 2.

¹⁵ Council of Europe. “Europe: A Common Heritage” Campaign. Transnational Projects, Strasbourg 2001, Doc. CC-PAT (2000) 50.

¹⁶ W. Stępiak. A Survey on the Project “The Common Archival Heritage of the States and Nations of Central and Eastern Europe”, in: The Private Archives and Archival Materials in the Central and East European Countries, ed. by W. Stępiak, Warsaw 1999, pp. 21–27.

¹⁷ E. Rosowska. The Project of an International Edition of the Directory of Archives of Central and Eastern Europe: The common Archival heritage of the Countries and Nations of Central and Eastern Europe, in: Accessibility of Archival Materials in Compliance with the Law and General Practices of the States of Central and Eastern European Countries, ed. by W. Stępiak, Warsaw 2000, pp. 203–212.

¹⁸ Międzynarodowy standard opisu archiwalnego. Część ogólna, Warszawa 1995; Międzynarodowy standard archiwalnych haseł wzorcowych (ISAAR (CPF), Warszawa 2000.

¹⁹ Council of Europe. Reconstitution of the Memory of Poland. Sources to the History of Poland and Poles (1772–1945) in the European Countries’ Holdings, Warsaw 2000.

²⁰ Див.: Archives in the Society. ICA pre-congress meeting – Vienna 2004. Papers of the International Conference Elbląg, May 22–24, 2003 ed. by Władysław Stępiak, Warsaw 2003.

Ірина МАТЯШ

**“ПЕРША КУЗНЯ АРХІВНОГО ЗНАННЯ В ПОЛЬЩІ”:
ФЕНОМЕН “АРХЕЙОНУ”**

Важливою умовою розвитку науки як ознаки цивілізації є рівень фахової періодики. Ця аксіома спонукала до створення спеціальних часописів архівістами різних країн у другій половині XIX – на початку XX ст., коли архівознавство почало формуватись як самостійна дисципліна. Започаткування спеціального видання шведського Королівського архіву та німецького “Archivalische Zeitschrift” відкрило еру архівної періодики в Європі. Наприкінці XIX ст. почав виходити часопис Товариства голландських архівістів, а друге десятиліття XX ст. стало часом створення архівознавчих часописів в Україні, Росії, Польщі. Одним із “найповажніших спеціальних архівних часописів у світі”¹ упродовж тривалого часу був і лишається нині друкований орган польської архівної служби – архівознавчий часопис “Архейон”.

Історію створення та розвитку журналу не обійшла увагою ні польська, ні зарубіжна історіографія, що засвідчує наполегливу роботу редакції щодо популяризації журналу, з одного боку, а з другого – сталий інтерес дослідників не лише до часопису, а й до думки польських фахівців про конкретні проблеми архівістики. Особливо детально висвітлено перше “міжвоєнне” десятиліття розвитку журналу, його тематику та авторський склад у публікаціях П. Баньківського (1968), С. Кучинського (1981), Б. Вошинського (1999). Розширенню міжнародного авторитету часопису певною мірою сприяла участь його тодішнього головного редактора Б. Вошинського в міжнародних нарадах, присвячених ролі спеціального видання в розвитку теорії та практики архівної справи – спочатку в Москві (1986), потім у Потсдамі (1989). Виходу сотого тому “Архейону” присвячено низку публікацій матеріалів урочистої зустрічі з цього приводу, що відбулася 4 листопада 1999 р. у приміщенні Головного архіву давніх актів у Варшаві. Огляди та рецензії на окремі числа журналу подали свого часу В. Пічета в журналі “Архивное дело” та В. Романовський – у “Архівній справі”, згодом З. Калишевич – у “Советских архивах”. Важливе підґрунтя для бібліометричного аналізу “Архейону” складають його бібліографічні додатки. Водночас в українській історіографії архівознавства фахова зарубіжна архівна періодика лишається “terra incognita”. Сподіваємося, що ознайомлення з журналом “Архейон” стане першим кроком по цій “незнаній землі”.

Перший том журналу побачив світ напередодні нового 1927 року під назвою “Архейон, часопис науковий, присвячений справам

архівним. Редактор Станіслав Пташицький, Варшава, 1927 р. Видавництво державних архівів”. Однак народження видання відбулося значно раніше – в думках його засновників на хвилі емоційного піднесення, пов’язаного з відновленням незалежності Польщі.

Витоки польської архівної періодики сягають 1918 р. – початку умовно названого в польській історіографії “періоду молодості” архівістики Польщі. Саме тоді на засіданні Архівної комісії, створеної ще 1917 р. рішенням Тимчасової Ради Стану Королівства Польського при Департаменті політичних справ, того часу ще молодий історик Вінсент Лопацинський уперше поставив питання про потребу започаткування фахового журналу.

Кілька років по тому, 3 січня 1922 р., на IV засіданні Архівної Ради цю ідею офіційно репрезентував керівник Відділу державних архівів проф. Юзеф Пачковський. Спираючись на досвід німецького “Архівного журналу” і голландського “Нідерландського архівного аркуша” та усвідомлюючи роль спеціальної періодики в розвитку архівістики й популяризації архівної справи, він наголосив на необхідності створення польського спеціального архівознавчого журналу. Часопис мислився як друкований орган Відділу державних архівів, який на цьому засіданні було виокремлено в “самостійне управління” із Міністерства релігійних визнань та публічної освіти і підпорядковано прем’єр-міністру. Детальний проект “Архівного огляду” (саме така назва планувалася для часопису) представив секретар Ради Вінсент Лопацинський. Пропозицію підтримав голова Ради, міністр релігійних визнань і публічної освіти Антон Понятковський, однак втілення ідеї відсунулося на кілька років.

Певною мірою заповнила лакуну підготовлена у створеному вже 1923 р. “Видавництві державних архівів” серія “архівно-історичних монографій”, покликана висвітлювати історію архівів та склад і зміст архівних зібрань. Відкривали серію праці віленського архівіста Річарда Мініцького “Архів давніх актів у Вільні в період 1795–1922 рр.” (Варшава, 1923) та архівіста з Любліна Яна Рябініна “Державний Архів у Любліні” (Варшава, 1925).

У грудні 1925 р. В. Лопацинський, на той час співробітник Відділу державних архівів, представив концепцію архівознавчого часопису на IV З’їзді польських істориків (8–9 грудня 1925 р., Познань). Історичне значення цієї наукової імпрези з точки зору поступу польської архівістики полягало передусім у рішеннях поважно репрезентованої Архівної секції З’їзду, вперше організованої на таких зібраннях з ініціативи керівника Відділу державних архівів професора Пачковського. Одним із пріоритетних завдань діяльності Відділу було визнано створення спеціального періодичного видання, підготовку архівних каталогів та публікацію історичних джерел. Прийняттю такої ухвали сприяв перш за все переконливий виступ “Про архівні видання та потреби в цьому напрямку” В. Лопацинського, який подав огляд видавничих проектів Відділу і наголосив на “невід-

кладності й важливості” початку видання часопису, спеціально присвяченого питанням архівної справи. З метою залучення до співпраці якнайширшого кола істориків та популяризації архівної справи, пропонувалося безкоштовне поширення “Архівного огляду” (до міністерств та воєводських правлінь). У структурі майбутнього журналу передбачалися дві частини: офіційна (з двома розділами) та неофіційна. Доповідач відзначив необхідність вміщення в першому числі Декрету від 7 лютого 1919 р. про організацію державних архівів із коментарями, які б висвітлювали зміст поняття “архів” та особливості організації архівів у Польщі, відмінність їх від реєстратур (які називалися раніше архівами) та давніх російських архівів. Такі публікації-дослідження мали складати перший розділ. У другому розділі – “Архівна хроніка” – передбачалася систематична публікація відомостей про діяльність Відділу державних архівів, окремих архівів, склад і зміст архівних фондів. Два перші розділи мали складати “офіційну” частину. У наступній, неофіційній, частині планувалося подавати матеріали з історії архівної справи в Польщі та за її межами. Прагнення “подавати в доступній формі історичні відомості про архівну службу та архіви в Польщі від найдавніших часів” визначалося метою “довести, що служба архівна має в Польщі давні й багаті традиції, які належно культивувалися й конституювалися”². Водночас у період формування моделі організації архівної справи важливе значення мало вивчення досвіду в цій царині цивілізованих держав – “законодавців моди в архівістиці”, чому мав сприяти часопис в умовах браку фахової літератури з цього питання. Відтак, поряд з теоретичними, висувалося й практичне завдання до редакції – організувати обмін відповідною спеціальною літературою із зарубіжними країнами. Про чітку періодичність журналу не йшлося. Його вихід передбачався не рідше, ніж двічі на рік.

Детальну програму журналу, викладену В. Лопацинським, було “відшліфовано” у ході дискусії. Своєчасність видання не викликала сумнівів, оскільки, на думку професорів Еренкройца та Сімінського, матеріал до “Архівного огляду” вже чекав кілька років на публікацію. Однак популяризаторський характер майбутнього журналу не задовольняв фахову аудиторію. У виступах Алекса Бахульського та Юзефа Сімінського йшлося про необхідність створення наукового часопису, який би відбивав поступ архівістики як самостійної дисципліни.

Саме такого характеру (що засвідчує підзаголовок “Науковий часопис”) набув перший том фахового журналу, який побачив світ через рік після З’їзду завдяки енергійній діяльності нового генерального директора Відділу державних архівів – професора Станіслава Пташицького (1853–1933). Випускник історико-філологічного відділу Петербурзького університету, “останній метрикант” Литовської Метрики, професор Люблінського університету і директор Державного архіву в Любліні, С. Пташицький, обійняв посаду “головного архівіста” Польщі 2 листопада 1926 р.³ після залишення її професором Й. Пачковським⁴.

Журнал став справою його життя. Отож залишити для неї банальну назву “Архівний огляд” перший головний редактор собі не дозволив. Як зазначав Петро Баньківський, Станіслав Пташицький привіз для нього з Любліна власну назву – “Архейон”, виплекавши її в копіткій дослідницькій роботі. За задумом Станіслава Пташицького, не поширене у фаховій лексиці слово грецького походження мало заінтригувати, зацікавити і водночас зорієнтувати читача в тематиці вперше створюваного на польських теренах спеціального періодичного архівознавчого видання. Можливо, мали місце й романтичні сподівання на те, що журнал відповідатиме первісному значенню слова “архейон”, одним із значень якого є “бути першим, починати, очолювати, мати найвищий ступінь чогось”⁵. Виносячи на титул видання термін, який годі було шукати тоді не лише в спеціальних польських словниках, але й у словниках міжнародних, він прагнув наголосити на значенні архівів як місця зберігання документальних скарбів держави і водночас на тяглоті польської архівної традиції.

Менш ніж за три місяці згуртована навколо генерального директора команда однодумців – спеціально створений редакційний комітет у складі професорів Юзефа Сімінського, Вінсента Лопацинського, Казимежа Конарського, Антона Рубарського, Юзефа Стояновського – підготувала до видання перший том часопису. Секретарем редакції став Вінсент Лопацинський. Цінними порадами допомагав у створенні тому професор Юзеф Пачковський. У надзвичайно стислий час коригував і організовував друк тому в Любліні Леон Бялковський, директор місцевого державного архіву. До співпраці з журналом зголосилися директори та співробітники варшавських і кількох провінційних архівів: Вітольд Суходольський, Ядвіга Карвасінська, Тадеуш Мантойфель, Адам Вольф, Річард Пшеласковський Антон Рубарський, Алекс Бахульський, Євген Барвінський, Леон Бялковський, Річард Мінський, Антон Прохаска, Стефан Еренкройц. Швидкість підготовки першого тому пояснювалася фінансовими проблемами – необхідністю скористатися кредитом для його публікації до 31 грудня 1926 р. “Здійсненням мрії” і “результатом солідарної праці цілої групи польських архівних працівників” назвав згодом перший том свого “дітища” Станіслав Пташицький.

Зміст першого тому “Архейону” обсягом 228 сторінок склали 18 статей, в яких порушувались актуальні проблеми тогочасної архівістики: організація державної архівної служби, архівна термінологія, облік архівних документів, повернення архівів. Том ще не мав поділу на розділи (за винятком окремої рубрики – “Справоздання”). Він відкривався привітанням екс-директора Відділу державних архівів Ю. Пачковського, який провів паралель між первістком польської архівної періодики та часописом Товариства голландських архівістів “Nederlandsch Archivenblad” щодо “поєднання дружньої енергії” для видання важливого для піднесення значення архівної науки журналу. Основні напрями розвитку “Архейону” окреслив у вступному слові

головний редактор С. Пташицький. Він вбачав нагальну потребу в ознайомленні читачів з історією архівної справи в Польщі та організацією архівної справи в зарубіжних країнах, аналізі проблем повернення польських архівів, дослідженні актуальних питань польського архівознавства та стану архівної науки у світі.

Зокрема, цілий комплекс актуальних проблем теорії і практики тодішньої польської архівістики, які були “відлунням дискусій на інших, позаархівних, теренах”, порушив у статті “З питань новітньої архівістики польської” директор Варшавського архіву давніх актів Казимеж Конарський. Найважливішим завданням тодішньої польської архівістики, яка, на його думку, переживала період становлення, автор вважав формування теоретичних знань, тісно пов’язаних з архівною практикою: аналіз найважливіших понять архівістики, методологічних засад формування архівних комплексів, підготовку архівістів тощо. Відтак він вдався до з’ясування термінів “фонд”, “колекція”, тлумачення принципів неподільності архівного фонду.

У першому томі проблемі повернення польських архівів присвячено цілу низку публікацій – Юзефа Сімінського, Леона Бялковського, Юзефа Стояновського, Євгена Барвінського, Вітольда Суходольського, в яких висвітлено роботу польських архівістів з виконання Ризької (18 березня 1921 р.), Версальської (28 червня 1919 р.) та Сен-Жерменської угод щодо повернення польських культурних цінностей з Росії, України, Австрії, інших країн. Зрозуміло, що у вирішенні цієї проблеми були й спірні питання. Так, у статті “Що ми повинні повернути з Києва” Леон Бялковський порушив питання про “повернення” до Варшави з Центрального архіву давніх актів УСРР документів українського походження (а не польського, як проголошувала Ризька угода). Неправомірність такого трактування угоди відзначив В. Романовський у рецензії на перші томи видання⁶.

Директор Головного архіву давніх актів Ю. Сімінський у першому томі виступив із трьома статтями. У першій він торкнувся проблеми повернення старопольських архівів. Друга – “Каталогізація архівів у бібліотеках” – присвячувалась аналізу відмінностей між рукописним матеріалом у архівах і бібліотеках. Остання стаття – “Наші потреби” – завершувала номер, наголошуючи на головній ролі “Архейону” – відкрити свої шпальти для фахових публікацій.

Важливе значення для ознайомлення з історією польських архівів та системою державних архівів у Польщі, складом і змістом їхніх фондів, а водночас – і для популяризації архівної справи (як одного із засадничих завдань часопису) мали стаття радника Відділу державних архівів Антона Рубарського “Центральне архівне управління у відродженій Речі Посполитій Польській” та своєрідний путівник по фондах польських архівів, укладений Вінсентом Лопацинським.

Таким чином, зміст першого тому архівознавчого часопису сповна відповідав професійним запитам і потребам працівників архівних установ, що, власне, складало “надзавдання” редакційного

комітету. Однак регулярність виходу “Архейону” (раз або двічі на рік) залежала від суми, призначеної на видавничі справи Відділу державних архівів.

Наполеглива, ефективна праця варшавських архівістів, підтримка ідеї міністром Густавом Добруцьким та заступником міністра доктором Славомиром Червінським, поліпшення фінансової ситуації (продовження бюджету 1926 р. до квітня 1927 р., виділення 6 800 злотих у 1928/1929 бюджетному році на видавництво) забезпечили вихід трьох томів журналу щорічно.

Другий том “Архейону” (обсягом 212 стор.), котрий мав “далеко більше статей академічного характеру”⁷, поповнив розділ “Хроніка”, підготовлений секретарем редакції Вінсентом Лопацинським, в якому висвітлювалася діяльність у 1919–1926 рр. п’яти варшавських архівів (Головного архіву, Архіву скарбового, Архіву актів давніх, Архіву освіти й Архіву військового) та двох чи не найактивніших провінційних архівів – у Пабяніцах та Лодзі. Відтоді В. Лопацинський постійно редагував розділ, згодом реформований в “Архівні справоздання”. У другому томі збагатилася й тематика часопису. Висвітлюючи діяльність Архівних курсів, Казимеж Конарський актуалізував проблему підготовки кадрів для архівних установ. Брак навчальної фахової літератури зумовив надалі певне дидактичне спрямування “Архейону”, що було типовим явищем у розвитку архівної періодики того часу. Значення “архівного підручника” надавала йому вже стаття Гандельсмана “Методи архівних розшуків”, що була скороченим курсом лекцій, прочитаних автором на Архівних курсах у Варшаві в 1926–1927 рр. Організації фахової самопідготовки архівістів сприяла публікація бібліографії праць з польського архівознавства.

Інтерес тодішнього покоління архівістів до організації архівної справи у Франції зумовив появу в другому томі публікації співробітника Архіву освіти Тадеуша Мантойфеля “Організація французьких архівів” (він щойно повернувся з подорожі до Франції, Італії та Англії, де впродовж 1924–1926 рр. вивчав особливості організації архівної справи)⁸. Формуванню уявлення про організацію архівістики в Росії сприяв огляд змісту часопису “Архивное дело”. Тим самим журнал розпочав реалізацію ще одного напрямку первісної концепції – ознайомлення з діяльністю архівів та розвитком архівної справи в зарубіжних країнах. Згідно з концепцією журналу, його примірники безкоштовно розсилалися для обміну до архівних служб зарубіжних держав: Англії, Австрії, Бельгії, Білорусі, Болгарії, Чехословаччини, Данії, Естонії, Фінляндії, Франції, Голландії, Італії, Югославії, Литви, Норвегії, Німеччини, Росії, Румунії, Сполучених Штатів, Швейцарії, Швеції, Туреччини, України, Угорщини.

Інформативність, актуальність, релевантність проблематики часопису дали першому українському рецензентові “Архейону” – Віктору Романовському – підстави для висновку про те, “що видання цікаво задумане й уміло виконане. Польський історик безумовно вдовольнить

свої потреби щодо архівної інформації: історикові України журнал теж стане у пригоді”⁹. Рецензія В. Романовського на два перші томи журналу в книзі 7-й (1928 р.) “Архівної справи”¹⁰ ознайомлювала українських читачів з тематикою та структурою нового зарубіжного фахового видання і засвідчувала спільність багатьох проблем розвитку архівістики, що забезпечувало взаємний інтерес¹¹.

Не залишилося нове польське видання й поза увагою російських архівістів. Стислий огляд двох перших томів “Архейону” подав В. Пічета у випуску 1 “Архивного дела” за 1928 р.¹² Визначаючи пріоритетну проблематику часопису, рецензент наголосив на актуальності для польських архівів проблеми повернення фондів (“ревіндикації архівів”), однак як член комісії, що забезпечувала виконання Ризької угоди щодо повернення культурних цінностей, В. Пічета вказав на вільне трактування її 11-го параграфа в публікації Леона Бялковського “Що ми повинні вивезти з Києва?”, зокрема щодо прагнення польської сторони “повернути” документи українського походження. Вартим “повної уваги” російського читача названо “об’єктивно виконаний” Алексом Бахульським огляд архівної літератури РСФРР у 1919–1926 рр. З огляду на цінність перших томів “спеціального журналу”, які дають “повне уявлення про польські архіви та діяльність архівістів щодо реорганізації архівної справи в Польщі”, В. Пічета побажав, “щоб неперіодичне видання стало виданням періодичним”¹³.

На час виходу рецензії побажання вже втілилося в життя. Третій том часопису побачив світ 1928 р. Його відкривала ґрунтовна стаття Станіслава Пташицького “Archiwum – archejon. Uwagi etymologiczno-istoryczne”, якою головний редактор давав відповідь на походження назви часопису, а водночас аналізував етимологію терміну “архів”. Тим самим започатковувався ще один важливий тематичний напрям “Архейону” – термінологічний. Потреба в формуванні професійної терміносистеми в Польщі, як і в більшості країн, на той час була нагальною. Термінологічні дискусії на сторінках часопису сприяли апробації різних дефініцій, поглибленню архівознавчої лексикографічної роботи, а також залученню польських архівістів до створення міжнародного словника архівної термінології. Кілька публікацій, починаючи з третього тому, присвятив цій проблемі, зокрема, Йозеф Сімінський. Зарубіжну тематику продовжували статті Алекса Бахульського “Бельгійські архіви” та Вітольда Суходольського “Організація архівів у Радянській Росії”. Ґрунтовну публікацію бібліографічно-історіографічного характеру “Архівна література відродженої Польщі (1918–1926 рр.)” подав Казимеж Казмарчук.

Розділ “Хроніка” містив відомості про діяльність двох львівських архівів (Державного і Земського) та Земського архіву в Кракові. Повоєнну історію архівів Любліна, Познані, Вільно репрезентував хронікальний розділ четвертого тому. Редагований Вінсентом Лопацинським розділ “Хроніка” існував до V тому (1929), коли було

введено “Офіційний розділ” з власною нумерацією. Це були роки формування структури й уточнення концепції “Архейону”.

З метою полегшення для зарубіжних читачів орієнтування в змісті “Архейону”, як правило, подавався зміст французькою мовою – “Table des matieres”. Після 4-го тому було вперше опубліковано зведений зміст попередніх томів.

П’ять перших томів часопису друкувалися в Любліні. В 1927–1932 рр. примірники журналу можна було придбати в усіх книгарнях Гебетнера і Вольфа у Варшаві, Кракові, Любліні, Лодзі, Познані, Вільно, Закопане, а також у Парижі¹⁴.

Упродовж п’яти років журнал редагував Станіслав Пташицький. 30 червня 1931 р. 78-річний професор у зв’язку з виходом на пенсію передав обов’язки щодо керування Відділом державних архівів та редагування “Архейону” своєму наступнику – тодішньому директору 4-го Департаменту науки в Міністерстві віросповідань і загальної освіти Вітольду Суходольському. Співредактором журналу став секретар редакції Вінсент Лопацинський. Зі зміною керівництва редакції почався другий етап в історії “Архейону”. Оцінюючи значення праці Станіслава Пташицького як “символа неперервної польської архівної традиції”, нові редактори долучили до наступного, десятого тому 1932 р. підзаголовок: “Часопис науковий, присвячений архівним справам, закладений Станіславом Пташицьким”¹⁵. Відтоді ім’я першого головного редактора назавжди залишилося з журналом. 20 грудня 1933 р. видатний польський архівіст С. Пташицький пішов з життя. Значна частина дванадцятого тому “Архейону” була присвячена його пам’яті та заслугам як редактора і вченого. Цей том і всі наступні друкувалися вже у Варшаві¹⁶.

Однак політика журналу, сформована професором Пташицьким, лишалася загалом незмінною. Незначні зміни відбулися лише в його структурі. 1934 р. було скасовано розділ “Хроніка” й поділ на офіційну та неофіційну частини. Дев’ятий том супроводжував франкомовний додаток – праця Тадеуша Мантойфеля про архіви Польщі в XIV ст. Починаючи від дванадцятого тому всі публікації друкувалися з індивідуальними заголовками, без загальних надтитулів. Новаторством у тринадцятому томі стала публікація *Sommaires* окремих статей. У п’ятнадцятому томі (1935) з’явилися розділи “Дослідження”, “Матеріали”, “Звіти, рецензії”. Перші два розділи в наступному томі було об’єднано в розділ “Статті”, де виокремлено розділи “Звіти”, “Комунікати”. Том 15 включав, окрім того, укладений тоді ще молодим архівістом Адамом Морашевським зміст перших 15 томів – *Indeks do zeszytow od I do XV*, де вперше в польській архівній бібліографії було виокремлено розділи: архівістика та архівознавство. В томах 1937–1939 рр. на правах хронікальних публікацій друкувалися “справоздання з архівної літератури” і повідомлення про діяльність окремих осередків державної архівної служби.

Тематика публікацій журналу відповідала його меті – “піднесення значення архівної науки”¹⁷ і охоплювала питання підготовки архівних довідників, архівної термінології, діяльності зарубіжних архівів.

Грунтовно опрацьований план роботи над путівником по актах польських і схеми створення картотеки фондів у тодішніх польських архівах подав В. Суходольський у статті “Архівна анкета”, опублікованій у дванадцятому томі за 1934 р. Публікація дала старт відповідній роботі, перерваній початком Другої світової війни.

Помітне місце посідали в журналі питання діяльності зарубіжних архівів та огляди зарубіжної архівної літератури. Спеціальні статті було опубліковано про архіви Франції, Бельгії, Радянського Союзу, Австрії, Італії, Швейцарії, Чехословаччини, Угорщини, Німеччини, Данії, Естонії, США.

Цікаву проблему для обговорення на сторінках архівознавчих видань різних країн зніціював Іван Шабатін, на той час науковий співробітник Центрального архівного управління БРСР. У одинадцятому томі “Архейону” за 1933 р. вийшла його стаття “Нове в теорії і практиці порядкування та інвентаризації архівних матеріалів в ССРСР”, хоч, як зазначалося в редакційному коментарі, редакція “не поділяла цілу шереху тез автора”. Однак продовження “обміну досвідом” і очікуваної дискусії не відбулося. Поясненням нереалізованості проекту стала доля автора статті (невідома польським колегам), який змінив місце проживання, й відповідно – роботи та з 1933 р. працював уже в Кримському державному архіві.

Невід’ємною складовою журналу була “Бібліотека Архейону” та “Додатки до Архейону”, книжки яких входили до складу серії публікацій під загальною назвою “Видання Державних архівів”. У серії “Бібліотека Архейону” побачили світ два видання: підручник К. Конарського “Новітня архівістика польська” (1929) та праця Ю. Сімінського “Путівник по архівах польських. 1. Архіви давньої Речі Посполитої” (1933). У додатках видано нарис Т. Мантойфеля французькою мовою (1931 р., т. 9). У зв’язку з фінансовими труднощами серії були нечисленні. Яким був наклад окремих номерів самого журналу, можна лише здогадуватися зі звітів Відділу державних архівів за 1933 та 1934 рр., де вказано наклад “Архейону” – 500 примірників. Загалом упродовж 1927–1939 рр. було видано 16 томів журналу, де опубліковано 220 позицій 66-ти авторів.

Із початком Другої світової війни видання “Архейону” було припинено, а залишки накладу часопису, які зберігалися в магазинах на Алеї Шуха, буд. 23/25, були знищені окупантами. У квітні 1939 р. помер співредактор Вінсент Лопацинський. Відтоді почався відлік втрат редакції “Архейону”. Під час війни загинули її співробітники: І. Гроньовський, Ю. Сімінський, Г. Полачковна, Г. Каленський, Л. Руссян, М. Гандельсман, Й. Івашкевич, С. Еренкройц. Другий етап діяльності часопису закінчувався трагічно.

Однак “Архейону” судилося відродитися. 21 травня 1947 р. на засіданні Архівної секції Товариства польських бібліотекарів та

архівістів було ухвалено поновлення видання “Архейону” за фінансової допомоги Президії Ради Міністрів і Відділу науки Міністерства освіти.

Перший повоєнний, сімнадцятий том побачив світ під кінець грудня 1947 р., напередодні 29-ї річниці втілення в життя “архівної мрії” професора С. Пташицького. Упродовж другої половини ХХ ст. керівництво редакцією відродженого “Архейону” послідовно здійснювали Вітольд Суходольський і Петро Баньковський, Рафал Гербер, Петро Баньковський, Стефан Кучинський, Тадеуш Валіхновський, Марія Кочерська, Болеслав Волинський; у ХХІ ст. журнал “вивів” Стефан Кшиштоф Кучинський, який 1996 р. вдруге обійняв посаду головного редактора.

У процесі підготовки наступних томів постійно уточнювалася внутрішня структура журналу, дискутувалися питання щодо запровадження тієї чи іншої рубрики (йшлося про запровадження рубрик “Архівна термінологія”, “Історія архівів”, “Життя професійних спілок в архівах” тощо), поступово окреслювалися сталі розділи. Так, у двадцять першому томі уперше виділено в окрему рубрику групу статей, присвячених діяльності фабричної інспекції, у двадцять другому – реферати другої методичної конференції. Ювілейний, двадцять п’ятий том містив спеціальну рубрику – “Десять років діяльності державної архівної служби” та розділи: “Архіви за кордоном”, “Проблеми архівістики”, “Архівознавство”, “Керівництво й організація канцелярії”, “Хроніка”, “Рецензії і звіти з товариств”, “Хроніка посмертна”. Спеціальну рубрику, присвячену революції 1905 р., містив і двадцять шостий том. Продовжувався друк розділів “Хроніка”, “Архівна бібліографія”, “Огляд зарубіжних архівних часописів. Загалом у 1950-х роках остаточно сформувалася структура “Архейону”, що після деяких уточнень 1968 р. і донині лишається практично незмінною. Свідченням тому є останні томи журналу, що побачили світ на початку ХХІ ст. Вони мають таку структуру: “Дослідження та матеріали”, “Архіви за кордоном”, “Полоніка за кордоном”, “З майстерні архівіста”, “Рецензії та бібліографічні нотатки”, “Огляд часописів”, “Хроніка”.

Зростала й стабілізувалася також періодичність виходу журналу. Впродовж 1948–1968 рр. було видруковано 34 томи, причому в 1948–1960 рр. побачили світ 17 томів, а в 1961–1968 рр. – 16, що свідчило про значно більшу частоту виходу часопису. Відповідно зріс обсяг журналу: від 284 сторінок найгрубшого, п’ятнадцятого тому за 1936 р. до 455 сторінок тому за 1964 р.

Чи не найяскравішою подією першого повоєнного десятиліття в історії “Архейону” став вихід 1951 р. спеціального, дев’ятого–двадцятого тому. Цей том редагував історик, архівіст, видавець джерел Рафаль Гербер¹⁸ (1909–1981), упродовж 1949–1952 рр. – генеральний директор державних архівів¹⁹. Подвійний том “Архейону” об’єднав найважливіший довоєнний доробок, щоб в умовах

прийняття Декрету про державні архіви (29 березня 1951 р.) і водночас браку “комплексного архівного підручника” висвітлював актуальні проблеми архівної теорії, методики та практики. Том відкривався текстом Декрету, який підпорядковував Генеральну дирекцію державних архівів Голові Ради Міністрів, визначав його компетенцію та організацію, а також встановлював мережу державних архівів (центральні, воєводські, повітові).

Завдання польських архівістів у галузі забезпечення збереженості, зберігання, інвентаризації архівних документів у світлі нового законодавчого акта висвітлив Рафал Гербер, наголосивши, що безпосереднє підпорядкування Генеральної дирекції державних архівів Голові Ради Міністрів, з одного боку, розширює роль архівів, а з другого – продукує нові обов’язки архівістів. Три статті тому присвячувалися теоретичним проблемам: “Основні принципи архівістики” Казимежа Конарського, “Архівні та бібліотечні рукописи” Ад. Стебельського та “Економічні архівні матеріали” А. Гродека. Доктор Конарський простежив життєвий цикл документа – від його створення, через канцелярію, до архіву, виокремивши відповідно три підрозділи: “Акт”, “Діловодство”, “Архів”. Не втратили й донині актуальності розглянуті автором питання щодо спадкоємності відносно архівних документів, принципів діловодної належності, територіальної ознаки, проблем реконструкції простих та об’єднаних фондів. Так само сучасною є думка про потрібну роль архіву як місця для зберігання архівних документів конкретної території або відомства, засвідчувача автентичності архівних довідок і копій, наукової установи. Аналіз дефініції “економічні архівні матеріали” на підставі історико-архівознавчого дослідження, поданий А. Гродеком, водночас має і практичне значення, оскільки містить рекомендації для архівістів, що працюють з такими документами. Теоретичне обґрунтування різниці між архівним і бібліотечним рукописом спробував дати Ад. Стебельський. Основну ознаку архівного рукопису він вбачає в тому, що архівний документ закріплює в письмовому вигляді і відображає у своєму тексті певну життєву дію або стан, викликаний цією дією, тоді як “бібліотечний рукопис” є рукописом літературного характеру і становить єдину мету автора. Цінність двох останніх праць полягала передусім у їхній дискусивності, що спонукала архівістів до роздумів і аналізу.

Безпосередньо практичним проблемам архівів присвячено 12 публікацій, серед яких можна умовно виокремити такі групи: а) упорядкування архівних документів (Ад. Стебельський “Упорядкування справ у архівах”, К. Качмарик, Я. Карвасинська, П. Баньковський “Систематизація приватних архівів”, Ал. Бахульський “Розбирання архівних фондів”, П. Баньковський “Архіви і бібліотечні рукописні колекції”); б) забезпечення збереженості архівних документів (Р. Ковалик “Шкідники паперу та його консервація”, М. Гумовські “Печатки в архівах та їх консервація”, Кр. Вичинська “Консервація і

репродукція печаток”); в) архівне описування (А. Вольф “Описування пергаменних та паперових документів у архівах”, П. Баньковський “Новий інвентарний опис Бібліотеки Оссолінеума у Вроцлаві, А. Стояновська “Збережені в Державному архіві у Вроцлаві німецькі репреторії, інвентарі та описи справ”).

Три статті висвітлюють питання організації архівної справи в зарубіжних країнах. Відомий польський історик, архівіст і бібліотекар Алекс Францишек Бахульський подав до тому два реферати: “Економічні архіви в капіталістичних державах” та “Західно-європейські архіви”. Його праці із зарубіжної архівістики, попри особливий інтерес ученого до теорії і практики експертизи цінності, мали особливе значення, оскільки А. Бахульському довелося працювати як архівному стипендіату в Брюсселі й Парижі (1926), брати участь у роботі Комісії з повернення архівних документів у Ленінграді й Москві (1922–1931), він опублікував низку оглядів літератури та розвитку архівної справи поза межами Польщі (1932–1938)²⁰. Грунтовний нарис архівної справи на Заході, історії та організації архівів з найдавніших часів, аналіз архівної літератури (переважно чеської та німецької) став його останньою публікацією – 6 травня 1951 р. учений пішов з життя. Архівам Радянського Союзу присвятив свою статтю Р. Гербер, на життєвому шляху якого були робота в архіві м. Рівного, евакуація до Ташкенту, співпраця в польському посольстві в Москві та Комісії з повернення архівних документів. Автор розглянув питання архівного законодавства, організації архівної справи, розвитку науково-дослідної роботи, виклав тематику наукових праць, опублікованих в “Архивном деле”, висвітлив методу підготовки архівних довідників.

З огляду на політематичність, ґрунтовність публікацій, авторитетний авторський колектив згаданий том “становив собою впродовж тривалого часу квазіпідручник архівістики”²¹. Однак він не знімав з порядку денного питання підготовки справжнього підручника, оскільки не “міг задовольнити потреб практичних сучасних архівістів і не відповідав на низку істотних методичних проблем”²².

Не задовольняв журнал і потреб архівістів щодо оперативності інформації про архівні новини²³, які систематично друкувалися в розділі “Хроніка”. Аби запобігти деактуалізації інформації, Генеральна дирекція державних архівів у травні 1966 р. заснувала оперативного “двійника” розділу – “Бюлетень Генеральної дирекції державних архівів”. Бюлетень виходив накладом 30 примірників й інформував про найважливіші наради та конференції, результати закордонних службових відряджень, подавав організаційні матеріали та нормативні документи, висвітлював діяльність державної архівної служби.

Підсумок першого повоєнного двадцятиліття виходу “Архейону” підбив т. 50 (1968), присвячений 50-літтю польської державної архівної служби (1918–1968) та 40-річчю журналу (1927–1967). Том мав дещо уточнену рубрикацію і включав розділи: “Проблеми архівістики”,

“Архівознавство”, “Принципи, структура управління і організація канцелярії”, “Архіви за кордоном”, “Архівна хроніка”, “Рецензії, огляди книжок, бібліографічні нотатки”, “Огляд зарубіжних архівних часописів”. Виокремлення розділу “Архівознавство” в цьому томі не виправдовувалося через надто “нетеоретичний” характер публікацій, зібраних у ньому (про три міські білостоцькі книги, повернуті з СРСР документи як джерело історії Королівства Польського, матеріали до історії Державного архіву в Познані), тоді як розділ “Проблеми архівістики” справді порушував дискусійні питання та містив аналітичні статті. Так, публікація А. Яновського та Ч. Есіонек “Проблеми мікрофотокопіювання матеріалів” стала результатом обміну думками щодо цієї проблеми на засіданні Центральної методичної комісії у Варшаві в 1967 р. й висвітлила зарубіжну історіографію проблеми та стан робіт з мікрофотокопіювання в польських архівах, а також містила рекомендації щодо їх удосконалення.

Одна з найгрунтовніших публікацій присвячена історії “Архейону”. Стаття головного редактора Петра Баньковського “Народження і міжвоєнні роки “Архейону”” вирізняється високою інформативністю, деталізацією (зовсім не зайвою) викладу при відчутній майстерності авторського стилю історика літератури. Вихованець Станіслава Пташицького, Петро Баньковський (1885–1976), отримавши призначення в березні 1951 р. завідувачем науково-видавничого відділу Генеральної дирекції державних архівів, очолив редакцію “Архейону”, був його “мотором і душею”, впродовж 30 років, аж до своєї смерті 1976 р., редагував журнал²⁴. Згадана публікація є однією з найвагоміших в історіографії часопису.

Додаток до тому містив бібліографію публікацій “Архейону” 1927–1968 рр., укладену Регіною Пічотою. Бібліографія охоплювала 1 740 позицій і акумулювала результати праці Адама Морашевського, який свого часу опрацював перший–п’ятнадцятий томи, та Євгенії Браньської, яка уклала бібліографію шістнадцятого–тридцятого томів. Кількісні показники щодо тематики репрезентували зміст “Архейону” таким чином: а) організація, завдання, звіти та діяльність архівів – 369 позицій; б) проблеми архівістики – 287; в) архіви, їх історія та склад документів – 286; г) структура управління та організація канцелярії – 29; д) архіви за кордоном – 119; е) міжнародні організації та архівні конференції – 70; є) рецензії та огляди книжок – 245; ж) огляд зарубіжних архівних часописів – 313; з) бібліографія архівна – 11; і) різне – 16. Ретельно опрацьований покажчик імен засвідчив, що найрезультативнішими авторами за 40 років виходу “Архейону” були Генрих Альтман, Алекс Бахульський, Петро Баньковський, Марія Білінська, Євгенія Браньська, Казимеж Казмарчук, Казимеж Конарський, Стефан Кучинський, Вінсент Лопацинський, Тадеуш Мантойфель та Станіслав Навроцький.

У наступних томах увагу привертає стаття Казимежа Арламовського “Архівна справа, її сутність і визначення” (т. LIII за 1970 р.), присвячена

одній з невирішених наукових проблем – дефініції архівної науки. Із трьох термінів (наука про архіви, архівістика, архівознавство), що незалежно функціонують у польському архівному середовищі, К. Арламовський пропонує послуговуватися терміном “архівістика”, зміст якого включає поняття “архівознавство”, обґрунтовуючи мету і завдання архівістики як самостійної наукової дисципліни. Складовими архівістики він вважає історію архівів, науку про архів як форму управління державним архівним фондом та науку про архів як скарбницю документації. І хоча стаття не вирішувала остаточно фундаментальної проблеми, вона репрезентувала досить переконливу позицію ученого, яка мала спровокувати дискусію. Але цього, на жаль, не сталося. Як приклад самостійного погляду на дефініцію науки про архіви в українському перекладі статтю включено до української “Хрестоматії з архівознавства” (К., 2003).

Цінні думки щодо удосконалення структури журналу подав у п’ятдесят четвертому томі (1970) Іренеуш Ігнатович. Ідея вдосконалення структури журналу виникла за результатами дискусії на засіданні Редакційного комітету “Архейону” 27 травня 1969 р.²⁵ На підставі аналізу нереалізованих пропозицій та динаміки структури журналу він запропонував запровадити таку його структуру.

I. Можливі обіжні статті.

II. Статті і полеміка.

1. Архівна теорія і методика (загальні теоретичні проблеми, термінологія, техніка, архівна практика, нагляд за надходженням фондів тощо);

2. Архівознавство (в тому числі історія архівів, інформація про фонди, про архівну науку за кордоном, історію установ і канцелярій, полоніка тощо);

3. Допоміжні науки.

III. Рецензії та огляди літератури (як книжок, так і часописів).

IV. Архівна хроніка (звіти, поточна інформація про архівні кадри, архівні інституції, з’їзди тощо)²⁶.

Однак пропозиції Ігнатовича не було втілено в життя.

Новий етап життя “Архейону” розпочався 1992 р. у якісно нових соціально-політичних умовах – краху соціалістичної системи і формування в Центральній і Східній Європі самостійних держав. Польській архівній періодиці 1990-х років притаманне оновлення проблематики, формування нових засад архівістики та поява поспіль з “Архейоном” численних регіональних часописів історико-архівної тематики. Серед найяскравіших статей, опублікованих на сторінках “флагмана польської архівістики” (як образно назвав “Архейон” Богдан Кроль), передусім привертають увагу міркування Станіслава Навроцького (“Розвиток польської архівної теорії”, т. 98) та Чеслава Берната (“Дороги і бездоріжжя польської архівної думки”, т. 97), які торкаються теоретичних аспектів архівістики, місця польської архівістики серед архівістики європейської на зламі

віків. Не менш важлива в контексті розширення доступу до архівної інформації стаття Дарії Наленч “Європейська політика доступу до архівів” (т. 99), присвячена аналізу Проекту рекомендацій у справі європейської політики доступу до архівів, укладеної Радою Європи та Міжнародною радою архівів, та узгодженню двох умов діяльності архівів демократичної держави – відкритості та охорони даних, передусім особових. Публікації розділу “Архівознавство” не торкалися теоретичних проблем, а репрезентували питання складу і змісту архівних фондів (наприклад, “Архівне зібрання Олександра Чоловського в АГАД” Терези Зілінської, т. 89). Помітне місце в публікаціях Дарії Наленч, Єжи Сковронька, Владислава Стемпняка посідала міжнародна тематика.

Наприкінці ХХ ст. побачив світ ювілейний, 100-й том “Архейону”. З цієї нагоди 4 листопада 1999 р. у приміщенні Головного архіву давніх актів у Варшаві відбулося урочисте засідання, матеріали якого було опубліковано в наступному, 101-му томі. Голова редакційної ради “Архейону” професор Анджей Томчак окреслив внесок у розвиток журналу його головних редакторів, головний редактор часопису професор Стефан Кучинський торкнувся початкового періоду видання журналу та окреслив значення журналу для розвитку польської архівістики, кандидат наук Славомир Радонь розглянув проблематику журналу 1990-х років, а професор Анджей Рахуба дослідив значення часопису для історичних досліджень.

Нині журнал “Архейон” – “перша кузня архівного знання в Польщі” – впевнено почав відлік нової сотні томів. З метою вдосконалення й оновлення його змісту в лютому 2001 р. було запроваджено “нову формулу” журналу, що охоплює питання організації роботи редакції та структури часопису. Два колегіальні органи (редакція та редакційна рада), які досі колегіально керували журналом, було об’єднано в один – редакцію, до складу якої увійшли відомі сучасні польські архівісти: Адам Банецький, Анджей Бернат, Євген Бородій, Яцек Крохмаль, Стефан Кшиштоф Кучинський (редактор), Анна Лащук, Дарія Наленч, Конрад Паношевський, Ізабела Жзанек (секретар), Ева Росовска, Владислав Стемпняк, Кшиштоф Стрийковський, Януш Тандецький, Пшемислав Войцеховський. Особливістю роботи редакції стало закріплення за кожним її членом керівництва конкретним тематичним розділом часопису. Значно розширилася структура “Архейону”. Її складають такі розділи: теорія і методика, архівознавство, фонди і охорона архівів, інформатика й електронні архіви, консервація і забезпечення збереженості фондів, рецензії й огляди зарубіжних часописів. За необхідності включаються також інші розділи: дискусії, хроніка, бібліографія, посмертні згадки. Нова формула “Архейону” передбачає збереження архівознавчого (наукового і методичного) характеру журналу, піднесення його на якісно новий рівень, перетворення на арену наукових дискусій, поглиблення міжнародної співпраці. Тим самим перший польський

архівний часопис зберігає традицію його засновників і реагує на потреби часу.

Саме в цьому, на нашу думку, й полягає передусім феномен “Археюну” – відданість найкращим традиціям, відчуття динаміки змін у потребах архівів і зацікавленостях архівістів, повага до Автора й Читача. Як загальнопольський журнал, він акумулював близько 5 млн. публікацій, які побачили світ від часу його створення, всі значні архівні напрацювання. Серед всіх авторів (а їх понад 540 осіб!) майже 90 % становили архівісти. Публікації в “Археюні” стали початком наукової кар’єри для багатьох відомих учених, він став надійною формою комунікації дослідників і практиків. Упродовж важкого шляху, позначеного “постійним удосконаленням архівної теорії, методичних основ і майстерності, розширенням тематики та її безупинним поглибленням, відкритістю актуальним проблемам архівістики”²⁷, часопис виконував функції архівного підручника, був незамінним порадиником у архівній практиці, слугував удосконаленню архівних технологій, приділяв увагу втратам архівів у Другій світовій війні та реституції архівних фондів, інформації про архіви за кордоном і полоніку. Постійне розширення та поглиблення тематики, її відкритість до нового, дискусій, полемік – ще одне свідчення феномену одного з найвідоміших європейських архівознавчих часописів. Майже вісімдесят років існування журналу “Археюн” засвідчили його науковий авторитет. Він не лише став помітним явищем польської історіографії, а й виконує важливу місію зміцнення зв’язків між архівістами різних країн.

¹ *Kuczynski Stefan K.* “Archeion” – sto tomow czasopisma // *Archeion*. – 1999. – Т. С. – S. 10.

² *Bankowski Piotr.* Narodziny i miedzywojenne lata “Archeionu” // *Archeion*. – 1968. – Т. Ł. – S. 55.

³ *Ptaszycki Stanislaw* // *Słownik biograficzny archiwistów polskich*. Т. 1 (1918–1984) / Warszawa – Łódź, 1988. – S. 178–180.

⁴ 30 вересня 1926 р. Йозеф Пачковський склав обов’язки керівника Відділу державних архівів і перейшов на постійну викладацьку роботу до Познанського університету, де викладав історію Східної Європи, новітню історію Німеччини, архівістику. Помер відомий архівіст 25 жовтня 1933 р. у Познані. Див.: *Paczkowski Jozef* // *Słownik biograficzny archiwistów polskich*. Т. 1 (1918 – 1984) / Warszawa – Łódź, 1988. – S. 161–164.

⁵ *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – М., 1964. – Т. 1. – С. 90.

⁶ *Романовський Віктор.* Archejon – науковий журнал, присвячений архівним справам // *Архівна Справа*. – 1928. – Кн. 7. – С. 84–86.

⁷ Там само.

⁸ *Manteuffel-Szoego Tadeusz* // *Słownik biograficzny archiwistów polskich*. Т. 1 (1918 – 1984) / Warszawa – Łódź, 1988. – S. 136.

⁹ *Романовський Віктор.* Archejon – науковий журнал ... – С. 86.

¹⁰ У фондї 14 (Головне архівне управління України) Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України збереглося листування про досяг-

нення домовленості щодо обміну спеціальною літературою. 8 лютого 1928 р. у листі до керівництва Управління державними архівами Польської Республіки завідувач відділу архівознавства ЦАУ УСРР Р. М. Шпунт пропонував “обмінюватися з нами Вашим виданням “Archeion” на наш журнал “Архівна справа” й інші видання, що зараз готуються до друку”. У травні з Варшави надійшла відповідь: від імені редакції “Архейону” директор Головного архіву актів давніх Казимир Конарський не лише погоджувався на обмін періодичними і неперіодичними виданнями, а й надсилав три перші випуски часопису.

¹¹ *Matyash Irina*. Recenzje polskich publikacji na lamach ukraińskich czasopism archiwalnych opublikowanych w latach 1920 – 1930 mające na celu zapoznanie archiwistów ukraińskich ze specyfiką archiwistyki polskiej // *Biuletyn ukrainjznawczy*. – 1999. – № 5. – S. 127–135.

¹² Див.: *Пичета В.* Новые издания по архивному делу в Польше // *Архивное дело*. – 1928. – Вып. 1 (14). – С. 107 – 111.

¹³ Там само. – С. 109.

¹⁴ Починаючи від 1933 р. (том XI) головний склад і магазин було сконцентровано в Адміністрації видавництва міністерства віросповідань і загальної освіти в Варшаві на Алеї Шуха, № 23/25.

¹⁵ Прізвище Пташицького виходило в назві журналу до 8-річної перерви, пов’язаної з Другою світовою війною, потім ще в томах 17, 18, 19, 20 (1947–1951).

¹⁶ Перші 6 томів друкувалися в Любліні, том VI–VII (подвійний за 1930) друкувався одночасно в Любліні і в Стреміє, а томи VIII–XI – у Стреміє.

¹⁷ *Пачковський Йозеф*. Вступне слово // *Архейон*. – Т. 1. – 1927. – С. 2.

¹⁸ Наприкінці 1930-х рр. і деякий час після Другої світової війни головним редактором “Архейону” були генеральні директори державних архівів (за посадою).

¹⁹ *Gerber Rafal* // *Słownik biograficzny archiwistów polskich*. Т. 1 (1918–1984) / Warszawa – Łódź, 1988. – S. 71.

²⁰ *Bachulski Aleksy Franciszek* // *Słownik biograficzny archiwistów polskich*. Т. 1 (1918–1984) / Warszawa – Łódź, 1988. – S. 26–28.

²¹ *Robotka Halina*. Wprowadzenie do archiwistyki. – Toruń, 2003. – S. 128.

²² *Bielinska Maria* / *W sprawie kompendium archiwistyki polskiej* // *Archeion*. – 1967. – Т. X LVI. – S. 190 – 191.

²³ Журнал виходив 1–2 рази на рік.

²⁴ *Bankowski Piotr* // *Słownik biograficzny archiwistów polskich*. Т. 1 (1918–1984) / Warszawa – Łódź, 1988. – S. 32–24.

²⁵ *Possiedzenie komitetu redakcyjnego “Archeionu”* // *Archeion*. – 1970. – Т. LIII. – S. 211–212.

²⁶ *Ignatowicz Ireneusz*. Układ treści “Archeionu” // *Archeion*. – 1970. – Т. LIV. – S. 39.

²⁷ *Kuczynski Stefan K.* Sto tomów czasopisma “Archeion” // *Archeion*. – 2000. – Т. CI. – S. 13.

Анна КРОХМАЛЬ

**ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
І ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН
У ЗІБРАННЯХ ПОЛОНІСТИЧНИХ ІНСТИТУЦІЙ***

У результаті кількох хвиль еміграції населення з польських земель, що відбувалися протягом двох останніх століть, за межами нашого краю постала різноманітна і багата культурна спадщина – доробок кількох поколінь поляків, розсіяних майже по всьому світі. Значну частину цієї спадщини становлять архівні зібрання (рівно як музейні та бібліотечні), що утворилися в результаті діяльності як приватних осіб, так і різного роду інституцій. Вони містять документи, пов'язані з боротьбою за незалежність після національних повстань ХІХ ст., зібрання, врятовані від знищення в роки Другої світової війни, цінні особові та родинні архіви політичних діячів, представників науки і культури, а також документи найновішої політичної еміграції – часів Польської Народної Республіки. Частина зібрань і спадщини, завдяки зусиллям багатьох осіб, збереглася до сьогодні і зосереджена в еміграційних інституціях, до яких потрапила насамперед як дар від її спадкоємців. Серед кількох десятків польських та полоністичних інституцій за кордоном є як інституції, створені ще в ХІХ ст., так і організовані після Другої світової війни. Серед них вирізняються Польське історико-літературне товариство та Польська бібліотека в Парижі, що існують уже понад 150 років, Польський музей у Раперсвіллі, Польський інститут і музей ім. генерала Сікорського та Польська бібліотека у Лондоні, Інститут Юзефа Пілсудського у Нью-Йорку та Лондоні, Польський музей у Чикаго, полоністичні зібрання в Очард Лейк (США), зібрання Папського інституту церковних студій та архіву Понтифікату Іоанна Павла ІІ у Римі. Зрештою, цінні зібрання зосереджено також у військових організаціях, парафіях, культурних і благодійних установах, що діють на чужині.

Польські еміграційні центри, де зберігається частина зібрань, різняться між собою історією, статусом та профілем зосереджених там документів. Однак, у більшості – це установи, що у своїй діяльності поєднують функції архіву, бібліотеки і музею. Як результат – до складу їхніх зібрань, поряд з архівними документами (включно з

* Переклад з польської Людмили Демченко.

картографічними матеріалами, фотографіями, афішами, плакатами, листівками, аудіо- та відеодокументами), входять бібліотечні збірки та музейні об'єкти, що в багатьох випадках тематично пов'язані з цими джерелами. У різномірній за формою та змістом документації містяться цінні відомості, що стосуються не лише політичної та господарської історії Польщі, але й зв'язків Польської держави із сусідами, з національними і релігійними меншинами, а також документи, які висвітлюють життя польської еміграції та емігрантів інших національностей, які залишили польські землі. До останньої групи належать і українці, які від кінця XIX ст. масово виїжджали з Галичини, переважно до Північної Америки, де створювали культурні центри, що існували поряд з польськими, а зв'язки між ними часто були відзеркаленням давніх відносин у країні.

Метою цієї публікації є спроба охарактеризувати багату архівну спадщину найбільших полоністичних інституцій з точки зору придатності їхніх зібрань для дослідження історії польсько-українських відносин у XIX–XX ст. не лише на польських землях, але й на еміграції, де обидві спільноти вихідців і надалі функціонували поряд. При підготовці даної публікації стали в нагоді результати власних пошуків авторки, відомості, надіслані працівниками архівів полоніки про зміст документів, що там зберігаються, а також виданий науково-довідковий апарат – описи фондів чи путівники по фондах ряду інституцій. Використано також досить обширну літературу з історії полоністичних інституцій та їхніх зібрань. Придалися й журнали або звіти про діяльність, які видано окремими полоністичними інституціями. Для систематизації інституцій, про які йтиметься далі, застосовано географічний принцип, що вирізняє полоністичні інституції Північної Америки та країн Європи¹.

Українка в польських інституціях Північної Америки

До провідних польських інституцій на північноамериканському континенті належать: Інститут Юзефа Пілсудського у Нью-Йорку, що існує з 1943 р., Польський науковий інститут у Нью-Йорку, Центральний архів Полоністики в Очард Лейк та Польський музей в Чикаго. В Інституті Пілсудського у Нью-Йорку зосереджено матеріали від другої половини XIX ст. і до сьогодні². Найціннішу частину збірки становлять документи передвоєнного Інституту Ю. Пілсудського у Варшаві та Військового історичного відділу у Варшаві, врятовані від знищення у 1939 р. До цієї групи належать такі фонди: *Генеральна канцелярія ад'ютанта Верховного Головнокомандувача (1918–1922), Сілезьке повстання, Ліквідаційна комісія генерала Луціяна Желідовського (1926), Центральна Литва (1920–1922), Архів генерала Юліана Стахевича, Архів Едварда Смігли-Ридза, Теки генерала Тадеуша Розвадовського, Архів Військового історичного відділу*. Ці документи передано Інституту Посольством Речі Посполитої

у Вашингтоні. Вони становлять важливе доповнення до архівних документів країни у сфері дослідження політичної історії польсько-українських відносин за новітніх часів, а особливо в роки польсько-української війни (1918–1919). Так, основний матеріал щодо польсько-українського конфлікту стосовно Східної Галичини містять документи, що зберігаються у фонді *Генеральної Канцелярії ад'ютанта Верховного Головнокомандувача*, що становить фрагмент так званого Бельведерського архіву, врятованого у Варшаві. Тут відклалися документи канцелярії глави держави і верховного головнокомандувача, маршалка Юзефа Пілсудського періоду від листопада 1918 до грудня 1922 рр., що містять цінну інформацію щодо перебігу військових подій на польсько-українському фронті та міжнародної ситуації й настроїв, які панували в суспільстві³. В окремому архівному фонді зберігаються документи Української військової місії за 1919–1921 та 1927–1931 рр.⁴, яку було створено у Варшаві 1919 р. з метою координування військових дій УНР та Другої Речі Посполитої. Фонд містить понад 100 документів разом з додатками, у т. ч. накази Місії, рапорти командирів українських військових одиниць, листування між Головним отаманом Симоном Петлюрою та Місією, листування про контакти української та британської і французької військових місій; інформаційні повідомлення з таборів інтернованих у Польщі; матеріали, пов'язані з ліквідацією Місії у 1920–1921 рр. Складовою фонду є документи за 1929–1931 рр. з інформаційними повідомленнями II відділу Головного штабу Війська Польського та Міністерства внутрішніх справ щодо становища українського населення в Польщі, Радянській Україні та на еміграції.

Цінні матеріали з питань дипломатичної діяльності, передусім усіляких посередницьких спроб, до яких вдавалися союзники для вирішення польсько-українського конфлікту, містяться в документах, що відклалися в результаті діяльності осіб – учасників тих подій. До цієї групи належать документи генералів Тадеуша Розвадовського⁵ та Юзефа Якліча⁶, полковника Романа Міхаловського⁷ та Міхала Соколницького⁸. Серед паперів генерала Розвадовського зберігаються важливі документи, що стосуються польсько-українських відносин за часів конфлікту з більшовицькою Росією 1920 р. Частиною архівної спадщини полковника Міхаловського є й матеріали місії генерала М. Бартелема у Львові, який у січні 1919 р. вів мирні переговори з приводу польсько-українського конфлікту. До Інституту Юзефа Пілсудського у Нью-Йорку потрапили також документи Польського посольства в Лондоні, передані працівником дипломатичних служб довоєнного періоду Октавіаном Ястшембським. Після мікрофільмування ці документи було подаровано Інституту ім. генерала Сікорського в Лондоні. Серед них вирізняються матеріали, що стосуються польсько-українських відносин у Другій Речі Посполитій, а саме: документи національних меншин, у тому числі стосовно українського шкільництва у Польщі, українських справ на міжнародній арені,

вбивства посла П. Войкова у Варшаві та Симона Петлюри в Парижі. Події міжвоєнного періоду висвітлюють також фрагменти спадщини полковника Александра Кавалковського, більша частина якої зберігається в Польській бібліотеці в Парижі. До Інституту Юзефа Пілсудського в Нью-Йорку потрапило 7 тек, серед них – меморандум А. Кавалковського 1934 р., присвячений українській шкільній справі, та розвідка стосовно облоги Львова у 1918 р.

Архівні джерела з питань польсько-українських відносин часів Другої світової війни відклалися переважно в документах Генерального консульства Речі Посполитої у Нью-Йорку, що зберігаються в Інституті Юзефа Пілсудського. Історикам стануть у пригоді матеріали до Національної доповіді Консульства, де простежено як події у Польщі, так і життя польської еміграції у Сполучених Штатах. Серед них меморіали, рапорти, звіти, збірки, вирізки з української преси щодо України та її стосунків з Польщею та поляками у контексті тогочасної міжнародної ситуації. Заслужують на увагу характеристики українських політичних груп у Сполучених Штатах, аналітичний матеріал, що висвітлює ставлення американської влади до українців, а також української еміграції до Польщі в 1939–1945 рр. Окремі розробки висвітлюють теми організаційної структури українців у Канаді, діяльності греко-католицької та православної церков серед української еміграції в Північній Америці. У матеріалах Консульства відклалися також звіти про слов'янський рух у США та повідомлення щодо організації і проведення слов'янських конгресів. Інформацію періоду Другої світової війни можна знайти в окремих матеріалах, що відклалися в зібраннях приватних осіб. Так, у документах полковника Романа Умястовського⁹, подарованих Інституту Пілсудського Яном Новаком-Єзьоранським, віднайдено щоденник за 1939–1945 рр., а також інформацію про оборону Львова у 1939 р.

Про українські справи у повоєнний час інформують документи з архівів Едмунда Харашкевича¹⁰ та Юзефа Ліпського¹¹. Серед документів першого зберігаються інформаційні матеріали, доповіді та листування, що стосуються життя України в 1968–1972 рр.; другого – листування, повідомлення, газетні вирізки за 1951–1958 рр., присвячені українським питанням.

Дещо відмінний характер мають колекції Польського наукового інституту в Нью-Йорку, що складаються переважно з матеріалів, зібраних діячами культури (науковцями, письменниками, поетами, музикантами), а також документів польських організацій, що діяли на чужині¹². Інститут створено у 1942 р. з метою продовження діяльності на еміграції Польської академії наук. Попри ліквідацію ПАН у Польщі в 1951 р. Інститут продовжує свою діяльність, підтримуючи розвиток польської культури і науки на чужині. Багато років Інститутом керував знаний історик, професор Оскар Халецький. Архівний фонд цієї установи обіймає кілька десятків фондів, крайні дати яких охоплюють період від початку XVI ст. до сучасності. Для

українознавчих досліджень важливе значення мають два фонди: *Посольство Речі Посполитої у Вашингтоні (1919–1945)* та *Польське Посольство в Ріо-де-Жанейро (1918–1945)*. Документи *Посольства Речі Посполитої у Вашингтоні* містять матеріали з історії України як міжвоєнного періоду, так і часів Другої світової війни. Це передусім політичні рапорти Департаменту національностей Міністерства внутрішніх справ щодо польсько-українських відносин, зокрема звіти про діяльність українських політичних і парамілітарних організацій у Східній Польщі у 1919–1945 рр., рапорти про політичне й економічне становище на східних польських окраїнах під час радянської окупації 1939–1941 рр., огляди української преси, що видавалася за часів Другої світової війни. У збірці документів *Посольства*, разом з типовою документацією, знаходимо газетні вирізки та публікації. Серед останніх заслуговують на увагу: “Die Ukraine und Die Angrenzenden Gebiete” (Кеннігсберг, 1941), книга відомого історика Оскара Халецького “Polish-Russian Relations. Past and Present” та публікація Яна Чекановського “Stosunki narodowościowe i wyznaniowe na Litwie i Rusi” (Львів, 1918). Подібними до нього за характером є й документи *Польського Посольства у Ріо-де-Жанейро* за 1918–1945 рр. Для дослідників польсько-українських відносин стануть корисними дипломатичне листування, меморандуми польського МЗС та різних дипломатичних установ, пов’язані з українським питанням, матеріали щодо польсько-радянської війни 1920 р., рапорти польських консульств щодо польських емігрантів і польських меншин – євреїв і українців, які проживали у Бразилії (1920–1921) та Аргентині (1943), узагальнені рапорти щодо української преси, що видавалася в Бразилії у 30-х роках ХХ ст., матеріали з питань української пропаганди (1932–1935), а також інформація про діяльність і поїздки митрополита Андрея Шептицького. У спеціальних рапортах *Польського посольства* йдеться про діяльність представника України Еміля Косія в Південній Америці, релігійні переслідування у СРСР, поляків у Південній Америці та їхнє ставлення до українських справ. Для вирішення контроверсійних питань щодо стосунків обох народів під час Другої світової війни стануть у нагоді офіційні рапорти польського МЗС у Лондоні польському міністрові в Ріо-де-Жанейро відносно польсько-українських стосунків та матеріали про польсько-українські сутички на Волині у 1943–1944 рр.

Багатими на інформацію є й матеріали приватних осіб, передані на зберігання до *Польського наукового інституту* (далі – ПНІ). Серед документів Оскара Халецького містяться нотатки та фотокопії з архівних джерел, що стосуються Брестської унії, а також рецензія на книгу “From Florence to Brest 1439–1596”, що видана нещодавно у перекладі польською мовою¹³. До найдавніших документів, які зберігаються у ПНІ, належать документи роду Потоцьких із Ланцута (1501–1971), у тому числі лист міщан Білої Церкви до короля Сигізмунда

мунда III з проханням захистити їх від жорстокості волинського воєводи кн. Януша Острозького (1590), виписи з луцьких і київських гродських книг зі скаргами на київського воєводу Януша Острозького (1599) та листування М. Потоцького з приводу його російського громадянства (1911).

Матеріали про польсько-українські відносини часів Другої світової війни та з історії католицької і православної церков у Польщі зберігаються серед документів Вацлава Ледницького¹⁴, історика літератури й русиста. У документах Фелікса Гросса можна знайти бібліографію праць за 1921–1949 рр., що стосуються Центрально-Східної Європи, газетні вирізки з окремих проблем Центральної та Східної Європи, а також стосовно євреїв в Україні. Цінну інформацію містять документи окремих організацій і товариств, що діяли на еміграції, а нині зберігаються у ПНІ. Серед документів Польського військового технічного інституту в Лондоні за 1941–1945 рр. – газетні вирізки, що стосуються українських військових таборів у Великій Британії, а також присвячені Польщі, де зосереджено інформацію про українців та їхнє становище в окупованій Польщі. Вирізки з окремих чисел українських газет, що видавались у США, з нагоди 300-річчя перемоги Собеського під Віднем знаходимо серед документів Польсько-американсько-австрійського комітету дружби, створеного 1982 р. з метою вшанування згаданої річниці.

Матеріали щодо Львова та його жителів зберігаються у таких фондах: *Колекція фотографій Кароля Бурке*, 1914–2000 рр. (діапозитиви Львова на склі 1918 р.), *документи родини Гутовських* (1932–1957), *Колекція карт* (1655–1978) (карта Львова з праці Брауна-Гогенберга; Кельн, 1618). Повний список колекцій (архівних фондів), що зберігаються у Польському науковому інституті у Нью-Йорку, долучено до загального переліку фондів польських державних архівів (база даних SEZAM) і є доступним в Інтернеті за адресою: www.archiwa.gov.pl/sezam.

Величезні за розмірами архівні, музейні та бібліотечні фонди зосереджено в одній з найважливіших польських закордонних інституцій на теренах США – Центральному архіві полоністики в Очард Лейк. Архів було започатковано у 1879 р., коли ксьондз Юзеф Домбровський, спираючися на буллу папи Льва III від 14 січня 1879 р., заснував у Детройті Польську семінарію для підготовки ксьондзів для польських парафій. У 1909 р. її перенесли до Очард Лейк. На базі семінарії ректори створили Вищу школу і Колегію N.M.P., згодом було створено наукові інститути, що функціонують і донині як дослідницькі осередки з питань полоністики. З полоністичних наукових закладів виокремилися архіви, бібліотеки і музеї. Протягом більш як 100-річної історії полоністичних закладів нагромаджено рукописи, стародруки, американську полоніку, польські і полоністичні періодичні видання, фотодокументи, спеціальні зібрання (картографія,

нумізматика, філателія), а також документацію польських організацій та приватні колекції. Цей багатий джерельний матеріал є основою для дослідження історії польської й української еміграції у Сполучених Штатах та взаємовідносин між ними. Дослідженням у цьому напрямі сприятимуть матеріали *Архіву Полоністики*, що зосереджує документи від найдавнішої польської еміграції та інших етнічних груп, статистичні й описові відомості, складені за окремими штатами США. Значну інформацію за даною темою містить і документація польських парафій, зокрема щоденники ксьондзів, а також рукописи розвідок, присвячених історії окремих парафій. Крім того, до Очард Лейк потрапили, як дарунки від парафій та окремих осіб, матеріали безпосередньо української, словацької та литовської парафіяльних спільнот. Вони дають загальне уявлення про релігійне, суспільне і культурне життя різних етнічних груп. Чимало інформації із зазначеної теми містять фонди приватних осіб. Одним з найбільших серед них є особовий фонд Артура Вальдо¹⁵, що складається з різномірних документів, видань та газетних вирізок. Серед біографічних матеріалів заслуговують на увагу відомості про життя та діяльність більш як 30-ти відомих осіб, у тому числі про Олександра Колесу, українського історика літератури, Юзефа Теодоровича, львівського вірменського архієпископа, Станіслава Шептицького, генерала Війська Польського і рідного брата митрополита Андрея Шептицького. Серед архівних джерел різних організацій, що їх зібрав Валдо, привертають увагу документи Осередку карпатців у Чикаго. Серед них – матеріали про участь українців у Другому корпусі та битві при Монте Кассіно. Це питання жваво дискутувалося на сторінках української і польської преси в США, а порушила його стаття в “Ukrainian Echo”, опублікована у березні 1986 р. Поряд із газетними вирізками з цього питання, серед документів знаходяться неопубліковані розвідки Генріка Щигали “Montekasyńskie echa”, “List Koła Lwowian w Chicago do polskich organizacji z 11 czerwca 1987 r.”, що містить протест щодо опублікованої в “Ukrainian Echo” статті, текст виступу Щепана Веселого з цього питання від 9 серпня 1988 р. Складовою збірки Валдо є й переклади польською мовою статей з української періодики за січень – лютий 1942 р. та матеріали стосовно Другого Всеслов'янського віча, який відбувся у США 4–5 квітня 1942 р. Тема з'їзду – організація всіх слов'янських народів для боротьби з нацизмом (участь у засіданнях взяли представники Чехії, Сербії, Болгарії, Хорватії, Югославії, України, Білорусі та Польщі). Український акцент мають також публікації, включені до складу фонду А. Вальдо. Серед них, наприклад: праця Юзефа Хоцішевського “Podręcznik geografii ojczystej zawierający treściwy opis ziem dawnej Polski z uwzględnieniem dzisiejszych stosunków i podziału politycznego. Dodana krótka wiadomość o Czechach i Rusinach” (Чикаго, 1894), а також Міхала Чайковського “Вернигора. Український вірш. Історична повість 1768 року”, видана Владиславом Диневичем (Чикаго, 1894).

Україніка в польських і полоністичних інституціях у Європі

Однією з найдавніших емігрантських польських інституцій у Європі є Польська Бібліотека та Історико-літературне товариство в Парижі, засноване осередком польських емігрантів після Листопадового повстання. Тут також зберігається ряд важливих джерел, як оригіналів, так і рукописних копій, з історії польсько-українських відносин на різних історичних етапах. Найдавніші джерела, що відображають стосунки Першої Речі Посполитої з Росією та населенням, яке мешкало на її території, здебільшого в копіях ХІХ ст., відклались у таких фондах:

– *Колекція матеріалів, що стосуються польських справ від ХІІІ до ХV ст.* – копії листа папи Пія ІІ до київського єпископа Григорія від 1458 р. та дарча короля Казимира Великого 1358 р. на село Стубно під Пшемишлем;

– *Колекція матеріалів часів правління Сигізмунда ІІІ та Владислава ІV (1584–1644)* – містить список актів і надань села Коропуж Львівської землі за 1425–1622 рр. та універсал Берестейського синоду, датований 9 жовтня 1596 р.;

– *Колекція матеріалів часів Августа ІІ (1696–1733)* – на увагу заслуговують копії листів: запорозького полковника Семена Палія до віленського воєводи, гетьмана Великого князівства Литовського, князя Казимира Сапеги (Фастів, 1696); гетьмана Івана Мазепи до берестейського старости (Дубно, 11 лютого 1706 р.); копія твору Антонія Завадського “*Historia o rozabijaniu Bazylianów w połockiej cerkwi przez cara moskiewskiego*” (30 червня 1705 р.) та оригінал листа генерального маршалка Руського воєводства М. Росновського до краківського каштеляна Адама Сенявського (Вішня, 1716);

– *Акти Острозької ординації (1721–1756)* – зберігають, зокрема, документи до генеалогії роду Острозьких;

– *Колекція матеріалів часів Августа ІІІ (1733–1761)* – містить копію маніфеста київського каштеляна Казимира Стецького проти овруцького архімандрита Андрія Бенецького від 25 лютого 1739 р.; листи молдавського господаря Костянтина Ракоци до польських панів та до київського воєводи Станіслава Потоцького від травня 1752 р.;

– *Колекція документів з історії Барської конфедерації (1768–1774)* – зберігає, серед інших, рапорти перекладача з Кам’янця-Подільського М. Черкеса, листи коронного писаря Яська Огородського до коменданта Кам’янця Бартоломія Вітта, а також листи Вітта до коменданта Львова Коритовського, листи Коритовського до Я. Огородського;

– *Матеріали про селянські повстання 1789 р.* – містять витяги з рапортів Г. Потоцького з Тульчина, полковника Веловейського з Чуднова, М. Любомирського з Дубна, списки арештантів, матеріали допитів членів селянських родин, а також родин православних священиків;

– Так звані *Паризькі теки*, том 18 – зберігають рукописні копії з документів англійських архівів і бібліотек, виготовлені на замовлення Історичного кола у Лондоні, а саме: Короткий перелік звичайв польських, руських, московських, познанських, сілезьких і гданських жителів обох статей (сигн. 97);

– *Паризькі теки*, том 21 – рукописні копії Тейнера з документів італійських архівів і бібліотек щодо історії Польщі за 1208–1596 рр., зокрема: папські листи до єпископів і руських князів, у т. ч. до князя Данила Галицького (сигн. 99);

– *Miscellanea географічні* – описи Малої Русі, Волинської губернії, Галичини, Подільського і Брацлавського воєводств (сигн. 211).

XIX сторіччя представлено матеріалами переважно з історії Листопадового повстання, про перебіг подій на території Русі й України. Інформацію за цією темою можна знайти в таких рукописних колекціях:

– *Колекція документів з історії польського повстання у листопаді 1831 р.*, зокрема уривок з інструкції генерала Сксинецького від 31 травня 1831 р. у справі організації повстанського руху на Поділлі, Волині й в Україні (сигн. 345);

– *Колекція листів періоду Листопадового повстання*, у тому числі листи, що висвітлюють повстання на Поділлі й в Україні (сигн. 346);

– *Матеріали щодо повстання 1831 р. у Литві, Жмуді й Русі* (сигн. 347);

– *Документи посольської ізби*, що охоплюють додатки до протоколів за січень – лютий 1831 р., у тому числі відозви Литви, Волині, Поділля й України до народних представників, а також мешканців Литви, Волині, Поділля й України до Сейму (сигн. 368–369);

– *Сеймові папери за 1831 р.*, серед яких: протокол сеймику Київського воєводства, акт про початок повстання на Поділлі й Україні від 20 червня 1831 р. (оригінал), протокол сеймику Подільського воєводства, листи повстанців до Нарциса Олізара, відозва волинських мешканців до Сейму (сигн. 380);

– *Папери Головного штабу польського війська 1831 р.*, т. II, які містять інформацію про литовсько-російський легіон (сигн. 388);

– *Папери полковника Петра Лагодовського*, т. VII, у яких, зокрема, міститься інформація про направлення на Волинь генерала Дверницького, повстання на Волині, Поділлі, в Україні (сигн. 430).

Серед архівних документів XIX ст., зосереджених у Бібліотеці, зберігаються матеріали, пов'язані з канонізацією Йосафата Кунцевича¹⁶ у 1862 р. (сигн. 822), а також кореспонденція щодо маєткових справ у Галичині, листування з галицькими банками і кредитними установами.

Найбільшою збіркою матеріалів з історії польсько-українських відносин у XX ст. є зібрання Александра Кавалковського¹⁷, який у 1927–1932 рр. як працівник Історичного бюро Генерального штабу Війська Польського займався історією відродженої Польщі (у тому

числі польсько-українською війною), у 1932–1936 рр. працював у Міністерстві віросповідань і народної освіти, опікувався освітою національних меншин. Його архівна спадщина обіймає матеріали, що стосуються польсько-української боротьби за Львів (сигн. 1140–1152), української меншини у Другій Речі Посполитій (сигн. 1153–1156) та стану шкільної освіти українців у цей період (сигн. 1155, арк. 116–119).

У результаті планового збирання документів, проведеного у 1920-х роках Історичним Бюро доктора Маріана Кукеля, зібрано низку джерел щодо польсько-українського конфлікту, зокрема повідомлень, звітів тощо. До найважливіших груп цієї частини збирання Кавалковського належать:

– копії звітів, листування та матеріали щодо оборони Львова у листопаді 1918 р.: звіти полковника Єжи Ферек-Блешинського, полковника Мечислава Борути-Спеховича, полковника Вітольда Гуперта; листи генералів Тадеуша Розвадовського, Едварда Ридза-Сміглого, Міхала Карашевича-Токаревського та ін.¹⁸;

– копії матеріалів про боротьбу за східний польський кордон у 1919–1920 рр., передусім накази, рапорти, звіти й листування. Серед них – рапорти про становище у Східній Галичині та листування між представниками польської влади і українською дипломатичною місією, керованою Андрієм Ливицьким;

– витяги з документів часів польсько-української війни, що обіймають період від 30 жовтня по 26 листопада 1918 р. та від 19 листопада по 31 грудня 1918 р., в основному з фонду Верховного головнокомандувача Війська Польського;

– витяги зі звітів і розвідок з питань польсько-української війни 1918–1919 рр., що містять виписки з дослідження Вітольда Дем'янчука “Бої за Львів з українського погляду”, опублікованого у 1928–1931 рр. на сторінках журналу “Нове століття”; фрагменти з праці Михайла Омеляновича-Павленка “Українсько-польська війна”, виданої у 1929 р. у Празі. Тут зберігається також картотека українських діячів, складена Кавалковським на основі статей Дем'янчука, а також аналіз військових дій за часів польсько-української війни у період від 1 листопада 1918 р. до 1 вересня 1919 р.

Для дослідження польсько-українських стосунків у Другій Речі Посполитій велике значення мають і матеріали періоду роботи Кавалковського у Міністерстві віросповідань та народної освіти. Разом із дослідженнями на тему українського шкільництва у Другій Речі Посполитій тут збереглися матеріали щодо українських справ на території Східної Малопольщі, реферат про політичні, національні, економічні та релігійні стосунки на Волині, проект директив Бюро студій і планів табору національного об'єднання щодо національної політики на південно-східних землях Другої Речі Посполитої, звіти Кавалковського директору Першого департаменту Міністерства віросповідань щодо відкриття українського сільськогосподарського ліцею,

рецензія Мечислава Скібневського на працю Дмитра Дорошенка “Нарис історії України” (т. 1–2, Варшава, 1932–1933), а також історичні статті Олександра Кавалковського про гетьмана Івана Мазепу.

Інформацію з історії України та її стосунків з Польщею розпорошено і в інших документах – як родинних, так і приватних осіб, що зберігаються в Польській Бібліотеці у Парижі. Так, в архіві Чарторизьких відклалися, зокрема, листування з Сапегами в Красічині та загальна інформація до історії Пшемиської землі. У збірці Юзефа Галензовського, члена Національного уряду у 1863 р., зберігаються матеріали про Союз Офіціалістів на Русі; у документах Леонарда де Ретелла, учасника Листопадового повстання, можна знайти переклади поезій Тараса Шевченка, в частині *miscellanea* першої половини ХІХ ст. містяться розвідки і виписи з преси щодо подій в Галичині, передусім у Львові 1848 р.

Детальна інформація про архівні документи, що зберігаються в Польській Бібліотеці у Парижі, міститься у виданих друком каталогах¹⁹.

До важливих полоністичних інституцій Європи належать і дві лондонські: Польський Інститут і Музей імені генерала Сікорського та Інститут Юзефа Пілсудського. В їхніх фондах зберігаються архівні документи для дослідження новітньої історії України та її стосунків із західним сусідом. Інститут Юзефа Пілсудського продовжує діяльність Інституту досліджень новітньої історії Польщі, створеного у Варшаві в 1923–1924 рр., що 1930 р. набув статусу правничо-адміністративного товариства. Після смерті маршалка Ю. Пілсудського у 1935 р. Інститут було реорганізовано й перейменовано на Інститут Юзефа Пілсудського, метою діяльності якого визначили дослідження новітньої історії Польщі. Перервану війною працю Інституту у Варшаві було відновлено в березні 1947 р. у Лондоні. Значна частина фондів – це колекції, подаровані Інституту його членами. Серед них відомі особи: маршалкова Олександра Пілсудська, Ян Пілсудський, Ядвіга Бескова, Януш Глуховський, Конрад Лібіцький, Фелікс Ліберт, Феліціан Славой-Складковський, Луціян Желіговський, Ядвіга Соснковська.

Найцінніші архівні документи зберігаються в *Архіві Генеральної канцелярії ад’ютанта Верховного Головнокомандувача* за 1918–1922 рр., так званому Бельведерському. Тут зосереджено акти генеральної канцелярії ад’ютанта періоду, коли маршалок Юзеф Пілсудський був Главою держави і Верховним головнокомандувачем польської армії. Це – найповніша збірка матеріалів польської верховної влади за 1918–1922 рр., що є основним джерелом для досліджень польсько-радянської війни і перших років незалежності та стосунків відродженої держави із сусідами, у тому числі з Україною.

Зібрання Генеральної канцелярії розподілено на два відділи – військові документи в країні й на фронті та “закордонні” документи, впорядковані за державами. Серед джерел другої групи – документи

щодо стосунків Чехо-Словаччини з Польщею та Угорщиною, Росії і Польщі – з Україною та Литвою, а також про контакти між іншими державами. Тут же – й акти Національного польського комітету під керівництвом Романа Дмовського.

До документів Генеральної канцелярії включено також матеріали генерала Тадеуша Розвадовського – шефа Генерального штабу, французької військової місії за період від серпня до вересня 1920 р., оригінали оперативних повідомлень генерала Максима Вейганда з липня по серпень 1920 р., листи Верховного головнокомандувача до генерала Розвадовського, доповіді Розвадовського Раді Оборони держави, рапорти польської військової місії в Парижі, матеріали про польсько-румунські відносини, перемир'я з більшовиками, депеші з Ризької мирної конференції, матеріали щодо військової конвенції Польщі з Фінляндією та Латвією, з Україною, документи щодо Гданська, Центральної Литви, Німеччини. Загальна кількість документів Генеральної канцелярії – понад 43 тис. од. Доповнюють архівні зібрання багатий архів преси, що обіймає вирізки з газет щодо різних проблем політичного життя і військових справ у Другій Речі Посполитій, архів фотографій та колекція мап, які ілюструють всю територію довоєнної Польщі.

Доповненням до цих архівних документів є зібрання Польського інституту і Музею ім. генерала Сікорського в Лондоні. Його розвиток пов'язаний зі створенням у травні 1945 р. Історичного інституту імені генерала Сікорського в Лондоні, метою діяльності якого було забезпечення збереженості архівів і музейних експонатів польської верховної влади, як цивільної, так і військової, на різних етапах. Основна частина зібрання – документи генерала Сікорського, прем'єра і Верховного командувача в 1939–1945 рр. Пізніше до архіву Інституту було передано документи наступних урядів. Після 1990 р. до нього потрапили також документи державних урядів Речі Посполитої у вигнанні періоду 1945–1990 рр. Одночасно тут зосереджено документи окремих осіб та організацій чи інституцій. У 1964 р. Історичний інститут ім. генерала Сікорського було об'єднано з Польським науковим осередком, створеним ще у 1939 р., під назвою Польський інститут і Музей ім. генерала Сікорського. У 1970 р. створено Фундацію прапорів, що опікується будинком інституту і прапорами, що в ньому зберігаються. У 1973 р. до Інституту приєднано Польський історичний інститут (Історична комісія колишнього генерального штабу), у 1988 р. – Центр досліджень підпільної Польщі (за останнім, однак, збережено внутрішню автономію).

Крайні дати фондів архіву – це переважно 1918–1990 рр., хоча в приватних колекціях зустрічаються документи за ХІХ ст. У музейних фондах є збірка документів за ХІV–ХІХ ст. Загальний обсяг архівного зібрання – 1,5 км полиць поточної документації²⁰. Для українознавчих досліджень мають значення документи, зосереджені у таких фондах, як *Міністерство Закордонних Справ, Посольство Речі Посполитої*

у *Ватикані*, та в окремих зібраннях, що залишилися після смерті приватних осіб. Основна частина документів МЗС обіймає період 1918–1944 рр. У 1980 р. у Вестмінстерському кафедральному соборі віднайдено комплект матеріалів МЗС за 1945 р. Більша частина документів МЗС за 1939–1944 рр. знаходиться на депозитному зберіганні в Інституті Гувера (США). Серед матеріалів МЗС, що зберігаються в Інституті Сікорського, бачимо документи щодо закордонної політики, зокрема відносини з УРСР, проблем кордонів і територій, економічних, демографічних та релігійних справ за 1918–1946 рр., стосовно польського населення в УРСР, таборів праці і переселення поляків з України, військових і політичних угод між Польщею та УРСР від 1941 р. У фонді зберігаються також матеріали, що стосуються створення на території УРСР польської армії, документи про Катинську трагедію та розірвання дипломатичних стосунків із Польщею за ініціативою УРСР весною 1943 р. Документи з питань віросповідання, діяльності православної та уніатської церкви в Польщі в міжвоєнний період зберігаються у фонді Польського посольства при Ватикані. Багаті на цікаві документи й фонди приватних осіб. Так, матеріали з українських питань за часів Другої світової війни та в повоєнний період зосереджено у документах Станіслава Папроцького²¹. Серед них вирізняються матеріали щодо українських справ та з історії інших меншин на території Польщі у 1943 р., документи про відносини з Україною, українських діячів, щодо української еміграції в Європі від 1945 р., документація про польсько-українські контакти, листування, вирізки з газет, рапорти, статті за 1945–1950 рр., інформаційні нотатки стосовно українського керівництва у США, звіти та іменні документи щодо польсько-українських стосунків, листування стосовно українських справ у США, проекти спільних польсько-українських заяв, друковані матеріали за 1945–1952 рр., присвячені українським питанням, про діяльність українців в Європі, документація щодо Української національної ради і українців у США, матеріали до історії польсько-українських і українсько-російських відносин, національних меншин у Польщі в 1919–1949 рр., книжки та інші видані друком праці, присвячені українській проблематиці, за 1945–1952 рр. Доповнює ці матеріали колекція документів Яна Залеського за 1938–1954 рр. Вона обіймає матеріали польської підпільної преси, що стосуються українських питань (1943 р.), та політичну програму Організації Українських Націоналістів 1940 р. Матеріали, що мають відношення до України, містяться також і в документах Мечислава Млотка²². Доповненням слугує його бібліотека, що складається переважно з публікацій з історії Львова ХІІІ–ХХ ст.

Наведений нами короткий огляд матеріалів, що стосуються України та польсько-українських відносин, дає загальне уявлення про характер, рід та історичне значення документів, що зберігаються в різних полоністичних інституціях. У багатьох випадках вони доповнюють історичні матеріали, сконцентровані в місцевих архівах Польщі.

Різномірність цих джерел дозволяє досліджувати безліч аспектів польсько-українських взаємин не тільки у найновіші часи, але й у минулі епохи. Зміна політичної ситуації в Європі надала польським і українським дослідникам можливість вільного доступу до більшості цих джерел. Уповільнити їхнє використання може лише недостатнє дослідження цих матеріалів у зв'язку з фінансовими проблемами, пов'язаними з коштами на виїзд і перебування за кордоном. Розвиток комп'ютерних технологій поволи і частково компенсує ці перешкоди. Частина з вищезазначених інституцій має власні веб-сторінки, на яких починає з'являтися загальна інформація про архівні й бібліотечні зібрання²³. Діяльність у сфері комп'ютеризації зібрань та їхньої популяризації за посередництва Інтернету, безсумнівно, збільшує шанси на поширення архівних і історичних знань стосовно розпо-рошених по країнах і континентах безцінних для обох народів, польського й українського, історичних матеріалів.

¹ Основну інформацію про найважливіші полоністичні інституції з короткою анотацією щодо профілю зосереджених там зібрань та їхні адреси вміщено у брошурі: Rada Dziedzictwa Archiwalnego. – Warszawa, 2001. – S. 16–36. Адреси цих інституцій видруковано також в *Informatorze adresowym*, виданому Генеральною дирекцією державних архівів 2002 р.

² Загальну інформацію про діяльність інституту та його організацію, а також про зібрання, що там зберігаються, можна знайти в Інтернеті: www.pilsudski.org. Стане в пригоді й путівник по фондах Інституту (*Instytut Piłsudskiego w Ameryce i jego zbiory / Oprac. J. Cisek. – Warszawa, 1997*), однак частину інформації, що міститься в публікації, останнім часом було уточнено у зв'язку з комп'ютеризацією фондів.

³ Частину цих документів використав М. Козловський у своїй праці: *Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919. – Kraków, 1990*.

⁴ Певна кількість актів Української військової місії за серпень – жовтень 1920 р. зберігається на території Польщі, в Центральному військовому архіві у Варшаві – Рембертові. Див.: *Łytwyn M. Materiały do dziejów ukraińskich sił zbrojnych w Centralnym Archiwum Wojskowym w Polsce // Biuletyn Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemyślu. – Nr 4. – 1998. – S. 171*.

⁵ Тадеуш Розвадовський (1866–1928) – генерал австро-угорської армії, командувач облоги Львова, у 1920–1921 рр. – керівник Генерального штабу Війська Польського, згодом інспектор армії, командувач урядових сил під час травневого перевороту 1926 р.

⁶ Юзеф Якліч (1894–1974) – легіонер, учасник облоги Львова у 1918 р. До 1939 р. – в еміграції у Франції, у 1942–1944 рр. – підпільний командувач польських військ у Франції.

⁷ Роман Міхаловський (1895–1974) – полковник, унтер-офіцер Першої бригади польських легіонів, з листопада 1918 р. – офіцер Генерального ад'ютантства командувача Війська Польського, військовий атташе Речі Посполитої в Лондоні, Бухаресті, радник посольства Речі Посполитої в Токіо, з 1940 р. – в еміграції у США, викладач в американських школах, засновник Союзу Польських Федералістів у США.

⁸ Міхал Соколницький (1880–1967) – співробітник Юзефа Пілсудського, Генеральний секретар делегації Глави держави на мирній конференції у 1919 р., за

часів Другої Речі Посполитої був почергово послом Речі Посполитої у Фінляндії, Данії, Туреччині. З 1945 р. – представник еміграційного уряду Речі Посполитої в Туреччині.

⁹ *Роман Умястовський* (1893–1982) – солдат Першого Польського Корпусу генерала Юзефа Довбора-Мушніцького, під час вересневої кампанії 1939 р. – керівник пропаганди штабу Головнокомандувача, після Другої світової війни оселився в Лондоні.

¹⁰ *Едмунд Харашкевіч* (1898–1975) – легіонер, учасник війни 1920 р., від 1926 р. – референт з українських справ Другого Відділу Генерального штабу Війська Польського, після закінчення Другої світової війни – в еміграції у США.

¹¹ *Юзеф Лінський* (1894–1958) – посол Речі Посполитої у Берліні, з 1951 р. – представник уряду Речі Посполитої у Вашингтоні.

¹² З частиною архівних описів Інституту можна ознайомитись on-line в Інтернеті: www.piasa.org. Загальну інформацію про архівний фонд див.: *Simor G. Guide to the Archives of the Poland Institute of Arts and Sciences of America*. – New York, 1988 (2-е вид.). У друці знаходяться описи фондів Польського наукового інституту, підготовлені С. Флізом, який у 1999–2000 рр. як стипендіат ПАН проводив упорядкування в архіві ПНІ.

¹³ *Halecki O. Od unii florenckiej do unii brzeskiej*. – Т. 1–2. – Lublin, 1997. Кількома роками раніше, завдяки старанням керівника Польського наукового інституту у Нью-Йорку, вийшла друком остання праця О. Галецького, присвячена проблемам польсько-російських відносин (*Halecki O. Jadwiga of Anjou and the Rise of East Central Europe* / Ed. T. Gromada. – New York, 1991).

¹⁴ Вацлав Ледніцький (1891–1967) – член Польської академії наук, викладач слов'янської літератури Брюссельського університету в 1926–1932 рр., помер у Берклі (США). Детальніше див.: *Polski Słownik Biograficzny*. – Т. 16. – S. 613–615; *Klimaszewski B. Mały słownik pisarzy polskich na obczyźnie*. – Warszawa, 1992. – S. 199–200.

¹⁵ Артур Вальдо (1896–1985) – польський журналіст, публіцист, майор Війська Польського. Народився в Радомі, емігрував до США в 1913 р. і там закінчив навчання за спеціальністю “журналістика та англійська література”. У 1914–1917 рр. служив у лавах Польської армії у Франції, учасник польсько-радянської війни 1920 р., з 1921 р. працював як журналіст у Сполучених Штатах. У 1939–1940 рр. перебував у Польщі як посланець уряду Сполучених Штатів, у квітні 1940 р. повернувся до Нью-Йорка, де продовжив журналістську діяльність. У 50-х рр. оселився у м. Фенікс в Арізоні, де заснував Інститут досліджень полоніки. Автор багатьох статей, розвідок з історії театру і книжок з історії полоніки, у т. ч.: “First Poles in America”, “Historia teatru polskiego w Ameryce”, “Czyn zbrojny Polonii Amerykańskiej”. Опис особового фонду Вальдо видано друком (*Nir R. A Guide to Polish Archival Collections in the United States*. – Vol. VIII. – Orchard Lake, 1999).

¹⁶ Йосафат Кунцевич (бл. 1580–1623) – полоцький унійний архієпископ, захисник Брестської унії, що прийняв мученицьку смерть у Вітебську в 1623 р., беатифікований у 1642 р., канонізований у 1867 р. папою Пієм IX. У 1949 р. його прах перевезено до Риму і поховано у кафедральному соборі св. Петра. Див.: *PSB*. – Т. 16. – S. 181–182.

¹⁷ *Александр Кавалковський* (1889–1965) – з 1936 р. працівник МЗС, перебував у Франції. З початком війни був цивільним делегатом Посольства Речі Посполитої у Парижі у військових справах, організатором Польської Армії у Франції. У травні 1941 р. створив Польську організацію боротьби за незалежність, якою керував до кінця війни. У жовтні 1943 р. обраний таємним делегатом уряду у справах

польських вихідців у Франції, Бельгії та Голландії, співпрацював з еміграційним лондонським урядом.

Перелік архівних матеріалів, зібраних Кавалковським, див.: *Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu / Oprac. Gamdzyk-Kluźniak M., Kamolowa D., Kaszlej A., Prokop M. P., Sieniacka T.* – Т. 7, sygnatury 1136–1359. – Paryż–Warszawa, 1996. – S. 27–42.

¹⁸ Частина цих джерел видана друком: *Obrona Lwowa 1–22 listopada 1918. Relacje uczestników.* – Т. 1. – Lwów, 1933; Т. 2. – Lwów, 1938.

¹⁹ *Rękopisy Biblioteki Polskiej w Paryżu.* – Т. 1. – Kraków, 1939; Т. 2. – Paryż, 1994; Т. 5. – Lublin–Paryż, 1990; Т. 6–7. – Paryż–Warszawa, 1996; *Lewak A. Katalog rękopisów Muzeum Adama Mickiewicza w Paryżu.* – Kraków, 1931; *Morawska E., Prokop M. P. Katalog archiwum Gierszyńskich ze zbioru THL. Cz. I: Papiery Henryka Gierszyńskiego // Akta Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu.* – Т. 1. – Paryż, 1991; *Wroński A. Katalog archiwum Gierszyńskich. Papiery Henryka Bukowskiego.* – Warszawa–Paryż, 1995; *Przewodnik po zespolach rękopisów Towarzystwa Historyczno-Literackiego i Biblioteki Polskiej w Paryżu / Oprac. Wrede M., Prokop M., Pezda J.* – Paryż–Warszawa, 2000. Остання публікація містить найновіші опрацювання зібрань.

²⁰ В інституті є путівник по фондах архіву англійською мовою, див.: *Milewski W., Suchcitz A., Gorczycki A. Guide to the Archives of the Polish Institute and Sikorski Muzeum.* – Vol. I. – London, 1985.

²¹ Станіслав Папроцький (1899–1976) – юрист, учасник війни 1920 р. У міжвоєнний період – директор Інституту національних меншин, після війни – в еміграції, працював, між іншим, на радіо “Вільна Європа”, автор багатьох статей з національних питань.

²² Мечислав Млотек – офіцер-піхотинець, легіонер, навчався у Львові, де отримав звання доктора. Під час війни служив у Третій дивізії карпатських стрільців, де обіймав посаду шефа пропаганди, освіти і культури. Видавець журналів, що виходили під час війни, зокрема “*Nasze Drogi*”, “*Ku Wolnej Polsce*”. Після війни оселився в Канаді, потім у Великобританії. Зібрана ним архівна колекція доступна для дослідників.

²³ Упродовж останніх років державні архіви за посередництва і сприяння Генеральної дирекції державних архівів підтримують модернізацію і комп’ютеризацію польських інституцій за кордоном, що зберігають архівні матеріали. У рамках цієї співпраці безкоштовно відкрито доступ до облікової бази даних SEZAM. У цьому напрямку працювала також створена 1998 р. Рада архівної спадщини під головуванням колишнього президента Речі Посполитої на чужині Рішарда Качоровського. Суттєвим заповненням інформаційної лакуни щодо архівної полоніки став підготовлений Генеральною дирекцією державних архівів путівник: *Polskie instytucje za granicą: przewodnik po zbiorach archiwalnych / Oprac. Krochmal A.* – Warszawa, 2004.

о. Юрій МИЦИК

ЧУДНІВСЬКА ТА СЛОБОДИЩЕНСЬКА БИТВИ 1660 р. НА СТОРІНКАХ “ВІРШОВАНОЇ ХРОНІКИ”

Доба Руїни рясніє “білими плямами”, чимало визначних її подій та діячів не висвітлені навіть у статтях, вже не кажучи про монографії. Тут дався взнаки тяжкий підколоніальний стан української історіографії, довготривалі заборони та обмеження щодо дослідження даної проблематики з боку компартійної влади, врешті – брак джерел. Тим важливішим є залучення пам’яток, котрі могли б пролити світло на ці незнані сторінки. Важливе місце тут належить польським джерелам з огляду, хоча б, на те, що Річ Посполита відіграла тоді дуже важливу роль у подіях на Правобережній Україні, особливе зацікавлення численних польських хроністів подіями Руїни, а також на багаті потенційні можливості польських архівосховищ. Одним із найцінніших нарративних джерел, яке містить у собі чимало унікальних свідчень з історії України періоду Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. та доби Руїни є так звана “Віршована хроніка” (далі – ВХ).

Тут варто сказати кілька слів про саму пам’ятку та її творця. “Віршована хроніка” – це умовна назва. Значний за обсягом манускрипт (понад 170 арк., більш як 300 стор.), який було виявлено нами у відділі рукописів Бібліотеки Польської Академії наук у Кракові¹ ще в 1978 р., не має ані початку, ані кінця. Через це неможливо встановити ні справжньої назви хроніки, ні імені її творця, ні первісного обсягу. Аналізуючи цей твір, можна твердити, що його автор був жителем Поділля, католиком та шляхтичем. Можливо, в подальшому вдасться встановити його ім’я, оскільки він говорить про себе як активного учасника ряду подій середини – другої половини XVII ст. на території Речі Посполитої, насамперед на Поділлі. Так, він пережив тут пошесть, яка прокотилася по Україні у 1649/1650 рр. (“я сам був у цьому випробуванні”)², брав участь у поході польного гетьмана коронного Марціна Калиновського на Вінниччину (у складі гусарської хоругви) навесні 1651 р., у битві під Берестечком і т. д. При описуванні подій 1655–1656 рр. автор ВХ вказує, що він брав участь у битві під Опочном, воюючи проти шведів під прапорами коронного гетьмана Станіслава Лянцкоронського (“у цій битві і (я) сам був з гетьманом”), боронив і Краків від шведів у складі війська Стефана Чарнецького і, що найважливіше, саме він разом із якимось іншим шляхтичем був посланий Лянцкоронським на переговори з тією частиною війська, яка не захотіла коритися Янові Казимиру й утворила у вересні 1655 р. так звану конфедерацію на чолі з Войцехом Тиравським та Олександром Працьким. Завдяки цим переговорам і тому, що Лянцкоронський, як свідчать дослідження останніх років³,

© о. Юрій Мицик, 2005

сплатив бунтівникам 30 тис. злотих, конфлікт було тимчасово полагоджено. Такого роду свідчення дають особливу надію на встановлення імен цих посланців, а отже, й імені автора “Віршованої хроніки”. Додамо, що незнаний автор брав активну участь і в Чуднівській битві, про що він сам пише, причому бився він тоді під прапорами Миколая Даниловича (помер у 1675 р.), холмського підкоморія (1642–1675), підстоля (1645–1663), номіната холмського каштеляна (1658), холмського підчашого (1663–1675), старости червоногородського, грубешівського, перемиського⁴; брав участь і в Слободищенській битві, причому цього разу був під командуванням Яна Собеського, майбутнього короля Речі Посполитої (“з котрим і я тоді був”), а у ході битви під автором хроніки підстрелили коня (“там же і піді мною коня дуже доброго підстрелили”)⁵.

Уривок, який наводиться нижче, продовжує поступове розшифрування та публікацію нами твору. Справа в тому, що значна частина пам’ятки написана досить незрозуміло, тут є чимало різних дефектів та поправок, а, крім того, мова ВХ відрізняється особливою алегоричністю, багатством натяків, її автор вживає чимало архаїзмів або ж діалектизмів, дуже тяжіє до гри слів, врешті, деякі аркуші рукопису або порожні, або взагалі відсутні (арк. 98). Правильне прочитання й розуміння тексту забирає багато часу. До того ж, сучасна ситуація в Україні, насамперед брак коштів на значні археографічні видання, змушує уводити ВХ до наукового обсягу невеликими фрагментами, поступово. На сьогодні нами вже видані частини цієї хроніки з описом початку Національно-визвольної війни (1648 р.), Берестецької, Батозької та Конотопської битв, подій 1656–1658 рр., з поемами про Івана Сірка та про полювання на Поділлі, котрі були включені до складу ВХ⁶.

Загальна історична концепція автора ВХ, його ставлення до національно-визвольного руху українського народу, характерні риси його творчої манери як талановитого поета нами вже були висвітлені раніше⁷, тому не будемо тут детально запинятися на цьому. Нагадаємо тільки, що він описує козаків-повстанців як слуг диявола – на протигагу польським карателям, роблячи незначний виняток хіба що для Івана Сірка та декого з інших козацьких вождів, оскільки вони успішно громили ординців. До кримських же татар та ногайців ставлення однозначно негативне, він називає їх навіть “пекельними вовками”.

Автор є глибоко релігійною людиною, ревним католиком. Усі важливі сюжети свого твору він завершує своєрідним рефреном: заклик до Бога помилувати живих і мертвих, невільників, гребців на турецьких галерах, а водночас про покарання козаків, яких він називає казуками. (Тут гра слів: казука в українській мові це і гадюка, і шкідливе робацтво, комахи.) Хмельницького він звичайно величає Хмелем, алегорично пов’язує це прізвище та прізвисько з рослиною хмелем, у зелені якої ховаються “казуки” на чолі зі своїми полковниками та

сотниками; пише про паріння “хмелевим листом, але не в медовій ситі”, польських голів під час Дрижипільської битви, тощо. Юрія ж Хмельницького (Хмельниченка) зверхньо називає “Хмеликом”.

Попри всю ворожість невідомого автора до козаків, він подає у своєму творі чимало важливих фактів з історії Національно-визвольної війни українського народу, причому (і це особливо цінне!) наводить унікальні дані про хід подій на Поділлі, про біографії видатних діячів Української держави – Гетьманщини, зокрема у наведеному нижче фрагменті – про полковників І. Богуна, О. Гоголя, М. Зеленецького, Кияшку, Багна й Деркача й, особливо, про гетьмана Івана Виговського.

ВХ є для нас цінним, навіть унікальним джерелом. Хоча автор добре знав і активно використовував Святе Письмо, хроніки О. Гваньїні та М. Кромера тощо, в основі його розповіді лежать переважно особисті враження, свідчення очевидців. Автор жив на Поділлі і брав активну участь у операціях польського війська в цьому регіоні, що безперечно збагатило його досвідом та знаннями, які він зафіксував на сторінках свого твору. В усякому випадку, він, без сумніву, був знайомий з учасниками цих польських виправ. І хоча його опис цих подій є досить лаконічним, але в ньому знаходимо ряд оригінальних звісток. Був він, очевидно, й учасником походу коронної армії на Поділля наприкінці 1654 – на початку 1655 рр., Дрижипільської битви, але, імовірно, тримався біля ставки великого гетьмана коронного Станіслава “Ревери” Потоцького, був учасником військових дій на Волині у 1660 р., зокрема як очевидець пише про паніку, що тоді сталась у польському таборі (арк. 101), про дуель шляхтича Сильницького з французом Захерлою, про невдалий штурм польською армією Могилева-Подільського, про незнані факти з біографії Івана Богуна (зокрема, його сутички на Волині з козаками лівобережних полків у 1660 р.). Особливо цінними є дані, які стосуються гетьмана України Івана Виговського; без сумніву, автор добре його знав, можливо, і брав разом з ним участь у певних військових операціях. Він наводить унікальні факти про діяльність Виговського ще до початку Національно-визвольної війни, про його участь у Дрижипільській битві (взяття й оборона Охматова) тощо. Тут він віддає належне військовому таланту Виговського і свідчить про те, що саме Виговський наполіг на активних діях війська, закликавши повторити план Богдана Хмельницького під час облоги Збаража та Зборівської битви 1649 р. (дійсно, плани генеральних битв 1649 і 1660 рр. є тотожними). Цікаво, що автор паралельно термінам “Русь”, “русини” вживає терміни “Україна” та “українці”.

Хід битв під Чудновим та Слободищами переданий загалом досить точно і водночас багатий та цінні деталі як щодо польського, так і московського військ, підготовки орди до виступу, причому подано навіть опис ординських бунчуків та прапорів, особливо ж цінними є дані стосовно українського війська. В останньому випадку автор

описує різні хитрощі, які використовували при обороні козаки (риття вовчих ям, прорубування ополонки на Дністрі, поливання валів узимку водою, щоб ті обледеніли, і т. д.). Є навіть такі свідчення, про які взагалі вперше доводиться чути (використання сала з тіл вбитих ворогів для змащення ран (!) і в достовірність яких важко повірити). Автор подає й не знані раніше подробиці конфлікту Б. Шереметева з Юрієм Хмельницьким (московит начебто назвав цього малолітнього гетьмана “Парасею” і це стало додатковою причиною відмови Ю. Хмельницького поспішати на виручку Шереметева).

ВХ є також цінною літературною пам’яткою, і в такому аспекті її дослідження ще попереду. Тут же вкажемо на подібність творчої манери невідомого автора до видатного польського поета і хроніста XVII ст. Веспасіяна Коховського, а в українському літописанні найближчі паралелі простежуються зі знаменитим Самійлом Величком. Як дуже релігійна людина автор наприкінці кожної розповіді обов’язково додає поетичну молитву за вбитих, поранених, полонених тощо. Полюбляє він і античні образи. Зокрема, у наведеному нижче фрагменті він порівнює великого гетьмана коронного Станіслава Потоцького з троянським героєм Гектором. ВХ викликає інтерес і як пам’ятка мови. Польська мова автора насичена українізмами, інколи він цитує навіть окремі фрази українською мовою, з особливим інтересом читаються в тексті окремі українські слова, як-от: “біда”.

Думаємо, вищенаведеного достатньо, щоб переконати читача у значній цінності ВХ і як історичного джерела, і як літературного твору, тому звертаємо його увагу безпосередньо на фрагмент пам’ятки, який наводиться нижче в нашому перекладі українською.

Текст, набраний жирним шрифтом, означає заголовок, який писався на кожній сторінці ВХ угорі. Знак * означає тут, що дане слово є в тексті закресленим, а знак (...) * – що дане слово чи кілька слів не прочитуються.

¹ Бібліотека Польської Академії наук у Кракові (далі – БПАН). – Відділ рукописів (далі – ВР). – № 1275.

² БПАН. – ВР. – № 1275, арк. 19.

³ Janas E. Konfederacja wojska koronnego w latach 1661–1663. – Lublin, 1998. – S. 24.

⁴ БПАН. – ВР. – № 1275, арк. 101.

⁵ Там само, арк. 105–105 зв.

⁶ Див. наприклад: *Мицик Ю.* Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. – К., 1998. – С. 307–311; *Мицик Ю.* Батозька битва очима автора “Віршованої хроніки” // Пам’ять століть. – 2002. – № 2. – С. 37–49; *Мицик Ю.* Берестецька битва 1651 року очима її учасників // Пам’ять століть. – 2001. – № 2. – С. 28–69; *Поезія’87.* – К., 1987. – Вип. 1. – С. 171–184; *Мицик Ю.* Із рукописної віршованої хроніки другої половини XVII ст. // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 46–56; *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. – С. 74–83; *Мицик Ю.* “Віршована хроніка” про завершальний етап Націо-

нально-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // Історичний журнал. – 2004. – № 1–2. – С. 98–110.

⁷ *Мыцък Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1985. – С. 55–60.

З “ВІРШОВАНОЇ ХРОНІКИ”*

... А він уже також свою дружину, з дому Стеткевичів, визволив
З облоги в Чигирині від козаків, посланих Москвою,
І з добрим своїм майном пішов до Лукомля, котрий був йому даний
королем,

Разом з усією волостю і воєводським кріслом.

А цю родовиту Стеткевичівну він взяв як рівню (?),

Бувши запорозьким гетьманом, захопив її вдома таємно

Своїми кількома тисячами люду, посланих для цього.

Її з почестями привезли у кареті довірені люди,

А він особливо через київського митрополита вів з нею переговори,

Щоб вона, яку він захопив силою, добровільно пішла за нього.

У такому разі вона вже дозволила собі піти за нього,

Хоча в разі, якщо вона відмовиться піти за нього, він обіцяв її відвезти
назад;

вона отримала великі дари і великі подарунки

і від іноземних націй через (їхніх) послів була вшанована. // [арк. 97 зв.]

Року 1659 козацтво взяло булаву від Виговського.

Але не довго тішилася, бо так щастя робить на світі,

Хоч її родичі не мали за зле те, що потім сталося, як довідаєшся нижче.

А коли Виговський відступив, став під Хмільником,

Маючи трохи козацтва і польське військо у мізерній кількості,

Тут московити із задніпрянцями підступили з військом

У понад десять тисяч і зійшлися у битві з польською кіннотою.

Билися так потужно, разів кілька притерши костюм спітнілим чола,

Що й ці, і ті почали взагалі падати із своїх коней.

Врешті поляки так далися їм взнаки,

Що як тільки ніч перервала битву, то московити пішли назад своїм
шляхом.

Московити пішли до свого табору й артилерії, які рухалися,

А там, побачивши вогні, були стривожені в цей час гарячий,

Назад втекли, хоч, їй Богу, вони до ранку відкладали цей відступ,

Лехів, які гналися за ними, вони нібито бачили, один одного цим лякали;

Лехи ж, боячись, щоб гармати не били по піхоті,

Бо московити з кіннотою не були обложені,

І не знаючи, що робиться, так само розпалили свої великі вогнища

На цілу ніч і пішли потім під Меджибіж до своєї підмоги,

Щоб була краща оборона, щоб був зв'язок із Баром,

У котрому стояли королівські війська, отже вони могли там мати
оборону.

Попаливши вози, обидві сторони вислали роз'їзди,

* Переклад о. Юрія Мицика.

А довідавшись від язиків (про все), аж рвали на собі волосся,
Дивуючись із себе, як далися ошукати.
Із смутком, змішаним із сміхом, обидві сторони були невдоволені.
І як московити помандрували назад, діставши своє,
Так і поляки вчинили, милість цього разу не була всім (?).
Виговський, воевода, відпочивав у Любомлі,
І відкладав справи на подальший час, ведучи переговори з поляками,
Шкодуючи того, що не мав тоді із собою орди;
Він роздумував про те, як тепер вдарити (на ворога).
А тепер, Боже і Марія, до Тебе сердечно зітхаємо,
Щоб Ти нас призрів у покаянні, до Тебе ми із сльозами торкаємося.
Пишуть про одного, який хотів знати, чи є він під опікою Бога.
Тоді він голос почув: “А що ти чинив би, коли б знав про це?”;
Сказав, що вже не тривожився б, чинив би ще більше своє покаяння.
Йому у відповідь: “Чини ж так тепер і не впадай у розпач!
Доручи це Бога непізнаним судам, Він тобі кривди у цьому не вчинить,
А як будеш чинити те, що Бог наказав, то Бог тебе не покине.
Були відпущені гріхи Давиду й Магдалині,
І вони, хоч знали про це, сильно покутували”.
Упроси ж нам, негідним, Матір, крихту жалю і сліз джерело,
Щоб ми від широго серця плакали за свої гріхи, щоб докори сумління не
гризли нас.

Дай померлим милість, в'язням волю, втіху змученим,
Конаючим, хворим і вигнанцям підтримку, і тим, хто втратив свідомість,
Котрі не мають на цьому світі заступників, а від Бога
Самого чекають порятунку, нехай не б'є тривога. // [арк. 98 зв.]

Рок 1659 нещасливий штурм лехами Могилева

Коли Божі доми хотів візитувати і овечок з благословенням,
То вони, у козищ обернувшись, ледве не штрикали із своїм прокляттям,
Аж до самого гетьмана був поневолі припроваджений.
Хоч обдумував другий як (?) Могилев обминути,
Не кажучи про жида чи лютеранина, кальвініста, аріанина,
Бо якщо не замучений, так зад латав, аж окурих Марціна.
І взагалі, мало хто залишився живим, а залишитися в живих це було велике
чудо;

Той, хто сидів у фортеці і той був обережним, а не дудою.
А котрого хіба що тільки Бог мав у милостивому покровительстві,
І той, хоч висидів, але були налякані кості.
А коли вже гетьман з військом під Могилев підступився,
То казуцтво, левенецький рід, разом вирішили,
Щоб їхні дружини, жінки, діти були відправлені у Молдавську землю,
А в тил, у Озаринцях, в лісах та скелях зробити засідки із своїх людей.
З боків, з тилу, з Молдавії, всіма засобами рвати лехів, під ніс кадити,
Шляхи тим, хто йде за військом відрізати, гуком сон турбувати,
А де вдасться, то вночі нападати, тиранізувати.
Вони забрали собі весь провіант з околиць,
Сіно, соломю, збіжжя, а що не могли взяти, те кинули у вогонь,
На валі клич дубову камінням та землею зробили

І потужно укріпили палями, часником, вогнепальною зброєю,
Також гарматами, порохом, деревом, червем, кошом, іншими штучками,
Ходом підземним таємним для вилазок, різною зброєю.
Оскільки ж був сильний мороз, то, щоб вал вкрився льодом, вони вали
поливали,

Щоб зробити вступ слизьким і важким приступ, до цього вони розумом
дійшли.

З цього боку, де Дністер є глибоким та бистрим, зробили ополонки

І скрізь, де треба, розумно та добре звідусіль укріпили.

Щоб напасти на жовніра чи чатовника, а тих, хто йде, лякати,

Послали своїх, щоб якомога сильніше своїм зубом відтяти і вкусити.

Коли про це сказали Потоцькому, своєму гетьманові,

То деякі з офіцерів сказали, усміхаючись: “Голові, а не хвосту”,

Бо ми вже були грозою для мурів міст і фортець

В різних чужих землях, то хіба ж стане для нас шкідливою ця кучка,

Якби (?) Бог дав прийти, то не знати, чи хоч три казука залишиться.

Нам здається, що цьому стерву досить натрапити на злого крука.

А коли військо було вишикуване, то тут же і рейтари,

Прибула з мужнім генералом й інфантерія,

Стали гусари коліно в коліно у своєму шику,

П’ятигорці, панцирні, волоські, черемиські в ликах,

Завчасно загнали в Могилев козацького гучка (?).

Звідусіль рвуть лехи з охотою, стримати не можна нікого,

Аж тут розгніваний генерал із своїми прибув до гетьмана:

“Бо завжди наша праця, а вам слава і здобич,

Регіменти б’ються, стріляють, гинуть, а голота,

Не проливши крові, завжди грабують, а нам тільки болото.

Досить з їхньої ласки замість допомоги вони помагають грабувати,

Навіть і товариство неможливо випередити у бранні здобичі. // [арк. 99]

Року 1659 нещасливий штурм лехами Могилева у Поділлі.

“Не хочемо, не хочемо жодної допомоги від поляків,

Нехай гетьман йде з своїми, а наша праця і вночі”.

А гетьман Ревера й поготів: “Нехай вас Бог благословить!

Але ради Бога, щоб розум ваш не був тут як у пави,

Адже ви ще не спіймали цього пташка, а вже скубетесь,

Злий цей пташок, а крачний козак, ще й взимку, а не літом”.

Жовнірство однак гукнуло, лехи, ці та інші, казали:

“Взятий Богу, нехай скубе м’ясо з пір’ям, а ми будемо стояти хоч і за
милю”.

І так сурмач просурмив суворий едикт під страхом смерті,

Щоб жоден не наважувався лізти вперед, не був таким.

Сам тільки [гетьман], вишикувавши військо, поводить своїм оком

І, щоб було щастя, серцем звернувся до Бога.

Коли ж іноземне військо звідусіль заохотилося,

І з двох боків, як могло, приготувало найпотужніші штурми,

(Бо їх було немало), то і з боку поля, і від ставу почав кипіти кип’яток

Звідусіль, а казуцтво ніби спало, не сміло мріяти.

Козаки сидять тихо при валах, хоч із страху починати завмирати,

Один з другим, готуючись йти на той світ, вже прощалися.
Сам генерал з оберстами і офіцерами,
Як муж рицарський із гарматами, вогнистими запалами
“Траф, траф, траф” йде Марсовим шляхом на штурм, гуркочучи.
Вони гранати, запалювальні ядра кидають, парять окропом куль,
Подають приклад “марс, марш” кричать, “форт, форт” тут і там волають,
Тут шефелин, там рапіра, тут залізом блискають,
Тут з гармат закурить, порох вибухає, куля в сніг занурюється,
У поспіху закурить димом лоба й очі захмарить
Тут куля довкола писка гучить, коло носа мурчить,
Ця зашумить, друга свисне, третя писне, не одна влучить (?),
Граната тріщить, жовнір верещить, штани хлопають;
Що ж зрозумієш, що там за галас та курява, коли так тріщать.
Цей офіцер червоний, як мур із торуньської цегли,
Той блідий, знати з великої злоби як труп монгольський (?),
Третій же червоний, інший блідий, блакитний, як індик з Литви;
Спочатку звичайно як лев, а потім як заєць до битви.
Солдат же чорний від вогню та диму показувався,
Як такий, котрий йшов на смерть, відважно тримався.
А коли вже наблизилися і вважай у самі вали почали вдиратися,
Даючи потужного вогню так, що аж дрижали земля та будинки,
То казуцтво враз, близько підпустивши, дали вогню, привітали
Із самопалів, пишчалеї, із луків, рушниць, із гармат свого дали.
Багатьох забили, а як не досить, то додали косою по голові,
Вилазкою вдарили, танцювали, поки на заміну прийшли нові.
Що бачачи, генерал ще швидше почав гнати, наступати,
А собаче казуцтво, бачачи щастя своїх, ще більше почало шкодити. //

[арк. 99 зв.]

Року 1659 Могилев потужно борониться проти лехів.

Врешті вже сам генерал мужньо повів на бій,
І вже от-от мали взяти Могилев, нехай і полягти, але вдоволити свою
натуру.
А тут не тільки було побито більшість жовнірства,
Але й сам генерал не вберігся від пострілу.
Коли в стегно недобрий “шпік” аж “пік”, як це звичайно буває,
То не важко було тоді там зафарбуватися штанам.
Одного тягнуть пораненого, а другого вбитого,
А казуцтво стріляє, ще й не дає взяти і цього.
Цей кульгає, той яструба бере на свою руку,
Цей помирає (?) після хреста, той, побожний, після “Отче наш”.
Цей конає, той іде до того ж, серцем зітхає.
А цей бідний, що над ним стоїть, хоче у нього щось узяти через своє
лихо.
Один Бога просить: “Будь милостивий, Господи, до його душі”,
Інший підхоплений (?), був цьому злий, не дав мого лелюнку (?);
Третій каже: “О, дістав так, що мене не забуде до смерті”,
Четвертий тільки дивись, якщо в очах ще не закрутиться,
П’ятий повісив носа і портупею, а шостий, сьомий раділи,

Що вбито злого капітана, а що в його штанах знайшли, те сховали.
 Коли ж побачив генерал свою нещасливу фортуна,
 Махнув рукою на те, що їх вбивають з такою несмачною війною,
 Бо ані мови, ані розмови, ані сигналу сурмача,
 Бо йде незвичайна війна, війна темного селянина, злодія та орача;
 Ворог спочатку не дав з гармати звичайного салюту,
 Ні при прощанні, при відході на квартири (?) вух не дав, тільки битву (?),
 Діє тільки по своїй волі, а з нами манера зрадницька, собача,
 Ворог підступає не по-рицарські, але, вважай, як злодій.
 “Герр майор, скажіть гетьманові, нехай робить те, що хоче,
 Бо я вже своє отримав, я що міг, те чинив, нехай він мене не винить”.
 Гетьман, стурбований цим, крикнув, щоб уже все військо зсіло з коней,
 Нехай сурмач сурмить під страхом смерті, бо інакше ніхто не врятує своїх голів.

Але лехи, кіннотники всі наголо, на це крикнули:

“Адже ми німцям не були потрібні, то не хочемо дістати того, що вони дістали,

Ми не належимо до цього загону, адже вони є піхотою,
 А ми на коні воюємо і не належимо до Німецького рейху.
 Ми не служимо пішо з мушкетом, поляк повинен в полі воювати.
 Якщо вони погордили нашою охотою, то нам важко їм годити”.
 Гетьман як Ревера: “Шия хоч як діжка, а буде стята;
 Зсідайте з коней, з коней, насамперед з-під мого прапора гусари, панята.
 Добрий жовнір згідно з обставинами мусить діяти
 І вас, панцирні, кавалерія, прошу не жаліти
 Свого життя, я і сам зсяду, мила мені буде смерть разом з вами,
 Але ворог за нами нехай не щебече сміхом,
 Нехай наші вуха не чують такого посміху.
 Гей, заради Бога, ми ще влаштуємо криваве ігрище!” // [арк. 100]

Року 1659 під Могилевом з немалими втратами у лехів і у козаків.

Після чого, одні пішо, другі кінно при допомозі піхоти,
 Із певним товариством вся челядь, хоч і в насмішкуватій охоті.
 Там були люди не тільки з ескортів, але й лужний доброволець із прапорцем.

Одні явно, не ховаючись, другі з-за рогів, плотів та погребів рачки,
 Треті з-за начинь до штурму, з-за дерев, дощок, лав, дверей та покинутих кошів,

Навіть і орди кількадесят, з міста тоді прибулих.
 Кинулися мужньо всі добровольці з усіх боків так,
 Що вже майже були на валах, але від Молдавії мали гони;
 Опанували баштою, а стривожене казуцтво втікало.
 Також в інших місцях (лехи) ось-ось взяти мали гору, а вороги собі ради не давали.

Аж тут крикнув Гоголь: “Гей, в ім’я Христа, на сторожу площі!”

У розпачливій він тривозі підтримав своїх таким чином;
 І інші полковники, бачачи цілковиту погибель, підхопили: “За віру, віру!
 Тут нам уже кінець буде, тут згуба, не мати миру!”
 І як дали вогню, прицілившись зрадливим оком,

То так зміцнились, знову відбивши мужнього леха.
Тоді було забито значних гусарів з-під гетьманського прапору,
А ще багато інших, особливо німців, полягло від тиранської руки.
У цих гусарів козаки взяли по кілька сот червоних золотих,
Однак не віддали їхні тіла на з'їдення псам, як інших, але поховали у
могили.

Чималих втрат війська, особливо піхоти, коштувало це діставання,
Було спроваджено кількадесят підвод з пораненими.
А коли ще й поміч пішла назад, то гетьман мусив відступити до Під-
гайців,

Бо було додано в чужоземній приправі перцю яйцям.
Чимало було поранених в Барі, Меджибожі, у Кам'янці,
У останньому ж було особливо багато покладено покараних.
Бо казуцтво тоді не тільки з вогнепальної зброї разило,
Але й помахом товкло, киями, сокирами й косами било,
Навіть дугами, голоблями, мітлами, кочергами;
А на кризі, на водній глибині, шкодило штучними ополонками
Та іншими, які неможливо описати, хитрощами.
Але й вони мали велику й шкідливу діру у своїх силах,
А той, хто був підстрелений, поранений, вилікував на собі шкіру,
Людським салом з німецьких трупів, яким вони шмарували рубані рани.
А коли німці та лехи назад повернули, то брали майно
Для підстрелених, поранених, брали коні в Поділлі.

Не можучи взяти у козаків, то у своїх брали, повертатися не хотіли,
А ті собі так само чинили і де могли, решту забирали.
О Боже, Боже! З усіх грішних найгіршим є Поділля!
Звідти хто б не взявся, чи свій, чи чужий, що з'їв на столі (?),
Але все забрано, то й скавав як горобець на нитці у своїм колі,
Слушно караючись за свої гріхи і збитки, які вчинила в ті роки зла міль,
Незважаючи на милосердя Твоє Господне.

Згадай, Боже, про грішних подолян, приверни їх також до Себе,
Згадай про померлих, забитих, в'язнів, смутних господарів,
Конаючих, хворих, втомлених, паломників та лікарів (?). // [арк. 100 зв.]
**Року 1660 з гетьманським сином лехи громлять козаків перед Чуднів-
ською битвою.**

На літо коронний гетьман стає з військом під Плотичею,
У верхів'ях тернопільського ставка хоругви лічить,
Добірні панцирні були послані на роз'їзд до козаків.
Ці ж на Поліссі чинили наскоки проти поляків,
Особливо цей полковник Багно, також Деркач, що є їхнім головою,
З давнім (?) Гоголем та Кияшкою тримали Могилев.
Звідси вони вийшли і розташувалися з кількома тисячами під Гущею,
Над річкою Горинь, де воєвода Кисіль із своїм натовпом
Мав резиденцію і заснував навчальну Академію,
Але по-грецьки, по-латині, по-слов'янськи викладали
Ченці з Києва, руської столиці, які були стягнені для цього,
Магістри вільних наук, котрі були спеціально привезені.
Рідкий був кисіль з такою головою, але без гущі,

Його можна було вживати і в піст, але в м'ясопуст дома, на пуші;
І для натовпу, і для публічного життя (?) він був добрий навіть і у своїй
Гуші,

Коли ворожі сутички з королем, своїм паном, лущить.

А будучи ще (?) послом і комісаром до Хмеля,

То хоч грецької віри, але своєю розторопною головою він думав з
багатьма.

Там тоді Багно і Деркач із своєю не меншою потугою

Шляхом поліським, волинським розпускали чати, були перешкодою.

Але коли гетьманський син Щенсний, сокальський староста,

Який потім став серадзьким воєводою,

Взявши батьківське благословення, виступив з двома тисячами,

Маючи з собою п'ятсот жовнірів та драгунів, а може й більше,

Також і білгородської орди з певним мурзою, посланим вперед,

То, поспішивши, вони швидко вдень і вночі на доданих конях

Мчали до Гуші, прагнучи багновчиків струснути за чуприну.

А тут із Заслава понад десяток з козацької залоги й інші

Дали знати в момент і озброїлись у своїй обережності.

Котрі цього ж моменту швидко пішли до Межиріча,

У краще місце, але орда з роз'їзду їх зустріла

І кількох козаків, перестрівши в пуші, схопила.

Отож лехи ще швидше помчали вслід кіннотою,

А, прибувши під Межиріч, з'єднались з вояками

І так подивились в очі козакам поляки та орда,

Що добре їх побили, видобувши свого меча.

Особливо відзначилась хоругов Даниловича, червоногородського старости,

Та й інші, послані з цього ж війська.

Бо цей знатний рід звик служити вітчизні і на полі бою, і в сенаторській
тозі,

Як от парчевський староста, не кажучи про давніших, котрих нещадна
смерть забрала;

Вони проводили свою молодість у багатьох справах, війська утримували
Своїм коштом і заробляли славу Речі Посполитій.

Тоді переляканий піп сидів на березі над вишикуваним військом,

І не тільки бачив усіх від малого до великого,

Але й чув розмови та старших полковників ради,

Як переговорювали з собою та ордою, починаючи звади. // [арк. 101]

**Року 1660 на Поліссі Потоцький Щенсний, гетьманський син, під Ме-
жирічем.**

Цього дня було схоплено татарина з бунчуком, який мужньо вів

Своїх татар, що аж поміж піхоти впав, беручи наскрізь.

Він втік з України і дивно, що аж під Тернопіль,

Вдень, вночі біг, шляху нічого не чуючи своїм носом і голосом (?).

І мені тоді і під час Чуднівської битви в різних боях

Довелося бути, підносячи славу Даниловичів задля поразки злих людей.

А тут дають знати, що на Богуна, котрий відійшов у долини та ліси,

Козацтво, повертаючись з волинських чат, тисне,

А він з п'ятистами драгунів через те, що коні у них пристали,

Мусив спочивати у п'яти милях від лехів.
Останнім доводиться галопом мчати на відсіч для помочі своїм,
(Але ті вороги, натиснувши, геть пішли), то регіментар годить:
Давши спочити коням, під Меджибіж йдуть з усіма, з драгунами.
Він мужньо розгромив табір, раптово вдаривши із своєю кавалерією,
І весь табір спалив, аж ледве козаки відгризлися у самому місті.
Таке чинили аж до вечора, а з ранку козацтво потішиться (?);
Вчинив також цю козацьку хитрість Багно, котрий в міській брамі,
Викопав яму, ніби на вовків, і тримав браму (?) відкритою до ями.
Коли лехи, всівши на козацькі шиї, вже вривалися,
То були на волосину (від загибелі) при сильному рушничному вогні.
Ставили також козаки і певні сильця для коней,
Вживали інших способів, незрозумілих людським очам та розуму.
Тоді поміж інших житомирський староста Хойнацький
Досить добре бився, був поранений у руку, а у своїх справах був рішучий.
Настріляно, набито було козаків і вигнано звідти,
А біля Гощі, Корця й далі набрано ясірю
Ордами, які цих невільників вели із собою, на що лехи з жалем дивилися
І де можна, від цих же вовків ховали людей.
Бо орда не може обійтися без такої плати,
А гроші від короля йдуть задарма (?) тільки хану, солтаном, мурзам.
Ось так з вікторією лехи відійшли і стали у трьох милях звідти
І там чекали на орду, яка поверталася з чамбулу,
Аж темної ночі крикне сторожа, вистреливши з пістолету,
“До коней, до коней, ото козаки!”, тут же й з бандолету
Почали стріляти й драгуни, сильна тривога,
Піднесли голос, останній притулок, тільки до Бога.
Було ж там повно лехів по дібровах, а орди по болоті,
Поки сіли на згуканих коней, по боках шпорами поколотих.
Слушно ж Бог покарав тривоною, бо з четверга на п'ятницю з опівночі
Їли м'ясо, хоч дійсно був такий голод, що доходило аж до смішної
немочі.
Бо в ті часи їли тільки барбарис, городинку з тертим житом,
Із стручком (?) гороху, аби тільки був живий, чи без возів, чи з таким
побутом,
Але більше перемагали, ніж будучи надто обтяженими їжею,
А ворогові давав жовнір різні гони.
Цього разу, припавши до коней, той, хто міг, прийшов до своєї справи,
Як бачимо, а це орда з ясірем повертається, втихла паніка.
Регіментар з тріумфом повернувся, мав подяку від гетьмана,
А померлим, в'язням і живим грішним дай, Боже, щоб була їм світлість
дана. // [арк. 101]

З московитами, з козацтвом року 1660 Чуднівська баталія, щаслива лехам.

А коли вже зближувався з своїм військом маршалок, гетьман польний,
До України, там же гетьман коронний великий, вільну
Волю (??) маючи до з'єднання з великими ордами.
Нурадин-солтан йшов військом у кількадесят тисяч,

А йому назустріч йшов Потоцький з тридцятьма хоругвами
 Під Базалію, до гетьмана великого, багатьма шляхами,
 З маршалком під Старий Костянтинів з'єднані,
 Віддавали візит нурадинові, уже зібрані разом,
 Гетьмани й Виговський, котрий свою групу військ мав з руським криж-
 мом,

У нього вояки мали хрести на корогвах з слов'янськими літерами.
 А цей (солтан) сидів з надмірною пихою візерунком Люципера,
 До нього приступити не дала з пекла поганська сфера,
 При котрому була довга й велика хоругва з двома хвостами,
 друга з правого боку, з лівого третя, ніби ворони:
 При корані своєму крячуть, коли наближається християнин,
 Не допускаючи приступу, щоб християнин їхав далі,
 Також бунчуки, які теж із розтріпанім кінським волоссям;
 Вони перестерігають, щоб при корані говорили тихо, а не голосно;
 Знаків же, значків багато згідно з поганським звичаєм,
 Навісили крил гусячих, совиних, як вовки.
 А під кожним знаком чи значком кількасот і кілька тисяч.
 Без шеренг ординець мчить, їде, куди хоче, дивлячись більше на те,
 Куди поверне значок, туди ж і він прямує;
 Де був, там був, до битви летить, керується значком.
 Музика при солтану чинить свій вереск, коли вже він рушає,
 А татарська душа тоді стогне та зойкає.
 А коли вже війська почали завертати до Гончарихи,
 Тут же вороги виступили проти нас.
 Орда солтана з плачем просить, щоб часом не наражався,
 А на такий шанс безоглядно своїм життям не ризикував,
 Сльозами обливаючи ноги, ревно його гамують,
 Показуючи на коран, щоразу пальцями показують на нього із сльозами.
 А цей ще більше видирається з рук, що його тримають,
 Офіруючи, що душу (?) віддати (?) хоче, коли його не пустять,
 За Магомета, пригадуючи давню татарську славу.
 Аж тут і Шеремет з Цицюрою, ведучи своїх лавою.
 З великою гординою Шеремет “шурум, бурум”, вказує мету походу,
 Погрожує на словах відібрати не тільки всю Русь по Віслу,
 Але й самого короля із Варшави взяти за чуприну,
 На битву цей ведмідь у жидівській ермолці наміряється,
 Він не тільки мурчав, гурчав, носом свистів на всіх лехів,
 А ще й хропів, гордо сопів, як з ковальських міхів,
 Із Цицюрою, сіверським гетьманом, та зрадливим Апостолом,
 Там же був Багно і Деркач й інші із задніпрянським колом;
 Всіх цих з московським військом було на сто тисяч,
 Вони прямували просто на Польщу і це було викликом для польських
 гетьманів. // [арк. 102]

Року 1660 Чуднівська битва.

Шеремет послав перед собою під Любар для поставлення табору
 Свого обозного і козацького, дві тисячі з необхідним (?).
 Проти котрих був посланий Сапіга з частиною своїх та орди,

Затаївся в гаях і щасливо розгромив і взяв (у полон) старших, вдаривши шаблями.

Бо то був Сапіга, не той сапсай, що крохмаль топче,

Але той, що по ворожих карках гостряком лоскоче.

Рід Сапіг у Короні та Литві завжди був у славі

І в нащадках своїх служить вітчизні, а не сміху гідному страху.

Побачивши тут нещасливу долю, Шеремет у першому своєму разі,

Що польське військо, яке наближається до Любара, буде йому шкодити,

Тільки чверть милі не діставшись під Любару, над болотом

Стає з обозовим табором, трясучи сріблом та золотом,

Щоб його задніпрянці з Цицюрою, Апостол, Деркач і Багно,

Які при багні і в багні стояли (бо погано, коли кого туди заженуть),

Із своїми його не покидали, обіцяючи вже булаву

Всього Війська Запорізького Цицюрі і у всіх славу

Не тільки свою милість, але навіть вельможну царську,

Аби тільки всі вірно при ньому ставали і відчайдушно.

Через це й Хмілик Юрась з цього боку Дніпра своїх (козаків) хмілем обклав,

Через це й не поспішав їм на допомогу, аж доки не стануть (табором).

Потроху Шеремет шумний з своїм Цицюрою, злою цюцькою,

Щоб не так шумів цюцькою, нацьковував, “почекай”, – сказав, – ма-ленько,

Ти називаєш мене дурною дитиною або молодую Парасею,

А мені допоможе і Апостол цей, лехів з ордою змочити тканиною (?)”.

А так, коли шумний Шеремет вишикувався поблизу табору

І своїх шанців біля возів, стріляючи й висипаючись як з мішка,

Маючи при собі артилерію, сорок великих і малих гармат,

То орди вишикувалися з лехами поблиз себе, інші ж таємно

Вчинили засідки з тилу та флангів, інші ж

Кинулися в чамбул згідно з наказом, щоб бути зудом

Українцям, насамперед тій допомозі, яка йшла до Шеремета.

Цього ж дня рейтари побили московитів, призвели їх до злого кінця.

На другий день польські війська були вишикувані в шахівницю,

Орди ж з цього та того боку, також вздовж і впоперек.

Але особливо лехи з великою відвагою при артилерії

Дали битву і впарили ворога в вали, аж покотом (?)

Московитам і козакам було, коли лехи аж вривалися на вали,

Ворогів рубаючи, списами колючи, тоді у них затрусилися жижки.

Лехи взяли шанець, який стояв на розі московитських валів і був дуже їм потрібний,

Хоч і багато полягло лехів, але більше ворогів, велебний Апостол

Стогнав із Цицюрою і Шеремет, котрий шумів, будучи шумним,

І у своїй битві вже далеко не був гордим.

Коли лехи, близько присунувшись, понад десять шанців,

На горах, поблизу їхніх, поставили, тільки, пане, накажіть,

І постійно били з потужних гармат, герцями кували ворогів,

Вдень і вночі вони зменшували горду фантазію москалям. // [арк. 102 зв.]

Року 1660 Чуднівська битва.

Вони, побачивши, що пореться не по шву, зважились,
Обравши темну ніч, посунути на Бавлука,
Одночасно вони крикнули, щоб лехів оточити у темряві.
Але Бог, Котрий інакше з неба речами керує,
Не так вчинив, як задумав ворог, злий чоловік.
Коли вороги надійшли, то їх спіткало те (??), що й тих своїх побитих,
Яких Сапіга з лехами та з ордою, як Бог дав, то розгромив ще першого
разу.

А до цього всі війська залишалися напоготові
І кожної ночі, знаючи про це, вже стояли у своєму шику.
Бачачи, що не досягнуть свого, вороги з підупалим своїм духом,
З нічим повернулися назад і то ледве втекли.
Так тривало тиждень, дісталось цього й на другий,
Що тими та іншими хитрощами московитам та козацтву докучали,
Так само і вони своїми щоденними сутичками,
У ліс та поле (?) рвалися з лехами і ордою, ще більшими хитрощами (?).
Але все ж Бог ліпше дав щастя своїм лехам
І не дав вести перед ворогам, запобіг смішкам.
Тут з гетьманської хоругви товариш Любомирського
Вискакує п'яний на герць, молодий гусар, але від пострілу
Падає з коня, козацтво й московити якнайшвидше до нього.
Лехи ж, прагнучи його відбити, пішли в таку сутичку,
Що добре потерлися, але свого однак не вбили,
Від нього (вороги) були добре поінформовані і вирішили,
Щоб табором могли вийти заради своєї більшої сили.
Коли дві тисячі козаків у Чуднові грод обложили
Й інших забережан немало, котрі мали провіант.
І з Києва сподівалися прибуття допомоги через свої труднощі,
Також і від Хмілика Юрася, з його потугою,
Щоб могли з'єднатися і бути перешкодою лехам та орді.
Через це в цю ж ніч жалібно у московському війську і козацькому
З вечора з гармат давши постріли, луна відбилась у серці юнацькому.
Сурмачі крикнули: "О Господи! Улюблена тривога (??),
Що в нашому війську, чуючи з покорою, а не суворо".
Навзаєм у цій же пісні сурмачі обізвались із зітханням
І надто жалібно навпереміну, подивом з обох цих військ.
Далася військова чути музика, задля милості
Пречистої Матері Божої, щоб вона заступилася з високості.
Коли шістдесят чи сімдесят тисяч самих москалів,
Багато мали іноземців, крім козацьких пищалів;
У лехів же з Любомирським прийшли переважно навербовані
Кількадесят тисяч всього війська, з'єднані з кіннотою.
Однак своїх та іноземних сурмачів було багато,
Звідти й звідси лунала різна музика, аж слухати було мило.
А тоді, коли ранішні зорі гарно засяяли,
Тут ведмідь почав хропти, сапати, рухати вози, // [арк. 103]

Року 1660 Чуднівська битва.

Все більше постаючи проти лехів і свистячи носом,

Наїжачивши гостру шерсть, він раз у раз струшував своїм волоссям;
Спочатку тихий розговор (rozhowor), потім подають голос сильніше,
Річ непереслухана: “Цу, де, вйо, гу, ну”, аж трясеться волосся,
У вухах гам (?), в роті пил, у очах аж надто мрачно,
З гармат гук, з рушниць пук, біля голови шарварок, чуприні крачно.
А коли сторожею було дано гетьманові другому,
Цей сказав: “Нехай на тривогу сигналять сурмачі заради Бога живого!”
“До коней, до коней!” – крик, галас, кинулося все, що живо,
І сам сивий старець хижо кинувся на коня, не беручи криво.
Регіменти “марс, марш” страшно тут і там волають,
А гайдучькі піхоти мушкети з стояків знімають,
Артилерію тягнуть, гармати пхають, а гармаші запрягають,
Пушкарі порох, ядра, на вози беручи, шастають,
Гноти сходу запалюють, тричі з гармат салютують, луна розляглася;
Ордам дано сигнал, щоб вони якнайшвидше мчали на битву,
Звідси гусарські хоругви, звідти панцирні вже течуть,
Звідси волоські, звідти черемиські, рейтарські сяють,
Звідси регіменти мчать, блищачи світлими кометами,
Маючи при собі гармати з гучними мушкетами,
Тут з жолду гайдучькі хоругви прибувають з гарматами,
Тут же з переду гусарські полки та інші різні годять.
А з флангів орди кричать: “Гала, гала!”, бігаючи, летячи, падаючи,
Бахматами своїми запальними аж надто напірають,
Розпустивши свої бунчуки і значки, вони летять як ворони,
Крячучи, верещачи, стріпуючи крилами, махаючи хвостами,
І, ясна річ, ще здалеку вони розкрили свої роти,
Ніби вже хочуть скубтися, їсти і вже завчасу вишкірили свої зуби.
А там копійники Любомирського, конюшого коронного,
З помічними іншими військами, також списького старости.
Він засадного полку козацького і московського поклав трупа
На півтори тисячі, здобувши собі велику славу,
З цього моменту польський гусар вже славно сперся на списи.
Коли цього ж часу він під Полонкою в Литві щастя спробував,
То з Чарнецьким Незабитовський так само списи розтрозили,
Котрі вже кидали, а цього разу гусари славу поправили,
А проти орд аркебузирами надолужували,
А панцирними з військом вогнистим заслонилися.
Після того як під Любаром копійник став добре,
В цей же час каштелянич з полком помчав і дав по бобру.
Вони з ордою з флангу вдарили, московитів і козаків побили.
Через це Цицюра-цюцька мало не сказився.
І хоч його звідти й звідси рвано, він йшов своїм шляхом,
І хоч зазнаючи втрат, але боронився, ведучи сильний вогонь. //

[арк. 103 зв.]

Року 1660 Чуднівська битва, щаслива лехам.

А маршалок, коли москаль переправлявся через певне болото
І уважай, коли з двома частинами військ та возів уже перейшов,
То укріпившись, пішов із своєю дивізією так мужньо,

Що з третьою частиною табору і своїх гармат Шеремет грузне.
 Маршалок відірвав іноземним військом велику частину ворожого табору:
 Самих гармат двадцять, цінностей та грошей не один мішок,
 Навіть столове срібло Шеремета та інші дорогі речі,
 Олово, мідь; все це пішло як здобич багатьом піхотинцям,
 А багато хто з москалів та козаків заплатив там і своїм життям.
 Побачивши таку фортуна, великий гетьман наказав
 Своїй дивізії, котра стерегла переду та правого флангу,
 Щоб вона вдарила раптовим своїм ударом і йшла вперед.
 Але оскільки в цій дивізії сам тільки кіннотник залишився без піхоти,
 То він хоч і мужньо вдарив і показав в усьому силу духу,
 Але коли був забитий гетьманський поручник Марковський,
 Коли й інших почали бити, то нічого не зміг вчинити і пішов як змитий,
 Вдаривши плазом, а тут ще й дощ ринув під самий захід сонця.
 Потужного удару було завдано тоді Шеремету, а тут ще й гінця було
 Послано до орд, щоб вони перекрили шлях від Чуднова.
 І хоч московити й козаки вже впритул до Чуднова наблизилися,
 Але через ніч та дощ Шеремет мусив зупинитися у кроку від нього із своїм
 табором.

А лехи, тримаючи кінець в руках, стали трусити мішком,
 І витрушуючи, всушили цим ворожі вози
 І на всі боки поглядали довкола московитів,
 Оточивши їх темної ночі своїм військом, розпалювали вогнища.
 Тут вони постерегли, що московити й козаки так тихо прокрадалися
 З гарматами, з таким потужним і великим табором, що аж дивно.
 Через це лехи на зорі пустилися з ордою гнівним дозором,
 Побачили, що Шеремет, забравши козаків у Чуднові
 І весь люд втікачів з провіантом, думу думав.
 Він переправився на другий бік річки і став з військом вбік від замку,
 При певних луках та річках, у рукавах річки, прагнучи додати хвороби
 Іноземцям, лехам, але його самого із своїми чекала така доля.
 Він хотів взяти витривалістю, чекаючи на Хмельницького
 Юрася та інших з Києва, ще й підмоги від князя Юрія,
 Через це він наказав спалити Чуднів із усім провіантом,
 Щоб лехам не дісталоя збіжжя, зерно пшона,
 І все, що можна, щоб від нього вони пішли назад, як горобці в терен.
 Але лехи галопом послали по свої табори,
 Котрі, прийшовши вночі, чинили собою вражаючий вид:
 По горах, по долинах розтягнувшись в довжину і в ширину, вони були в
 милі,

Крім орд, котрі розсіяним корінням цієї ж миті // [арк. 104]

Року 1660 Чуднівська [битва], лехам щаслива.

Опанували замок на високій горі, стали гармати
 Перед замком, московитів, козаків штрикали вогнем із шанців,
 Там же поблизу інфантерія ставила війська табором,
 Щоб осінь із сльотою прийшла московитам, щоб впав на них сніг з лютим
 морозом.

Довго так стояли військами, а орди напирали, йдучи в чамбул,

Звідси почали докучати ворогам, кіннотою нападати, посилати
Постійно частинами військо, щоб їм докучали;
А від Чуднова насипавши зарічні шанці, били.
Вони, бачачи, що з цих шанців мають велику докуку,
Вибрали час удень, маючи у цьому від своїх старших принуку,
І вчинили вилазку як кінно рейтарами та кавалерією,
Так і піхотою переважно, яка вбрід перейшла річку, на зорі
Криваві з Марсом вогнистим біжучи з двадцятьма тисячами своїх,
А це, щоб викурити наших з цих шанців і сильніше вдарити по кінному
полку.

І хоч у шанцях німці підтримали лехів своєю стрільбою,
Але кіннотник мусив відступити перед очима ворожого тиску.
Був сильний крик і наступ ворогів, але тут примчали орди
(І поки (?) лехи через переправу спромоглися дати своїм поміч),
Ординці, злетівшись раптово садами й фільварками в тил, рубали
Так добре, що забілів незліченний труп, вони ворога взяли на шаблі.
Однак орда у своїй сутичці легковажила кінноту,
Почала собі польського (...) * вояка.
Тоді потужно били з гармат по московитах з чуднівського замку,
А навзаєм московити й козаки по наших вояках.
Все ж наші громили московитів, козаків; також піхотинці
Сходилися взаємно пішим герцем з власного бажання.
Тоді один суворий москаль, виставивши непристойно зад,
Гордо викликав на герць, але від малого солдата був забитий.
Каського, мужнього військового судді, піхота
Так повела справу, відступивши, аж крикнула голота:
“Таків, гаків пильнувати, а лопаток в базарі м’яса (??)”,
З цього моменту гайдуцька слава занепала, а солдатська піднялася.
Самого тоді з ними не було, краще було б тоді,
Але потім гайдуцьке завзяття реабілітувалося.
Цього потім дуже шкодував Шеремет перед своїми,
Що залишив замок без свого гарнізону, про це знає кожен;
Він весь час бив з гармат і вже раз так трапилося йому на щастя (?),
Що одним пострілом зумів поцілити вісім гусарів і забити їх нам на
нешастя (?).

Прибув тоді Замойський з двома чи з трьома тисячами свого війська
На допомогу лехам з добірними рейтарами, переважно французами;
Це панята й кавалери прекрасним ладом, найняті його ж коштом,
З кількома гарматами великої артилерії і меншої у доброму порядку;
Там був і той іноземець, котрий взяв Торунь,
Він прибув з такими гранатами, щоб і під Чудновим впоратися ними з
ворогом // [арк. 104 зв.]

Року 1660 Чуднівська [битва], лехам щаслива.

І таким же чином побити московитів та козаків; на прибуття цього
іноземця

Лехи чекали кілька тижнів як того, хто мав
Руйнувати, чекали, щоб він якнайшвидше прийшов,
Протрубили, щоб кожен товариш свіжого коня дав, щоб догодити.

Він прийшов, коли всі ізспрагнено чекали на нього,
Він мав дві гранати і кожна з них дорівнювала двадцяти тисячам звичайних
гранат,
Їх випускали із солом'яної бочки двоє помічників: один – Грицько, а другого
звали Іваном.
Він послав уночі до московитів на очах всього війська насамперед
Грицька;
Але цей, погано обдумавши намір, не доніс гранату до московського
табору
І підірвався, чим більше своїм у лавах зашкодив пуском.
Через це слава цього чужоземця, набута під Торунем, почала занепадати.
Але тут за кілька днів Іван трохи реабілітував іноземця, вже не дав маху,
Бо вдерся в козацький табір і вчинив там велике замішання,
Забив з понад десяток та тяжко поранив їх трісками з возів.
А тут дають знати, що йде орда силою в кількадесят тисяч, тут уже не до
сміху.
Через це поляки й орда стурбувалися, бо під Бердичевим
Юрась Хмілик розбив тисячу-другу лужних чат своїм ловом,
Проти котрого йде князь Димитрій з кількома тисячами,
Але мало що вчинив, повернувся назад, тільки наробив більшої тривоги.
Від Києва йшов з кількома тисячами князь Юрій,
Але і цей, потім почувеш, додому скочив із шкури.
Оскільки велика тривога виникла поміж ординцями та лехами,
То в раді, в колі генеральному, думали, як би розгризти цей твердий
горіх.
Одні радять, щоб під Лабунь відступати зі своєю потугою,
Що у п'яти милях, під стіни доброї фортеці, а звідти бути перешкодою.
Інші, досвідченіші, радили, щоб йти в ліпше місце за півмилі,
Але Виговський, одразу зрозумівши це, напосівся на них немило:
“Заради Бога, що чините?”, – сказав до гетьманів, – Чиніть мудро.
Все ж маєте пробу щастя і, не домацавши горіха, не розберемо ми смаку
у цьому ядрі,
Як чую, що ми хочемо брати відступ назад, то будемо за Віслою,
А там Бог знає, чи не буде нам гірко або кисло.
Беріть приклад з Хміля, котрий з нами тоді воював,
Коли він обліг військо під Збаражем, а король йшов на виручку,
Тим більше він наказував наступати на збараського жовніра,
А сам з добірним військом йшов терти королівського коміра.
Не так, не так, заради Бога, не беріться відступати, як чую,
Навпаки, треба ще ближче присунутися до московитів і козаків, не з
пихи,
Але з покайним серцем до Бога, а з мужнім до війська,
Також до ворогів, нехай же вас пробудить те,
Що заради Бога, заради вітчизни і вашої явної кривди,
Наступайте ще більше, бо інакше не уникнете біди. // [арк. 105]
Чуднівська битва 1660 року, щаслива лехам.
На цей час треба поступитися гординею (?), а схилитися султану,
Щоб він не відступав від вигоди, від цього гостя,

Треба скинути пиху з серця, а дати, щоб з милого сісти (?), не шкодувати;
Я сам піду з своїми людьми та ордою проти Хмілика”.
При цьому гетьмани беруть його за руку, цей, той, до себе тягне,
Нарадившись швидко, їдуть до нурадин-солтана,
Аж тут, аж страх Господень, вже пил, летить орда піднята.
Йде швидким скоком на привітання супроти Хмельниченка,
Там же й Виговський з своїми, аж, вважай, земля стогне.
Зіткнулися з цим, а він приходить під Слободища,
Там же одразу почали з ним і з козацтвом ігрища.
Але не могли дати йому ради, бо він йшов при своєму таборі,
І при артилерії, з потужними гарматами у хорі вишикуваних полків,
Дванадцять тисяч з польним маршалком йшло, з гетьманом,
З допомогою для них з добірним військом і з нашим паном,
Нинішнім королем Яном (з котрим і я тоді був).
Постерігши нас, орда під П’ятками з криком раптово
Мужньо вдарила, відкинула козацьку кінноту і набрала полону.
Тоді ж дивізія маршалка дісталася під Слободища,
І як тільки військо було вишикувано з драгунами в шахівницю,
Так тут, же вдаривши в ріку, уже на козацький шолом,
В’їхали аж у вали, там же козацтво потужного вогню
Давало з полудня аж до самого мороку ночі,
І ледве відгризлося з великим та кривавим своїм потом.
І тоді вже певна частина стала боягузливим котом.
Але орда проти них вискочила з своєї охоти,
Відступила і почала шмагати їх (?).
Вже піхота, котру орди на свої коні брали по своїй волі,
Переправляючись через річку, відбила в Марсовій роботі
Козацькі гармати і всівши на них, обертала їх проти самих козаків.
З цих власних козацьких гармат вона стріляла з немалою славою,
І на вали не тільки піхота з вогнепальною зброєю, але й кіннота ври-
валась,
Чинячи великі втрати серед козаків, вже наші брали гору.
Але тому що гусари гетьмана-маршалка були відбиті,
А вони в гордій битві мали з собою багатства, одяг і мужність.
Вони, зазнаючи втрат, були загнані в річку подністрянськими левенцями,
І там у болоті, не так від куль, стріл, як від векир та київ гусари були по-
мацані.
Леопарди й тигри почали падати, пригас дух,
Сама ніч перервала битву з сурмою на відступ нічним гаслом.
Але й ця хоругва виправилася у своїй честі,
Хоча цього разу втратили значних панят, Рибинського та інших.
Покора жовніра прикрашає його перед Богом і мужність, де треба,
Не собі, тільки Богу; зламай, Боже, пиху, дай підлим кару з неба. //
[арк. 105 зв.]
Року 1660 Слободищенська битва, щаслива лехам.
Того разу в Замойського, воєводи, був поручником,
Сильницький і, коли французам приписали надто велику мужність, він
сказав французу,

Бо сам вів рейтарів у тому поході Замойський:

“Більше пасують твої слова кравцям, шевцям, ніж такий вчинок,
Не визнаєш переваги своїм гусарам та панцирним, а вони кров’ю
обілляли

Славу коронну і твою, на очах усіх вдиралися на вали”,

І схопився за пістолети для реалізації своєї промови.

Тоді справу пригасили, але не зовсім (??).

Потім славний француз, досвідчений у різних поєдинках,

При рицарстві, гречних людях, взявся пишно промовляти,

Що він був на кращому коні, ніж Сильницький, захитав (?) своєю голівкою.

Тоді дали вони собі словесний виклик на дуель (?), щоб з них котрий би
був кращий (?), той був би краще похвалений.

А так француз Захерла стояв у гроні значних офіцерів,

А Сильницький – по другій стороні серед мужніх гусарів,

Поклавшись на Бога, бо тут йшлося не тільки про його життя та славу,

Але й свого народу, щоб не піддатися.

Коли обидві сторони були впевнені словом,

Що будуть битися від їхнього імені тільки ці двоє, то тільки дивилися.

Кинувся в бій Захерла потужним наступом, сподіваючися, що одразу
переможе (?),

Взявши за хохол Сильницького, і з ним упорається.

Але Сильницький, маючи допомогу від Бога, сильний став цього разу,

І раз-другий відбивши майстерний удар, поранив руку грішнику,

Аж геть рука відлетіла із зброєю, гнівні французи,

Кинулися із злобою також і гусари, але настав мир у їхній голові.

Тоді Сильницький з тріумфом, хоч від Замойського пана

Абданковав, за це йому слава й тут була визнана.

Захерла ж, одужавши, виїхав до Франції,

І хоч йому щастило з багатьма, на Сильницькому ж спіткнувся.

Після цієї битви Хмілик почав уночі енергійно окопуватися,

І хоч він спочатку лехам заморочив голову своєю потугою, підсміювався,

Але тепер протягом всієї ночі розгубився, ледве дійшов до справи.

А на другий день, коли гетьман виступив з вишикуваним військом, бачучи
слабкість,

То Хмелик, хоч і вдарив з потужних гармат, але став прихильним до
миру,

Аби тільки досягнути його, щоб тільки врятувати свою бороду.

Тоді цього дня, хоч і мало трупів навзаєм дозволили зібрати,

Козаки лехам, а лехи козакам, але багато не сперечалися.

Лехи добивалися тіла Барана, значного полковника,

Але козаки, оскільки той був товстим, з лою його обідрали

І цим лоєм всякі рани, котрих було досить, лікували,

Там же і піді мною коня дуже доброго підстрелили.

Багато тіл лежало по полях, навколо ріки і болота,

Особливо від татар і лехів взяла своє голота.

Козацька сваволя добре й славно потріпана,

До того ж від нурадин-солтана з Виговським була пильнована.

Під Чудновим, як Бог почав зразу чинити чуда
Так (?) чудесно, що з потужного й гордого ворога стала дуда. // [арк. 106]
Року 1660 Слободищенська битва, щаслива лехам.
Шеремет з Цицюрою дізнався про [поразку Ю. Хмельницького. – Ю. М.]
від язика,
І тоді робить вилазку з своїм військом, хоче дати щигля великому
вождеві,
Прагнучи його знищити, але цей, при боці якого було багато війська,
Хоч орди залишилося тільки п'ять тисяч, став потужно
І з мужнім серцем загнав ворога у його табір,
Завдавши йому досить значних втрат, як Гектор, один з багатьох.
Звідси і до маршалка дано знати, щоб він прибув на підмогу,
Він і прибув тоді, але вже мав придушену мовчанку (?).
Зажадав тоді Шеремет з Цицюрою, щоб Хмілик прибував,
А Хмілик Юрась вимагав, щоб Шеремет до нього прийшов.
Не можучи дочекатися, він просить Хмельниченка,
Але той сказав: “Я дитина, ти кавалер шумний, твоя рука
Міцніша, досить з мене того, що я й так близько підступив до тебе
На твоє прохання, швидше тобі треба думати про мене, прошу і про
себе”.

Після тривалих роздумів Шеремет хотів відважно пробиватися табором,
Але й цього разу заплатив з московитами і з своїм козацтвом кров'ю,
Бо поляки так відважно своїми загонами натиснули,
Що московити, втративши значну частину своїх возів, ледве назад
потрапили
До своїх валів, втративши й більшу частину артилерії,
А далі й ординці примчали, брати, як кати.
З великими труднощами вороги відгризлися, прийшли до справи,
Але й протягом цих днів трималися тяжко (?).
Щоправда, й лехам дісталось, важко це описати,
Поправила славу гусарія маршалка численна,
Тоді від шпаги (?) (...) * загинув знатний молодик, Залеський з Поділля,
З великим жалем своєї рідні, знайомих, але така Божа воля,
Не згадуючи інших з війська; а під цим таким поважним прапором,
Був поручником Соколовський, чоловік гідний, з відважним серцем.
Тоді Шеремет, забувши “шурум, бурум”, що був шумний,
Поклав кінець своїй насмішкуватій фантазії, уже не був гордий,
А дуже стурбований, вони з Цицюрою з розпачливою відвагою,
Відгризлися, трясучи своєю вже не пишною пазухою (?).
І якщо раніше кричали, ржали басом: “Га, га, га, гайда, гайда”,
То тепер кожен тоненько дискантом з хрипотою виводив: “Ка, ка, кі”.
Постоявши кілька днів, втративши коні, війська, провіант,
Бачачи, що їх не допустять з'єднатися з Хміликом,
Хоч Хмілик, знаючи про це, пригнав стадом заради їхньої скудості (?),
Коней, волів, бидла, щоб як обложених врятувати їх у тяжкий час.
І знову: чи пан, чи пропав Шеремет задумав рушити табором,
І що тільки міг мати з коней та возів, з усім цим рушив тим же шляхом
До Хмілика, від котрого було рукою подати, тільки дві милі.

Але лехи “тарарум” засурмивши в цю ж мить,
 Під Чудновим так чудно з ордою ворогів чудили
 З Божою поміччю, що не допустили пройти й півмилі, // [арк. 106 зв.]
Року 1660: кінець Слободищенської битви, щасливої лехам.
 А в барабани вдаривши, з усіх боків так потужно наступали,
 Рубаючи, б'ючи, ламаючи списи, рвучи, стріляючи, що збили ворогів до
 купи (?).
 Шеремет, ледве пройшов чверть милі з великими своїми втратами,
 Мусив стати з Цицюрою, не гавкаючи, із Багном у багні немило.
 Вже й Деркач, по-польськи – Chruściel (коростель – дергач. – Ю. М.), не
 деркотав, будучи худим,
 А Шеремет не шумний, але втомлений, поклав у міх дуди.
 Бо їх вже так багато було постріляно та поранено,
 Що поки стоїть світ, московитам буде пам'ятно, як їх розгромлено.
 Вже тут ведмідь зовсім замурчав, заричав у такому разі,
 Вдаривши об землю ермолкою, бачачи себе у такій біді.
 А Хмілик, котрий мав як хміль заморочити голову лехові,
 Й сам, хоча звичайно він буває веселим, облишив смішки,
 Бачачи, що не можуть вони з Шереметом дати собі ради,
 Став просити лехів про милосердя, не хоче більше чинити усобиць.
 Коли ведмідь своїми вухами покивує, ледве живий і буде
 Взятий Богу, то краще з лісу, ніж з тераси, поки не вчадів,
 Уклав мир Хмілик Юрась, був з своїми старшинами у гетьманів,
 Дозволив війську бути в Україні, визнав своїх панів,
 І короля мати, пана, як пана, не коритися цареві;
 В одній лізі зобов'язався (бути з лехами), а козаки, сказав, готові;
 Перестерігас і Цицюру, щоб не гавкав, не кусав, а тільки був заодно
 Із своїми і покинув (московитів), покинув біду бідну.
 І так сталося: передався Цицюра в один момент до Хмілика,
 Шеремет наказав по них стріляти, коли той та інший втікає.
 А потім і сам Шеремет піддався, вже просить лехів,
 Аби тільки його не віддали орді, щоб не сміялися з нього.
 Визнавав великим (...) * казав, що ви ж християни.
 А лехи на це, що й ви не пам'ятаєте Христового імені,
 Забрали нашу власність, підтримуєте бунти (наших) підданих,
 Пробачте ж, покуштуєте у Криму блюд, від хана даних,
 Там побалакаєте з солтаном, з ордами і ханом;
 Ви ж шумні, горді, чинити виклик до бар'єру з своїм паном.
 Взятий до неволі із старшими, Шеремет їхав, плачучи, у своїй кареті,
 А орда збоку й ззаду кавалькадою, пильнує вдень і вночі.
 Перш ніж він виїхав з табору, був пограбований ордою.
 Під час перемир'я татарин яблуко показав, грушку, не йшли вже битися.
 Коли ж москаль брав від нього, то ординець хапав за руку або арканом
 тягнув за шию,
 Мчав, хапав, що міг винести кінь, дивишся, а вже (москаль) далі за ним
 тягнеться.
 І так нещасливо, втративши своє військо, йшов Шеремет у неволю до
 поганих.

Дійсно, було обіцяно йому під чесне слово, що він мав бути в полоні
У лехів, не у поганих, але так мусило сталось через вимогу орд.
Хмілик же з королем уклав союз, назад козацтво помандрувало.
А від Києва з московитами йшов на допомогу своїм князь Юрій,
Але й цей поблизу Брусилова був битий лехами та ордами, назад стрибнув
із шкури,
Цицюра був взятий із старшинами до короля; Тобі, Боже, честь і хвала,
На віки вічні, будь милостивий до померлих, забитих, бо (?) шкура не
ціла...”

* * *

“Ліхтарики” на маргінесах

Арк. 97

Київським воєводою став Виговський.

Арк. 98 зв.

За річку Дністер мати свої речі, більше не панікувати.

Арк. 99

Перепрошували [один одного].

Арк. 100

Так понищені люди заплатили своєю життям.

Арк. 100 зв.

Потоцький, воєвода серадзький.

Миколай на Журові.

Нинішній підскарбій надвірний коронний.

З козацького боку руського попа жоден не по своїй (?) з лехів над (...)*

Арк. 101

Кількадесят миль.

Подольнин.

Гроші бере тільки старшина.

Арк. 101 зв.

Став після Сапіги писарем коронним краківський каштелянич.

Одна червона, друга зелена.

Арк. 102

Писар коронний.

Арк. 103

На (?) Варшавській та Чуднівській.

Краківський каштелянич Потоцький.

Арк. 103 зв.

Сильний дощ був тоді.

Арк. 104

Зад вип’ятив москаль серед московитів, туди ж його поранив німець.

Сандомирський воєвода.

Арк. 104 зв.

Під Зборів.

Арк. 105

Було дві тисячі драгунів.

Бо став мужньо проти шведів, московитів, поганства гусарський копійник знаменитий.

Розбитий від Зелененка і Гоголя, казуцтва.

Арк. 105 зв.

Сильницький, гусарський поручник значного Замоїського, котрий не тільки був на його місці, але завжди був славним полковником у своїх діях.

Того разу Сильницький був на спрацьованому (?) румаку, а не на військовому валаху, цього не сподіваючись.

Лехи.

Арк. 106

Потоцького, краківського воєводу.

Коментар**Арк. 97**

Стеткевичівну. Мова йде про другу дружину гетьмана Івана Виговського – Олену Стеткевич.

митрополита. Йдеться про Сильвестра (Косова), київського митрополита у 1647–1657 рр.

Київським воєводою став Виговський. Після відставки Виговського з посади гетьмана України і втечі до Речі Посполитої йому було надано влітку 1660 р., зокрема, й посаду київського воєводи. Вона була ефемеричною, оскільки поляки не мали доступу до Києва, але автоматично давала звання сенатора.

Арк. 97 зв.

Давиду й Магдаліні.

Арк. 98 зв.

гетьмана. Мається на увазі великий гетьман коронний Станіслав “Ревера” Потоцький (помер у 1667 р.), великий гетьман коронний (1654–1667), польний гетьман коронний (1652–1654), кам’янецький каштелян (1628–1631), подільський воєвода (1636–1655), київський воєвода (1655–1658), краківський воєвода (1658–1667) та ін.

часник – різновид частоколу з паль.

П’ятигорці, панцирні, волоські, черемиські – різні роди війська Речі Посполитої, причому в трьох з них, за винятком панцирних, основу первісно склали представники кавказьких народів (п’ятигорці), румуни й молдавани (волоські), черемиси або чемериси (черемиські). “П’ятигорці” й “черемиси” у даному контексті – рід легкої кінноти.

Арк. 99

оберстами. Автор свідомо вживає німецьке слово (der Oberst, тобто полковник), щоб підкреслити різницю між польськими полковниками та полковниками з числа іноземних, переважно німецьких та голландських, найманих військ.

шефелин (szephelyn) – очевидно, вид холодної зброї.

Гетьман як Ревера. Великий коронний гетьман Станіслав Потоцький мав прізвисько “Ревера” (тобто “шановний, гідний поваги”). Очевидно, у даному випадку автор ВХ хотів підкреслити авторитет С. Потоцького, його холодно-кровність, слухність його наказів у складний момент бою.

Арк. 100

Гоголь. Мається на увазі Остап Гоголь, подільський (подністровський) полковник (1648–1674), наказний гетьман Правобережної України (1675–1679), предок великого письменника Миколи Гоголя.

Арк. 100 зв.

під Гущею. Мається на увазі Гоща – нині райцентр Рівненської області, що знаходиться на північ від Острога. У XVII ст. тут була резиденція Адама Киселя (1600–1653). Саме тут з ініціативи київського митрополита св. Петра (Могили) і за підтримки А. Киселя була заснована філія Києво-Могилянської Академії.

на пуці. Це слово має те саме значення, що й в українській мові, але може означати і “в пустелі”. Крім того, тут може бути натяк на слово “пуцання”, тобто на той останній тиждень перед Великим постом, коли настає м’ясопуст і починається масляна.

ворожі сутички з королем... лущить, а будучи ще (?) послом і комісаром до Хмеля. Мається на увазі, що Кисіль неодноразово виконував дипломатичні доручення Речі Посполитої в якості посла (комісара) до Гетьманщини і відігравав значну роль в укладенні мирних польсько-українських угод.

Щенський. Мова йде про Фелікса (Щенсного) Потоцького (помер у 1702 р.), сина великого гетьмана коронного Станіслава Потоцького. Щенський Потоцький був старостою бельським, грубешівським, ропчинським, сокальським (1657), тлумацьким, красноставським (1659–1686), серадзьким (1669–1682), краківським (1682–1702), коронним підстолиєм (1664–1669).

Даниловича. Мова йде про Миколая Даниловича (помер у 1675 р.), холмського підкоморія (1642–1675), підстоля (1645–1663), номіната холмського каштеляна (1658), холмського підчашого (1663–1675), старосту червоногородського, грубешівського, перемиського.

парчевський староста. Мається на увазі Ян Кароль (на Журові) Данилович (помер у 1682 р.), чашник коронний (1683), крайчий коронний (1683–1687), люблінський староста (1676–1682), підскарбій надвірний (1678–1682), староста парчевський.

не кажучи про давніших. Серед інших представників роду Даниловичів попередньої генерації особливо відзначився Ян (помер у 1628 р.), староста чигиринський та корсунський (1597), коронний крайчий (1600–1612), воєвода руський (1613–1628) та ін.; Миколай (помер у 1624 р.), підскарбій надвірний (1610–1616), підскарбій великий коронний (1616–1624) та ін.

Арк. 101 зв.

маршалок, гетьман польний. Мається на увазі Єжі Себастьян Любомирський (помер 31.01.1667 р.), гетьман польний коронний (1657–1664), надвірний маршалок (1650), великий маршалок коронний (1650–1664), списький староста (1634–1660) та ін.

йшов Потоцький. Враховуючи уточнення на маргінесах, ясно, що мова тут іде про Якуба Потоцького (помер у 1671 р.), польного писаря (1664–1671), який на цій посаді замінив Яна Фредеріка Сапегу, котрий був польним писарем у 1653–1664 рр.

руським крижмом. Крижмо – простирadlo, в яке приймають немовля на хрестинах після охрещення. Тут – прапор.

Шеремет з Цицюрою. Маються на увазі Борис Шереметев – тодішній головнокомандувач військ Московської держави на Україні, і Тиміш Цицюра, переяславський полковник у 1658–1660 рр., тодішній наказний гетьман у Юрія Хмельницького, командував корпусом українських лівобічних військ, котрі брали участь у спільному поході з силами Шереметева проти Речі Посполитої.

самого короля. Король Речі Посполитої Ян-Казимир, що панував у 1648–1668 рр.

Апостолом. Мова йде про Павла Апостола, гадяцького полковника (1659–1660), потім миргородського полковника (1662–1663, 1672–1683).

Арк. 102

обозного і козацького. Можливо, тут слід мати на увазі Дмитра Святуху, що був генеральним обозним у 1662–1663 рр., а можливо, й раніше.

сапсай. Мається на увазі сокіл-сапсай, з яким автор “ВХ” порівнює воєначальника Речі Посполитої Яна Фредеріка Сапегу, про якого ми вже згадували.

Хмілик Юрась. Юрій Хмельницький – гетьман України у 1659–1663 рр., претендент на гетьманську булаву у 1676–1681 рр. Автор ВХ презирливо називає його “Хміликом”, на відміну від його батька – Богдана Хмельницького (“Хмеля”). Автор ВХ часом називає його і Хмельниченком, що нерідко можна зустріти і в інших тогочасних джерелах.

злою цюцькою. Тут гра слів. Прізвище Цицюра обігрується як “цюцька”, тобто цяцька.

Арк. 102 зв.

забережан. Очевидно, ту слід мати на увазі задніпровських, тобто лівобережних козаків.

Арк. 103

гетьманові другому. Мається на увазі згаданий вище Єжі Любомирський, гетьман польний коронний.

сивий старець. Йдеться про одного з коронних гетьманів: або про С. Потоцького, або про Є. Любомирського.

списького старости. Мова йде про вищезгаданого Є. Любомирського, він же був коронним конюшим.

під Полонкою в Литві. Тут згадано битву під Полонкою в Білорусії, яка сталася 28 червня 1660 р. (за новим стилем). У ній війська Речі Посполитої під командуванням Стефана Чарнецького та литовського гетьмана Павла Сапегі завдали тяжкої поразки московським військам під командуванням князя Хованського.

Арк. 103 зв.

князя Юрія. Йдеться про московського воєводу Києва, князя Юрія Борятинського, що рухався зі своїми військами з Києва на допомогу Шереметеву.

Арк. 104

Замойський. Мова йде, очевидно, про Яна Замойського (помер 7.04.1665 р.), старосту кам'янецького (1658–1662) і сандомирського (1659–1665).

Арк. 104 зв.

лужних чат. Лужними (лузьними) звичайно називали допоміжний склад польського війська (їздових, фуражирів та ін.), які теж брали участь у боях.

князь Димитрій. Мається на увазі князь Димитрій Єжі Януш Корибут Вишневецький (помер у 1681 р.), стражник коронний (1657–1660), староста луцький (1656–1658), білоцерківський (1663–1682), кам'янецький (1670–1682), воєвода бельський (1660–1678), краківський (1678–1681), каштелян краківський (1681–1682), гетьман польний коронний (1668–1676), гетьман великий коронний (1676–1682).

Арк. 105

королем Яном. Мається на увазі Ян III Собеський, король Речі Посполитої у 1673–1696 рр. Під час битв під Чудновим та Слободищами він обіймав посаду великого хорунжого коронного (1656–1665) та ін., пізніше був великим маршалком коронним (1665–1674), польним гетьманом коронним (1666–1668), великим гетьманом коронним (1668–1674).

векир. Векира – рід кия, дрюк.

подністриянськими левенцями. Як свідчить авторський запис на маргінесах, останніми командували вищезгаданий О. Гоголь та “Зелененко”, тобто Михайло Зеленецький, брацлавський полковник у 1651–1667 рр.

Арк. 105 зв.

Сильницький. Мова йде, очевидно, про Габріеля Сильницького гербу “Єліта” (помер у 1681 р.), поручника гусарської роти (1648), брацлавського мечника (1659), львівського ловчого (165–1666), стольника кам'янецького (1666–1670), каштеляна чернігівського (1670–1676) і кам'янецького (1676–1680), старосту липницького (1678), королівського полковника.

Артем ПАПАКІН

**ДОКУМЕНТИ АРХІВІВ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА
ДО ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ
В УКРАЇНІ У 1917–1918 рр.**

Перша світова війна 1914–1918 рр. принесла полякам надію на визволення і можливість розбудови незалежної держави. Пожвавленню в Російській імперії польського національного руху сприяла, поряд з іншими факторами, відозва великого князя Миколая Миколайовича, якою польському народові було обіцяно свободу. З огляду на велику кількість поляків у російській армії (від 165 до 200 тис.) постала необхідність утворення польських національних збройних сил, підпорядкованих російському командуванню. Уже в березні 1915 р. на фронт було відправлено перше польське військове з'єднання – Пулавський легіон, пізніше переформований на Польську стрілецьку бригаду. На початку 1917 р. бригаду за наказом генерала Брусилова було відправлено до Київського військового округу для розширення до дивізії. Після укомплектування у травні 1917 р. Польська стрілецька дивізія опинилася у районі Проскурова, звідки у середині червня відправилася на фронт, до Східної Галичини, де взяла участь у боях з австро-угорськими частинами. Пізніше, у середині серпня 1917 р., дивізія увійшла до складу 1-го Польського корпусу, що починав за погодженням із новим Верховним головнокомандувачем ген. Корніловим формуватися на білоруських землях, як його 1-а стрілецька дивізія¹.

Більшість доступних на сьогодні документів польських військових формувань на теренах колишньої Російської імперії об'єднано у Центральному військовому архіві у Варшаві і складають групу фондів під назвою “Східні формування” (сигнатура І. 122)². На жаль, матеріалів стосовно Польської стрілецької дивізії у польському військовому архіві майже не залишилося. Це військове з'єднання ще перебувало під російським верховним командуванням, і до матеріалів 1-го Корпусу, до якого пізніше приєднали Дивізію, його документи потрапили лише частково: дуже невелику кількість відомостей щодо Польської стрілецької дивізії можна знайти лише у фонді “Штаб і заклади 1-ї стрілецької дивізії 1-го Польського корпусу” (І. 122. 15), в актах інтендантури дивізії. Більшість документів цього військового формування знаходиться сьогодні у Російському державному військово-історичному архіві у фондах 1-ї Польської стрілецької дивізії (ф. 2552), а також її полків: 1-го (ф. 3449), 2-го (ф. 3450), 3-го (ф. 3451) та 4-го (ф. 3452)³.

Після більшовицького перевороту в Петрограді у жовтні 1917 р. постала проблема присяги, оскільки попереднє військове команду-

вання було позбавлене влади, а легітимність більшовицької влади не визнавалася ніким із військових. Армія поступово розкладалася, солдати самовільно розходилися по домівках, фронти опинилися під загрозою розпаду. Це дало змогу домогтися в російського командування згоди на утворення нових польських частин, здатних битися з ворогом. Для координації виокремлення поляків-військових було утворено Головний польський військовий комітет (Naczelny Polski Komitet Wojskowy, скорочено – Начполь), який перевели з Мінська до Києва. У грудні 1917 р. на Румунському фронті на добровільній основі було утворено 2-й Польський корпус, що за згодою командувача Румунського фронту ген. Щербачова перебрав озброєння 29-го російського корпусу. В лютому 1918 р., на знак протесту проти умов Брестського миру, за яким Холмщину і Підляшшя було приєднано до УНР, фронт перейшла II (Карпатська) бригада Польського допоміжного корпусу (колишні Легіони Юзефа Пілсудського, утворені в Австро-Угорщині для боротьби з Росією; скорочено – ПКП), що приєдналася до 2-го Корпусу і спричинила його реорганізацію і чисельне збільшення. У грудні 1917 р. було також утворено Інспекторат Польських збройних сил на чолі з генерал-лейтенантом Євгенієм де Геннінгом-Міхаелісом, якому підпорядковувались 2-й і 3-й корпуси, останній з яких почав формуватися в цей час із центром у Києві. Формування польських корпусів на Україні було ускладнене більшовицькою агітацією та поширенням революційних ідей у російській армії, а також через конфлікт Центральної Ради з більшовицькою владою. В оборонних боях у Києві в лютому 1918 р. брали участь також і деякі відділи, що підпорядковувались генералові Міхаелісу. Під натиском більшовиків підрозділи 3-го Корпусу відійшли на Поділля, де зайняли околиці Вінниці. Тут під впливом місцевих польських поміщиків солдати Корпусу вдалися до оборони їхніх маєтків проти розорення місцевим селянством. У квітні 1918 р. це вилилось у ряд кривавих подій на околицях Немирова і Гнівана, що призвели до численних втрат серед польських військових та українських селян.

У безвихідній ситуації опинилися частини 2-го Корпусу, коли за умовами Брестського миру війська Центральних держав почали наступ на територію України та Румунії. Оскільки Корпус майже на половину складався з колишніх солдатів II Бригади, яких австрійська військова влада визнала зрадниками, ця частина військових утворила “Головну раду” 2-го Корпусу з метою обійняти командування в Корпусі. Рада постановила відійти за Дніпро й усунула командувача Корпусу генерал-майора Сильвестра Станкевича, який був проти цього рішення і бажав передусім легалізувати становище польських збройних сил на території УНР. Генерал Станкевич був змушений виїхати до Києва. На чолі Корпусу було поставлено генерала Юзефа Галлера, колишнього командувача Карпатської бригади, після чого “Головна рада” 2-го Корпусу оголосила про саморозпуск, а Корпус продовжив шлях за Дніпро, якомога далі від австрійських військ.

У березні–квітні 1918 р. у Києві велися переговори між польським військовим командуванням та представниками українського військового міністерства за участю командування німецьких військ в Україні з метою підписання договору, який мав чітко окреслити умови перебування на території УНР польських військових формувань. 4 квітня було підписано “Умови перебування польських військ на території України”. Згідно з ними польські війська було оголошено нейтральними, що тимчасово, до настання можливості виходу їх до краю, перебували на території УНР. Забезпечення корпусів усім необхідним покладалося на українську сторону. Місцем тимчасового перебування польських військ визначалася Чернігівщина: Речиця – Гомель – Новозибків – Городня. Таким чином українці могли бути певні, що польські формування не почнуть захищати інтересів польських поміщиків, що противилися проведенню аграрної реформи, як це було на Поділлі. У цей час командувачем польських військ на Україні призначили генерала Олександра Осинського.

Проте після встановлення Гетьманату політика німецького командування в Україні змінилася. На вимогу австрійської військової влади було оголошено про саморозпуск польських військових відділів Одеського округу. Було висунено вимогу переглянути умови договору. На початку травня переговори з польським командуванням було поновлено, але невдовзі вони припинилися через непоступливість німецької сторони – від самого початку німецьке командування вимагало повного роззброєння та демобілізації польських корпусів, на що командування польських військ в Україні, звичайно, не могло погодитися. Але й після припинення переговорів німці робили все, щоб не допустити існування у своєму запіллі ворожих збройних сил, оскільки польські корпуси були створені саме для боротьби з Центральними державами, а прилучення II Бригади було лише зайвим доказом їхньої антинімецької спрямованості.

Після невдалих спроб висунення ультиматумів 11 травня 1918 р. 2-й Польський корпус, бойовий склад якого налічував на початку місяця 2 363 солдата та офіцера, а також включав 80 кулеметів, 38 польових, 6 важких гармат та 4 літаки, було оточено біля Канева німецькими військами і після тривалої битви роззброєно. Від командувача Легкої бригади 3-го Корпусу, в яку було переформовано частини 3-го Польського корпусу (у складі 2 147 офіцерів та солдатів, 41 кулемета та 12 гармат на 5 червня 1918 р.), австрійська військова влада зажадала підписання умови про нейтралітет і підпорядкування, на що її командувач полк. Руммель був змушений погодитися, але зрештою 10 червня 1918 р. і вона була роззброєна австрійцями. Солдати роззброєних польських корпусів (1-й Польський корпус у Білорусі було демобілізовано 21 травня 1918 р.) частково повернулися до Польщі, частково були ув’язнені в німецьких та австрійських таборах для інтернованих, але частина продовжила бойову діяльність, уже у складі Польського війська на сході, до якого належали 4-а стрілецька дивізія

на Кубані та 5-а дивізія в Сибіру, що різними шляхами повернулися до краю лише в 1919–1920 рр.

Постать генерала Галлера, що пізніше став на чолі польських військ у Франції, які у квітні 1919 р. було включено до складу Війська Польського, доля підлеглих йому частин та битва під Каневом, яку оголошено останньою битвою польських військ у Першій світовій війні, викликають великий інтерес з боку дослідників⁴.

Як це не дивно, у Центральному військовому архіві збереглося більше документів 3-го Польського корпусу. Документи 2-го Корпусу, що за чисельністю перевищував Третій, об'єднані всього в один фонд (І. 122. 71) і містять матеріали, датовані з лютого по травень 1918 р., причому більшість – за квітень–травень 1918 р. Отже, документація є далеко не повною і стосується переважно завершального етапу існування Корпусу. Фонд включає чотири справи. Першу (І. 122. 71/1) складають документи штабу 2-го Польського корпусу: рапорти командирів підрозділів до головного командування про ситуацію на місцях, листування командування Корпусу з командувачами окремих з'єднань і частин, накази та телеграми від командування Корпусу, листи і рапорти командування 2-го Корпусу до Головного командування польських військ на Україні (до ген. Осинського), а також відомості про битву під Каневом з планом битви, списками полеглих тощо. Також у справі можна знайти окремі номери часописів, де йдеться про польські війська на Україні, “Ordre de Bataille” 2-го Корпусу, перепустки для його солдатів, “Умови перебування польських військ на Україні” від 2 квітня 1918 р., листування ген. Галлера з командуванням 28-ї німецької бригади, а також угоду про роззброєння 2-го Польського корпусу, підписану 12 травня 1918 р. після його поразки під Каневом.

Справа із сигнатурою І. 122. 71/2 містить численні дані розвідки, що надходили до штабу 2-го Корпусу: рапорти з місць розташування окремих підрозділів про розміщення там німецьких військ, про ставлення до польських формувань, у т. ч. з боку місцевого населення тощо. Документи цих двох справ (І. 122. 71/1 та І. 122. 71/2) розподілено за датою їх надходження і видання Генеральним штабом Корпусу і вміщено в окремі теки. На жаль, тут зібрано документацію штабу 2-го Польського корпусу лише за короткий період його існування – з 28 квітня 1918 р. і до його роззброєння німецькими військами.

Третя справа фонду 2-го Польського корпусу (І. 122. 71/3) містить усього кілька аркушів, які тим не менш є дуже важливими для дослідження історії цього корпусу. Це рапорти, що містять таблиці з інформацією про бойовий і харчовий склад усіх частин, що входили до Корпусу, за квітень – травень 1918 р. Наступна справа (І. 122. 71/5*) складається з документів різного походження, складених безсистемно, без жодної хронології. Тут і карта-схема розташування

* Справи під номером І. 122. 71/4 у військовому архіві немає.

німецьких військових сил у районі Канева напередодні битви, і деякі накази Головного командування польських військ на Україні за березень–червень 1918 р. (у т. ч. наказ про ліквідацію Головного командування від 20 червня 1918 р.), а також різні листи та інші документи.

Документи 3-го Польського корпусу в Центральному військовому архіві складають п'ять фондів: Легка бригада 3-го Корпусу (І. 122. 72), Кавалерійський полк Легкої бригади 3-го Корпусу (І. 122. 73), Окремий дивізіон кінної артилерії Легкої бригади (І. 122. 74), 1-й Відділ броневих автомобілів (І. 122. 75) та Шпиталь у Вінниці (І. 122. 76), що обслуговував солдатів та офіцерів розташованого в околицях 3-го Польського корпусу. Очевидно, більшість з них потрапила до варшавського Центрального військового архіву після Другої світової війни: дослідники міжвоєнного періоду скаржилися на брак документів 3-го Польського корпусу⁵.

Фонд Легкої бригади 3-го Корпусу – це вісім справ: документи за квітень – серпень 1918 р. (І. 122. 72/1), документи господарчого характеру (І. 122. 72/2), накази командувача бригади та різних підлеглих йому підрозділів (І. 122. 72/3), книжка прибутків і видатків скарбника Легкої бригади (І. 122. 72/4), алфавітна книжка солдатів, віднесених до Вінницького концентраційного регіону, та список солдатів 2-ї компанії Окремого батальйону стрільців (І. 122. 72/5), книжка доручень (І. 122. 72/6), іменні списки солдатів та офіцерів Легкої бригади (І. 122. 72/7), а також копії документів стосовно польських військових формувань, зроблені Ліквідаційно-ревізійною комісією польських військ в Україні. Особливо цікавими є документи з першої справи фонду (І. 122. 72/1): зізнання солдатів Бригади, які брали участь у боях з місцевим селянством 14–17 квітня 1918 р. під Немировом, “Ordre de Bataille” Легкої бригади, інформація про кількісний стан відділів Корпусу (списки солдатів та офіцерів різних з'єднань і частин Легкої бригади 3-го Корпусу), документи відносно переговорів щодо умов перебування польських військ в Україні, рапорти до вищого командування, листування з австрійським командуванням та місцевою українською владою, а також умови щодо роззброєння Легкої бригади (від 10 червня 1918). Відомості цієї справи доповнюють документи справи І. 122. 72/8, серед яких можна знайти найрізноманітнішу інформацію стосовно польських військових формувань в Україні, причому деякі з них проливають світло на період формування польських корпусів на Україні, тобто з грудня 1917 до березня 1918 рр. Не менш цінними є накази командування в Києві до польських військ в Україні та накази командування Легкої бригади до підлеглих частин, що об'єднані у справі І. 122. 72/3, а також різноманітні списки солдатів та офіцерів частин, що входили до 3-го Польського корпусу (справа І. 122. 72/5). На жаль, ці документи стосуються переважно пізнього періоду існування 3-го Польського корпусу в Україні.

Фонд Кавалерійського полку Легкої бригади 3-го корпусу, в який було переформовано 7-й полк уланів, складається з двох справ: документи командування полку (І. 122. 73/1) та іменні списки солдатів та офіцерів Кавалерійського полку (І. 122. 73/2), серед них і список полеглих у боях під Немировом. Накази до Окремого дивізіону кінної артилерії Легкої бригади 3-го корпусу за березень–червень 1918 р. вміщено до справи І. 122. 74/1, що утворює фонд цього дивізіону. Документація 1-го Відділу броневих автомобілів, (фонд І. 122. 75) розподілена на 8 одиниць зберігання: вхідна кореспонденція (І. 122. 75/1), кореспонденція господарчого змісту (І. 122. 75/ 2 та 3), рахунки (І. 122. 75/4), відомості про зарплату офіцерів та солдатів (І. 122. 75/ 5 і 6), накази командувачів корпусів до Відділу броневих автомобілів (Відділ спочатку належав до 2-го Польського корпусу, але через нестачу бензину не зміг разом з ним продовжувати шлях до Канева і підпорядкувався командуванню 3-го Корпусу; з цієї причини фонд вміщує також листування з командуванням 2-го Корпусу) та Головного командування польських військ в Україні до корпусів (І. 122. 75/7), а також бухгалтерська книжка Відділу (І. 122. 75/8). Фонд військового польського шпиталю у Вінниці складається з чотирьох справ, серед яких найціннішими є документи управління шпиталю (І. 122. 76/1). Документи названих фондів теж датуються переважно квітнем–червнем 1918 р., тобто стосуються завершального періоду існування 3-го корпусу.

Документи, утворені польськими військовими формуваннями в районі Одеси, містяться у фонді І. 122. 95 – Військові частини Одеського округу. Тут об'єднані різноманітні документи всіх польських формувань регіону: коменданта Одеського військового округу, польських збройних сил Румунського фронту, Ради польських організацій у Одесі та польського етапно-концентраційного пункту. Фонд включає такі справи: документи польського етапно-концентраційного пункту господарчого характеру за березень–травень 1918 р. (І. 122. 95/1), військового характеру – за грудень 1917 – квітень 1918 рр. (І. 122. 95/2) та за березень 1918 – квітень 1919 рр. (І. 122. 95/3), документи персональні (І. 122. 95/4), накази начальника польського пункту за січень–квітень 1918 р. (І. 122. 95/5), накази коменданта польських збройних сил району Бессарабії (І. 122. 95/6), накази польських збройних сил Одеського округу (І. 122. 95/7), поштова книжка етапно-концентраційного пункту (І. 122. 95/8), документи господарської секції штабу польських військових частин (І. 122. 95/9), фрагменти документації Ради польських організацій у Одесі (І. 122. 95/10).

Подібні документи залишив по собі й польський етапний пункт (з травня 1918 р. – інформаційно-вербувальне бюро), що діяв наприкінці 1917 – у 1918 рр. у Бердичеві (фонд І. 122. 77). Це накази, телеграми, розпорядження російського (у грудні 1917) та польського військового командування (І. 122. 77/1), інформаційні повідомлення (І. 122. 77/2),

рапорти офіцерів та урядовців, що прибували до пункту (І. 122. 77/3), інформація про дезертирів та звільнених від служби у польських частинах (І. 122. 77/4), накази коменданта етапу за березень–травень 1918 р. (І. 122. 77/5), накази начальника району Південно-Західного фронту та командувача польських військ в Україні за січень–травень 1918 р. (І. 122. 77/6), касова книга пункту за лютий (І. 122. 77/7) та березень–травень 1918 р. (І. 122. 77/8).

Документація польських військових формувань в Україні є далеко не повною і достатньою мірою висвітлює лише завершальний період їх існування, тобто час від квітня по червень 1918 р. Документів за кінець 1917 – початок 1918 рр. у варшавському військовому архіві збереглося дуже мало. Це пояснюється тим, що вони створювались у неспокійний період революційних потрясінь, розкладу армії та громадянської війни. Безперечно, велика частина документів загинула у вогні революції. Цей час характеризувався також нестачею в армії найнеобхіднішого, що відбилось і на стані документів, більшість з яких написано від руки, навіть накази вищого командування, що мали бути розповсюджені серед усіх підлеглих частин. На стані збереження документів польських корпусів позначилася слабка організаційна структура, відсутність в цих військових з'єднаннях централізації.

Одразу після роззброєння польських військових формувань в Україні задля систематизації документів та матеріалів щодо них було утворено Ліквідаційно-ревізійну комісію польських військ в Україні, і наявність більшості документів, що тепер перебувають в Центральному військовому архіві у Варшаві, є очевидно, результатом її діяльності. Проте більшість солдатів та офіцерів колишніх польських корпусів не повернулася одразу додому, а продовжила боротьбу у складі інших польських формувань – на Кубані, у Мурманську та Сибіру. Серед них були й службовці штабів польських корпусів, що забрали із собою частину їхньої документації. Частина ж документів польських корпусів після демобілізації їхніх вояків потрапила до німців та австрійців, які перенесли їх до Варшави, і лише після звільнення Польщі з-під окупації у 1918 р. вони потрапили до Військового архіву (тепер Центральний військовий архів, Варшава). На незадовільному стані збереженості документації польських військових корпусів в Україні наголошували ще дослідники міжвоєнного періоду, зазначаючи, що чимала їх кількість перебувала тоді в приватних руках⁶. Після окупації Польщі військами нацистської Німеччини всі документи з Військового архіву були перевезені до Німеччини, і тільки після завершення Другої світової війни вони повернулися до Варшави.

І на сьогодні, на жаль, документи, що знаходяться у фондах 2-го та 3-го польських корпусів, перебувають у поганому фізичному стані. Вони дуже рідко є підшитими, а папки, до яких їх вкладено, подеколи не замінялися від часу створення справ. Як правило, справи не пронумеровано (щоправда, це є вадю багатьох справ польського Центрального військового архіву, що відносяться до міжвоєнного

періоду; інколи трапляється стара нумерація, що не допомагає орієнтуватися в документах). Від часу створення справ не було проведено систематизації, і досі одна справа може об'єднувати документи різного походження, різного часу. У більшості справ документи складено безсистемно, і це все вимагає ґрунтовної реорганізації.

Документи 2-го та 3-го польських корпусів доповнюють матеріали великого за обсягом (налічує 86 справ) фонду “Головний польський військовий комітет” (І. 122. 99). Особлива цінність цього фонду полягає в тому, що тут зберігаються документи за весь час існування Головного польського військового комітету (скорочено – Начполь), а також Головної ради польських збройних сил, на яку було перетворено Начполь 4 лютого 1918 р. Оскільки Начполь, а потім і Головна рада були органами, що координували діяльність польських військових формувань не тільки в Україні, але і на всій території колишньої Російської імперії (переважна більшість документів фонду стосується 1-го Польського корпусу в Білорусі), лише невелика частина документів Головного військового комітету має відношення до польських корпусів в Україні. Це передусім документи Головної ради польських збройних сил за лютий 1918 р. (І. 122. 99/88) та за лютий–травень 1918 р. (І. 122. 99/27), комісара Регентської ради (І. 122. 99/29), і особливо – справи 2-го та 3-го корпусів (І. 122. 99/30), а також листування з Південно-Західним фронтом (І. 122. 99/52). Тут зберігаються документи переважно політичного характеру: протоколи переговорів щодо статусу польських військових формувань в Україні, проекти угоди про перебування їх на території УНР та сама угода від 2 квітня 1918 р., листування з генералами Міхаелісом та Довбур-Мусницьким, рапорти до Регентської ради, а також невелика кількість несистематизованих документів за листопад 1917 – січень 1918 рр. Частина документів з фонду Начполю була видана у 1985–1995 рр. найвидатнішим польським дослідником історії польських військових формувань колишньої царської армії Мечиславом Вжосеком⁷. Зовсім мало інформації стосовно польських військ в Україні можна знайти у фонді Інспекторату польських збройних сил в Україні на чолі з генералом де Геннінгом-Міхаелісом, якому вони підпорядковувались (І. 122. 106; фонд складається лише з однієї справи). Стан зберігання документів цього фонду є кращим, ніж згаданих вище справ. Документи підшито й пронумеровано.

У групі фондів “Східні формування” містяться також документи польської Вербувально-агітаційної організації (Organizacja Werbunkowo-Agitacyjna, скорочено – ОВА), що була утворена в Україні після демобілізації польських військових корпусів. Вона цілком таємно від української влади займалася вербуванням поляків-військових до польських національних формувань, що за підтримки військових сил Антанти організовувались у 1918 р. у районі Мурманська та на Кубані. Діяльність організації охоплювала всю територію України (тут існувало п'ять відповідних пунктів – у Києві, Харкові, Одесі,

Вінниці та Львові), а також частково – Білорусі, Росії та Польщі (пункти у Мінську, Могильові, Москві, Новочеркаську та Варшаві). У середині листопада 1918 р., після звільнення Польщі з-під окупації та з появою можливості організації польського війська на рідних землях, Вербувально-агітаційна організація припинила існування.

Фонд Вербувально-агітаційної організації (І. 122. 107) розподілено на такі справи: кореспонденція з командувачем генералом Галлером у Москві (І. 122. 107/1), накази районних пунктів ОВА, Етапного командування польських військ на Україні та Головного командування ОВА (І. 122. 107/2), кореспонденція командування Організації з різними військовими властями (І. 122. 107/3), накази генерала Галлера за липень 1918 р. (І. 122. 107/4), плани організації ОВА (І. 122. 107/5), документи районних пунктів у Києві (І. 122. 107/6), Одесі (І. 122. 107/7), Вінниці (І. 122. 107/8), Харкові (І. 122. 107/9), Варшаві (І. 122. 107/10), Львові (І. 122. 107/11), Могилеві (І. 122. 107/12), Москві (І. 122. 107/13) та Новочеркаську (І. 122. 107/14), збірка документів по цих пунктах (І. 122. 107/15), документи польського відділу на Кубані (І. 122. 107/16), листи ув'язнених у більшовицьких таборах польських військовиків (І. 122. 107/17), розвідувальні дані (І. 122. 107/18), а також документи різного походження (І. 122. 107/19). Матеріали Вербувально-агітаційної організації не відображають повністю її діяльності в Україні. Оскільки ОВА була дуже законспірованою організацією, що діяла без згоди місцевої влади та була спрямована проти німецьких окупаційних військ, листування між командуванням окремих районних пунктів нерідко велося за допомогою шифрів, ключ до яких було втрачено, до того ж, чимало листів, очевидно, підлягало знищенню після надходження до адресата. На збереженості документів позначилися також незадовільні умови їх зберігання.

Іншим великим фондом, що містить документи стосовно польських військових формувань колишньої царської армії в Україні, є фонд із сигнатурою І. 160. 1 – “Військова комісія Тимчасової державної ради Польського Королівства” (єдиний фонд групи фондів “Тимчасова державна рада”). Державна рада Польського Королівства, як і Регентська рада, була органом верховної влади цього державного утворення, що постала за згоди та діяли під контролем Центральних держав на території Царства Польського, окупованого Німеччиною та Австро-Угорщиною у 1915 р. Військовими справами в окупованій Польщі займалася військова комісія Державної ради. Вона посередничала у переговорах Регентської ради та австро-німецького військового командування у справі Польського допоміжного корпусу, II бригада якого під командуванням полк. Галлера перейшла 15 лютого 1918 р. фронт і долучилася до 2-го Польського корпусу, щодо утворення польських національних збройних сил, що отримали назву “Polnische Wehrmacht”, розробляла для них організаційну структуру, військовий статут, карний кодекс тощо, а також займалася справами польського війська на території колишньої Російської імперії. Ос-

кільки формально командування польських військових корпусів та Головний польський військовий комітет визнавали Регентську раду за вищу владу Польського Королівства, і вважали, що вона має стати основним зародком влади у незалежній Польщі, військова комісія Державної ради активно листувалася з командуванням польських військ в Україні і була в курсі їх справ. Завдяки діяльності цієї комісії Регентська рада була обізнана у справах польських корпусів, що дало їй змогу втрутитись у відносини цих корпусів з командуванням німецьких та австро-угорських військ на окупованих ними територіях та переконувати німців у лояльності до них командування корпусів. Проте діяльність військової комісії не була достатньо продуктивною, щоб забезпечити тривале існування польських військ на Україні, а позиція австро-німецького командування щодо них – надто непохитною, і у червні 1918 р., без огляду на думку Державної та Регентської рад, польські корпуси на Україні було роззброєно.

Далеко не всі документи військової комісії стосуються польських військових формувань на території України. Відомості щодо ув'язнених після боїв у Галичині влітку 1917 р. солдатів Польської стрілецької дивізії містяться у справі ув'язнених (I. 160. 1/69). Документи щодо переходу фронту II бригадою ПКП та сприйняття цього акту австрійцями, що пізніше визначило їхнє ставлення до 2-го Польського корпусу, до складу якого ввійшла II бригада, містить справа I. 160. 1/60. Але більшість документів за березень–жовтень 1918 р., що ілюструють обізнаність Регентської ради у справах польських військових корпусів в Україні, точніше їхні відписи, зібрано у справі із сигнатурою I. 160. 1/61. Тут можна знайти листи військової комісії до представника австро-угорського міністерства закордонних справ Стефана Угрона, до голови Ради міністрів Польського Королівства та інших урядовців і представників окупаційної влади при Регентській раді щодо польських корпусів на Україні, листи і рапорти, що надходили до Регентської ради від командувачів корпусів, командування польських військ в Україні та Начполя, а також копії документів, що прибували з посильними від польських військ в Україні до Варшави. Значну частину цих документів було опубліковано М. Вжосеком у згаданих вище виданнях⁸.

У групі фондів під назвою “Військово-історичне бюро” (I. 341) у польському Центральному військовому архіві об'єднано документи, що збирались у міжвоєнний період і пізніше мали стати матеріалами для написання наукових праць. Тут містяться різноманітні копії та відписи документів, спогади учасників подій, а також проекти розвідок та окремі праці, що нерідко базуються на документах, недоступних сьогодні. У цій групі є фонд польських військових формувань, частина справ якого стосується польських формувань в Україні. Справа I. 341. 1/439 складається з відписів документів, призначених, імовірно, для написання праці з історії всіх польських “східних” формувань у 1917–1919 рр. (польські війська на Україні, у Білорусі, Мурманську, на Кубані та в Сибіру) і датуються 1926 р. Серед інших, тут є й копії

документів польських корпусів в Україні. У справі із сигнатурою І. 341. 1/442 зібрано матеріали до історії 2-го Польського корпусу кінця 1917–1918 рр., а також деякі спогади солдатів 2-го Корпусу. Наступна справа фонду (І. 341. 1/443) об'єднує документи, які було зібрано у 1938 р. для написання історичної праці під назвою “Нарис історії Легкої бригади 3-го Корпусу військ польських на Сході”. Справа містить велику кількість копій документів з історії Легкої бригади та командування польських військ в Україні, чимало спогадів та кілька нарисів, що є спробою узагальнення зібраного матеріалу. Очевидно, початок Другої світової війни перешкодив реалізації планів написання історії Легкої бригади 3-го Польського корпусу в Україні.

Доповненням до документів з історії польських військових формувань колишньої царської армії на території України, що зберігаються в Центральному військовому архіві, є документи з Архіву Актів Нових у Варшаві. Тут відклалася документація Регентської ради Польського Королівства, яка брала активну участь у справах налагодження відносин польських військових корпусів в Україні з німецькою окупаційною владою та визнавалася ними як вища влада над польськими громадянами. Ці документи об'єднані у фонді “Цивільний кабінет Регентської ради”. Тут зосереджено мікрофотокопії документів Цивільного кабінету, Ради міністрів, міністерств, департаментів і комісій Регентської ради та Державної ради Польського Королівства. Дослідника історії польських військових формувань в Україні зацікавлять передусім документи Цивільного кабінету у справі II Бригади ПКП (справи 42, 43 і 50), польських корпусів в Україні (справи 48, 49, 50 а), Політичного, Державного департаменту та Міністерства закордонних справ щодо польського війська на території колишньої Російської імперії (справа 253) та документи військової комісії Державної ради щодо польських корпусів в Україні (справа 271). Щоправда, останні з названих документів є лише відзнятими на мікрофільм копіями документів, які можна знайти в Центральному військовому архіві у фонді військової комісії тимчасової Державної ради.

Тема утворення та діяльності польських військових формувань колишньої царської армії на території України в 1917–1918 рр. досі залишається недослідженою. Документи цих формувань – Польської стрілецької дивізії, 2-го та 3-го польських корпусів та дрібних військових частин, хоча і недостатньо повно представлені в архівах Республіки Польща, загалом є цінним матеріалом для дослідження їхньої історії та відкривають для дослідників широкі перспективи щодо її вивчення. Опрацювання цієї теми є актуальним як для нашої держави, так і для Польщі, оскільки й там історія польських військових формувань в Україні також є практично не розробленою.

¹ Про Польську стрілецьку дивізію писали: *Савченко Г. П.* Польські військові формування у Києві у 1917 році // “Pamiętnik Kijowski”, Т. 6, “Polacy w Kijowie”. – Kijów, 2002. – С. 214–223; *Його ж.* Польські військові формування як чинник

розгортання українського руху в російській армії (березень – травень 1917 р.) // *Етнічна історія народів Європи*. – К., 2001. – Вип. 8. – С. 84–89; *Bagiński H. Wojsko Polskie na Wschodzie, 1914–1920*. – Warszawa, 1921; *Lipiński W. Walka o niepodległość Polski, 1905–1918*. – Warszawa, 1931.

² Принцип організації документів у Польщі помітно відрізняється від українського. Справи (*teczki*) об'єднуються в порівняно невеликі одиниці зберігання під назвою “*zespół*”, до якої можуть входити документи однієї інституції (наприклад, міністерства), військової частини (дивізії, бригади) тощо; ці одиниці утворюють “*dział*”, де об'єднано документи різного походження за тематикою. Згідно з цим тут і далі застосовується такий переклад польських термінів: “*teczka*” – справа, “*zespół*” – фонд, “*dział*” – група фондів. Детальний опис документів варшавського Центрального військового архіву, що стосуються інших польських “східних” формувань (утворених на території колишньої Російської Імперії), див.: *Woyno J. Materiały archiwalne do dziejów polskich formacji wojskowych w Rosji (1914–1920)* // *Biuletyn wojskowej służby archiwalnej*. – 2002. – № 25. – S. 160–188.

³ *Фонды Российского государственного военно-исторического архива. Краткий справочник*. – М.: “Российская политическая энциклопедия”, 2001. – С. 86, 127.

⁴ На тему 2-го та 3-го польських корпусів див.: *Руккас А. О. Створення польських національних частин на Румунському фронті (листопад 1917 р. – березень 1918 р.) / Над Дніпром і Віслою. Матеріали міжнародної наукової конференції “Україна і Польща у визвольних змаганнях ХІХ – початку ХХ ст.”*. – К., 2004. – С. 18–36; *Aksamitek S. Epizod dziejów II Korpusu polskiego w 1918 r.* // *Wojskowy przegląd historyczny*. – 1988. – № 3. – S. 157–167; *Bagiński H. Op. cit.*; *Bergel R. Dzieje II Korpusu Polskiego*. – Warszawa, 1921; *Hlawaty A. Dzieje 6 pułku ułanów Kaniowskich*. – Londyn, 1973; *Grosfeld L. Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji, 1917–1919*. – Warszawa: “PWN”, 1956; *Krótki zarys dziejów polskich formacji wojskowych na Wschodzie (II Korpus, III Korpus, 4-ta Dyw. Strzelców, 5-ta Dyw. Syberyjska, Oddział Kaukaski)*. – Warszawa, 1921; *Lipiński W. Op. cit.*; *Rzepecki J. Rodowód wojska Drugiej Rzeczypospolitej*. – Warszawa: “Bellona”, 1998; *Waśkow-Wyszomirski W. Na zakrętach historii. Rzecz o III Korpusie Wojsk Polskich na Wschodzie*. – Katowice, 1938; *Wrzosek M. Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914–1918*. – Warszawa: “Wiedza Powszechna”, 1990; *Wrzosek M. Polskie korpusy wojskowe w Rosji w latach 1917–1918*. – Warszawa: “Wiedza Powszechna”, 1969; *Zarys dziejów wojskowości Polskiej w latach 1864–1939*. – Warszawa: “Oficyna wydawnicza VOLUMEN”, 1990.

⁵ *Lipiński W. Archiwa formacji polskich z wojny światowej*. – Warszawa: “WBH”, 1929. – S. 19.

⁶ *Lipiński W. Archiwa formacji polskich...* – S. 19–20; *Lipiński W. Walka zbrojna...* – S. 429.

⁷ *Wrzosek M. Polskie formacje wojskowe na Ukrainie w 1918 r.* // *Zeszyty Naukowe Filii UW w Białymstoku*. – *Zeszyt 44. Humanistyka*. – T. VIII. *Dział H – Prace Historyczne*. – 1985. – S. 81–204; *Item. Polskie formacje wojskowe na Ukrainie w 1918 r. Część II* // *Ibid.* – *Zeszyt 66. Humanistyka*. – T. XII. *Dział H – Prace Historyczne*. – 1989. – S. 191–249; *Item. Polskie formacje wojskowe na Ukrainie w 1918 r. Część III* // *Ibid.* – *Zeszyt 71. Humanistyka*. – T. XIV. *Dział H – Prace Historyczne*. – 1990. – S. 67–140; *Item. Polskie formacje wojskowe na Ukrainie w 1918 r. Cz. IV* // *Ibid.* – *Zeszyt 56. Humanistyka*. – T. X. *Dział H – Prace Historyczne*. – 1991. – S. 139–222; *Item. Polskie formacje wojskowe na Ukrainie w 1918 r. Cz. V* // *Ibid.* – *Zeszyt 76. Humanistyka*. – T. XV. *Dział H – Prace Historyczne*. – 1993. – S. 129–278; *Item. Polskie formacje wojskowe na Ukrainie i Białorusi w 1918 r. Cz. VI* // *Białostockie Teki Historyczne*. – T. 1. – Białystok, 1995. – S. 139–225.

⁸ *Wrzosek M.* Polskie formacje wojskowe na Ukrainie w 1918 r. // Zeszyty Naukowe Filii UW w Białymstoku. – Zeszyt 44. – Humanistyka. T. VIII. Dział H – Prace Historyczne. – 1985. – S. 81–204; *Item.* Polskie formacje wojskowe na Ukrainie w 1918 r. Część II // Ibid. – Zeszyt 66. – Humanistyka. T. XII. Dział H – Prace Historyczne. – 1989. – S. 191–249; *Item.* Polskie formacje wojskowe na Ukrainie w 1918 r. Część III // Ibid. – Zeszyt 71. – Humanistyka. T. XIV. Dział H – Prace Historyczne. – 1990. – S. 67–140; *Item.* Polskie formacje wojskowe na Ukrainie w 1918 r. Cz. V // Ibid. – Zeszyt 76. – Humanistyka. T. XV. Dział H – Prace Historyczne. – 1993. – S. 129–278; *Item.* Polskie formacje wojskowe na Ukrainie i Białorusi w 1918 r. Cz. VI // Białostockie Teki Historyczne. – T. 1. – Białystok, 1995. – S. 139–225.

Наталія ЧЕРКАСЬКА

**ДОКУМЕНТИ БРАНИЦЬКИХ ГЕРБА “ГРИФ” З ВИШНІВЦЯ
У “МАГНАТСЬКИХ” ФОНДАХ ЦДІАК УКРАЇНИ**

Сьогодні жоден з родових (родинних) магнатських архівів як єдиний документальний комплекс не підлягає відновленню. Архіви Браницьких герба “Гриф” з маєтків, розміщених на польській та українській територіях, не стали винятком. Ті документи, що дійшли до сьогодення, з різних об’єктивних причин зазнали розпорошення у ХХ ст. (ми не розглядаємо тут історичні події та обставини, що призводили до цього раніше). Більшість документів Браницьких-“Грифітів” є в Польщі – в державних установах Варшави (AGAD) та Кракова (Archiwum Państwowe, Muzeum Narodowe). Тому, на нашу думку, вивчення обставин, за яких документи потрапили в Україну, є завданням істориків і архівістів.

У Києві, фонді 241: Браницькі, зберігаються документи, що стосуються двох різних магнатських родів – Браницьких герба “Гриф” та Браницьких герба “Корчак”. Спинимось на обставинах об’єднання документів у єдиному фонді, відновимо їх історичні зв’язки з магнатським архівом, простежимо долю документів, а також охарактеризуємо комплекс джерел про Браницьких, виявлених нами в інших “магнатських” фондах.

Однаковість прізвища не завжди означає походження від спільного предка. “Ідентифікацію” представників цих родів – розрізнення Браницьких герба “Гриф” від Браницьких герба “Корчак” – уможливує визначення герба¹. Перший з родів був відомий уже в XIII ст., набрав політичної сили та могутності впродовж п’яти сторіч і згас наприкінці XVIII ст., зі смертю останнього представника по чоловічій лінії (“по мечу”) Яна Клеменса Браницького (1689–1771), великого коронного гетьмана.

Саме у XVIII ст. Браницькі герба “Корчак” (про яких є згадки в документах починаючи з XVI ст.) завдяки матримоніальним зв’язкам тільки перетворювалися на магнатів. На відміну від “Грифітів”, родове ім’я яких походило від назви маєтку Браниці в Краківському воєводстві, Браницькі герба “Корчак” посідали маєток Браниця в Люблінському воєводстві. Згодом вони переселилися на східні “креси” й у XVIII ст. – часі їхнього розквіту, діяли в Правобережній Україні (родина Францишка Ксаверія Браницького, вдала політична кар’єра якого в другій половині XVIII ст. сприяла підвищенню соціального статусу роду, мешкала в Білій Церкві Київського воєводства). “Грифіти” ж (а нас цікавить насамперед родина вже згаданого Яна Клеменса Браницького, який розбудував центральну резиденцію в

Білостоку) провадили політичну діяльність і мали економічні інтереси переважно у Сандомирському, Підляському та Руському воєводствах.

З історії родини Браницьких. Ян Клеменс (III), єдиний син Стефана Миколая Браницького (†1709), коронного стольника, підляського воєводи, та Катажини Сапежанки (†1720), одержав при хрещенні ім'я Ян Казимир, але згодом змінив друге ім'я відповідно до сімейної традиції. Тричі одружувався (проте шлюби виявилися бездітними), вперше – замолоду, з Барбарою Радзивіллівною (1693–1730). Після її смерті та швидкого розлучення з Барбарою Шембеківною довго не наважувався налагодити особисте життя. Третьою його дружиною стала Ізабелла Понятовська (1730–1808), сестра майбутнього короля Станіслава Понятовського. Цей шлюб мав політичне забарвлення, оскільки через вісімнадцятирічну дружину “Фамілія”* прагнула контролювати політичні амбіції Браницького, кандидатуру якого від республіканців під час останнього міжкоролів'я підтримав, зокрема, дрезденський двір.

За Августа II Ян Клеменс Браницький посідав лише цивільні почесні уряди (литовський підчаший і коронний хорунжий). З військових урядів мав тільки призначення на посаду шефа рейменту ланової піхоти (1726) та генерала коронної артилерії (1728). Зі вступом на престол Августа III його кар'єра пішла вгору: 1735 р. Браницький стає польним гетьманом, 1746 р. – краківським воєводою, 1752 р. – великим коронним гетьманом і 1762 р. – краківським каштеляном. Після невдалої спроби збройного опору (спричиненого рішенням конвокаційного сейму про передачу влади гетьмана Військовій комісії й дорученням генерального коронного рейментарства Августові Чарторизькому) “Фамілії”, яку підтримало російське військо, Браницький виїхав до Угорщини (1764). З поверненням до країни його взаємини з шурином, котрий став королем Станіславом Августом, погіршилися через політичні реформи, спрямовані на обмеження гетьманської влади. У 1767 р. Браницький приєднався до Радомської конфедерації**, прагнучи повернути гетьманам давні права. Він також сприяв Барській конфедерації, проте не дожив до її завершення.

* “*Familia*” – магнатська партія, створена наприкінці панування Августа II завдяки зусиллям Казимира Чарторизького, його синів Фрідріка й Августа Александра, а також зятя Станіслава Понятовського. Метою партії була якнайбільша участь у владі керівників партії та їх роду. Її відзначала гнучкість політичної орієнтації.

** Метою генеральної конфедерації 1767 р. був захист традиційної моделі політичного устрою Речі Посполитої, яка опинилася під загрозою в результаті реформ короля Станіслава Августа, а також опір зрівнянню в політичних правах дисидентів з католиками. Конфедератів очолив К. Радзивілл (“Пане Коханку”). До нього приєдналися магнати, які виступали проти модернізаторської програми “Фамілії” і шукали підтримки у Росії. Розчарування політикою російської імператриці Катерини II, яка підтримала Станіслава Августа й вимагала поступок на користь дисидентів, стало підґрунтям для скликання Барської конфедерації 1768–1772 рр.

Ян Клеменс Браницький, увійшовши у володіння родинним спадком, зіткнувся з фінансовою скрутою. Це змусило його особисто керувати господарством власних маєтків, уникаючи передачі їх в оренду, що призводило б до руйнації. Така діяльність дозволила сплатити всі борги, вирішити спірні питання про посаг рідних сестер. Крім розбудови основної резиденції в Білостоку та перебудови палацу у Варшаві (вул. Подвале, 3), Браницький спорудив палац у маєтку Хорощ (тепер – Білостоцького воєводства), який 1703 р. придбав його батько у спадкоємців троцького воєводи Стефана Паца. Новобудови засвідчили високу естетичну культуру гетьмана. Він не вкладав гроші в придбання нових земель. Єдиним надбанням його стала Білилівка в Київському воєводстві² (тепер – Житомирської області), що її відсудив як спадок після Глібовичів. Проте його майновий статус значно підвищився завдяки королівщинам, які намагався одержати в сусідстві з власними маєтками (в Україні таким наданням було Богуславське староство, річний прибуток з якого дорівнював близько 140 000 польських злотих; воно становило єдиний господарський комплекс зі згаданою Білилівкою). У Руському воєводстві гетьман здобув сусідні між собою Городоцьке та Янівське староства. Одержане 1744 р. Мостиське староство разом з Тичином було іншим господарським комплексом Браницьких.

Після смерті чоловіка Ізабелла Браницька розпорядилася скласти інвентар усіх маєтків, що перейшли в її довічне користування згідно з записом про довічну ренту, укладеним після шлюбу (виняток становила Білилівка, яку гетьман одержав пізніше). Інвентар, підписаний 3 жовтня 1772 р., знаходиться тепер у Кракові, в міському архіві. Він став відправною точкою у майбутніх угодах зі спадкоємцями гетьмана, які очікували на спадок десятки років. (Є посилання на нього, зокрема, в угоді 1800 р., текст якої зберігається в Києві³.)

Як довічна власниця маєтків чоловіка, Ізабелла Браницька не могла вийти заміж вдруге, оскільки втратила б право на довічну ренту. Проте вона таємно вийшла заміж за Анджея Мокроновського, мазовецького воєводу, котрий помер 1784 р. Разом з Мокроновським за життя гетьмана вона була “зв’язковою злагоди” між Білостоком і Варшавою. Їй, наприклад, вдалося вмовити короля шукати примирення з Францією та барськими конфедератами, за умови відречення Станіслава Августа від престолу та забезпечення йому гідного майбутнього (щоправда, розвитку ця справа не набула).

Ізабелла Браницька після смерті гетьмана належала до тісного кола радників короля. Вона гаряче співчувала братові й пережила разом з ним перипетії Чотирьохрічного сейму, Торговицю, повстання під проводом Тадеуша Костюшка. Вона супроводжувала короля в його останній поїздки до Гродна.

Ізабелла не виїхала з революційної Варшави, співпрацюючи з повстанським урядом. Вона підтримала племінника її другого чоловіка, поміркованого Станіслава Мокроновського, коменданта

Варшави та командувача збройних сил Мазовецького воєводства⁴. Ізабелла Браницька, яка на 36 років пережила гетьмана, також залишила слід в історії Речі Посполитої.

Характеристика виявленого документального комплексу. Документи Браницьких герба “Гриф”, що зберігаються тепер у ЦДІАК України, належать до XVII – першої третини XIX ст. Виявлені документальні джерела можна умовно поділити на три групи – за власниками: 1) документи, що стосуються родичів Браницького; 2) документи, укладені за життя Браницького, що висвітлюють деякі аспекти військової діяльності гетьмана; 3) документи зацікавлених сторін про поділ спадку небіжчика та його дружини. Найбільше збереглося документів третьої групи.

Переважають правово-майнові джерела, що за видовою класифікацією визначаються як актові та фінансово-статистичні документи, хоча фрагментарно збереглися й документи особового походження. За інформативністю джерела поділяються на первинні (судові постанови та угоди зацікавлених сторін, заповіт, інвентарі, орендні контракти, фінансові відомості) та дотичні (плєніпотенції, тобто юридично оформлені повноваження, на захист інтересів у суді, квити (розписки), сумарії документів до судових процесів зі спадкоємцями, листування зацікавлених осіб, зокрема з уповноваженими на процесах).

Джерела щодо долі маєтків Браницьких герба “Гриф” виявлено також у родових фондах Мнішків (ф. 250) і Замойських (ф. 256). Більшість із них стосується судових процесів спадкоємців Яна Клеменса Браницького з його дружиною. Після смерті дружини гетьмана 1808 р. спірні питання вирішувалися через суд з виконавицею її духівниці, генеральною спадкоємицею племінницею Уршулою з дому Замойських, дружиною коронного маршалка Міхала Вандаліна Мнішка. Пристрасті навколо спадку подружжя не вщухали до початку 1830-х років. Остаточну спадщину Браницького поділили Потоцькі та Любомирські – нащадки сестер гетьмана⁵.

Документи становлять інтерес насамперед для українських дослідників, оскільки містять дані про майновий стан магнатських маєтків на українській території, а також відображають особливості судової системи Галичини як складової австрійського судочинства в першій чверті XIX ст.

Архівалії Браницьких як історичне джерело. Коротко охарактеризуємо найзмістовніші з виявлених джерел.

Найдавніший документ цієї родини (з виявлених нами у ЦДІАК України) стосується батька гетьмана, Стефана Миколая Браницького. Йдеться, зокрема, про асигнацію белзького воєводи, коронного гетьмана Дмитра Єжи Вишневецького (1676), видану (на підставі конституції коронаційного Сейму) Волоській хоругві Стефана Браницького стосовно забезпечення податку (гіберні), призначеного на її утримання в зимовий період (асигнацію було пред’явлено у Львівському гродському суді)⁶. Сума гіберні (2 тис. польських злотих) для

50 коней була поділена між Львівською архідієцезією (1 тис. пол. зл.) та маєтками, розташованими по різних берегах Вісли (у документі їх названо). Оскільки гіберни до Львова не були перевезено, комісари від Сенату та Палати депутатів мали брати з кожного злого по одному грошу “*po potej stronie Wisły, a po tantej stronie [Wisły] po groszy pułtora szelągami wybierać*”. У такий спосіб розраховувалися із “комісарами до гіберни”.

Прижиттєві актові та фінансові документи свідчать про Яна Клеменса Браницького як коронного хорунжого (1724–1746), командира військової одиниці – рейменту ланової піхоти (1726) та генерала коронної артилерії (з 1728 р.). На початок його кар’єри (коронним хорунжим він став 1724 р.) припадає звернення до маршалка Радомського скарбового трибуналу у правово-майновій проблемі Марковського, хорунжого його знаку (1721)⁷. Інші документи з архіву Яна Клеменса Браницького, коронного хорунжого, генерала коронної артилерії, засвідчені в Бранському гродському суді, стосувалися реформи ланової (вибранецької) піхоти*** у Бранському та Бельському старостах Підляського воєводства, королівщинах Браницького⁸. Ішлося про виконання у цих старостах (1731) постанови Гродненського сейму 1726 р. щодо встановлення єдиного податку до Скарбу з лану від осілого вибранця чи від старости, державця, для формування регулярної ланової піхоти та доручення Радомському скарбовому трибуналу уточнити тарифи й звірити результати описів (люстрацій) вибранців, що вже провадилися, з реальним станом на місцях. У разі приховування осілих ланів державці підлягали судовому штрафу в 1 тис. гривень.

Можливо, саме таке порушення з боку поморського воєводи Петра Александра Чапського, яке призводило до зменшення загальної суми податку на утримання рейменту, засвідчує квит (без підпису) у справі рейменту ланової піхоти (здогадно Браницького), що розглядалася на Радомському скарбовому трибуналі (1730). Відомо, що Браницький мав майнові відносини з родиною поморського воєводи Петра Чапського, державцями Книшинського староства, сусіднього з Тикоцинським ключем. Проте не знаємо обставин виникнення судової справи рейменту. У документі Браницький квітує Чапського в одержанні 1000 гривень, що їх присудили на користь рейменту⁹.

До цього періоду відносяться також спільні майнові інтереси Яна Клеменса Браницького та Радзивіллів, спричинені, напевно, смертю його першої дружини Барбари (†1730), доньки литовського канцлера Кароля Станіслава Радзивілла (1669–1719) та Анни Катажини із дому Сангушків (1676–1746). У 1732 р. у Варшаві відбулась угода Браницького (який виступав також від імені сестер) з тещею Анною

*** У 1726–1729 рр. ланову (вибранецьку) піхоту було перетворено на регулярний реймент. (Див.: *Volumina legum.* – Т. 5. – С. 212). Саме тоді (1726) Ян Клеменс Браницький очолив реймент ланової піхоти.

Катажиною та братами покійної дружини – Михайлом Казимиром (“Рибонькою”), литовським конюшим, та Ієронімом Радзивіллами щодо боргових сум, забезпечених дідичними маєтками Радзивіллів (у документі їх названо). Вочевидь, Браницький одержав належну суму, бо квітує Радзивіллів та їхніх нащадків, відмовляючись від будь-яких претензій у майбутньому¹⁰.

Діяльність Яна Клеменса Браницького на гетьманському уряді та його стосунки з оточенням висвітлюють епістолярні джерела, що зберігаються у фонді 241 ЦДІАК України. На жаль, не завжди можна судити про їх автентичність. Так, написаний у січні 1744 р. лист польного литовського гетьмана Міхала Казимира Радзивілла “Рибоньки” до польного коронного гетьмана Яна Клеменса Браницького вцілів у списку¹¹. Радзивілл звернувся за порадою, виявивши толерантність до Браницького. На той час тривала політична гра “зі старшими колегами нашими, великими гетьманами”. До того ж, точилася боротьба “Рибоньки” із сандомирським воєводою Яном Тарлом за спадок Собеських (Жовква, Золочів у Руському воєводстві та ін.), із застосуванням військової сили. Враховуючи, що лист написано із Жовкви, Радзивілл, котрий клопотався про задоволення власних політичних амбіцій, прагнув заручитися підтримкою Браницького. У 1744 р. він здобув-таки уряд великого литовського гетьмана.

Хоча Ян Клеменс Браницький не втручався у велику політику, проте як гетьман мав запобігати будь-яким дипломатичним ускладненням у стосунках Речі Посполитої з сусідніми державами – Російською імперією та Портою. Його позиція не могла не відбитися в кореспонденції з численними закордонними політиками та дипломатами. Відомо, що Браницький для підтримки листовних контактів з великою кількістю кореспондентів користувався послугами окремих секретарів, у внутрішніх і іноземних справах, власноруч тільки підписуючись. У ЦДІАК України закордонне листування Браницького збереглося фрагментарно.

З перекладу, зробленого невстановленою особою французькою мовою, можемо дізнатися про зміст листа від великого візира Мустафипаші до Браницького. У документі “надзвичайно милосердного” султана Османа III, який панував з 1754 р. і помер 1757 р., порівнюють з попередником, султаном Махмудом I (правив у 1730–1754 рр.), а отже, лист написано не раніше 1754 р.¹² Стосунки з Портою висвітлюють також автентичні листи Браницького до Радзивіловського, кам’янецького поштмейстера, написані з Білостоку та Лодзі 1756 р. Гетьман, у зв’язку з повідомленням про приїзд у Жванець російського посла до Туреччини князя Долгорукого, характеризує відносини Речі Посполитої з Портою¹³.

Взаємини з Росією в прикордонній смузі були об’єктом уваги Браницького як гетьмана. Козаки часто перетинали державний кордон, і одним із завдань Прикордонної комісії була боротьба з козацьким свавіллям у прикордонній з Росією смузі та покарання

винних. Зокрема, в листі з Кристинополя (тепер – м. Червоноград Львівської області) до невстановленої особи (можливо, до гетьмана Кирила Розумовського), датованому 19 лютого 1752 р., ідеться про заарештованих козаків і вирок Прикордонної комісії про засудження до страти. Невстановлений кореспондент Браницького кілька разів звертався про повернення козаків під його (К. Розумовського?) юрисдикцію. Польний гетьман (він стане коронним гетьманом лише 5 червня 1752 р.), погоджуючись відпустити ув'язнених, наголошував, що інциденти на кордоні жодним чином не впливатимуть на взаємини Речі Посполитої з Росією¹⁴.

“Київські” документи дозволяють скласти уявлення про майновий стан подружжя Браницьких. Для українських маєтків гетьмана – це насамперед люстрація 1765 р. та інвентар 1767 р. Богуславського староства, розташованого частково в Київському, частково в Брацлавському воєводствах; фінансово-статистичні відомості про Тичинське графство в колишньому Руському воєводстві (1796–1808 рр.); угода 1800 р. Ізабелли Браницької зі спадкоємцями небіжчика щодо долі маєтків, зокрема у Руському воєводстві.

У ЦДІАК України зберігається витяг з люстрації королівщин Київського воєводства щодо Богуславського староства, пред’явленої в Київському гродському суді 31 грудня 1765 р. Автентичність витягу, виданого на гербовому папері 1812 р., засвідчено було в Житомирському земському суді¹⁵. Слід зазначити, що цю королівщину Браницький одержав 1761 р. від Августа III, який помер 1763 р. Люстрація королівщин відбувалася за конституцією конвокаційного сейму 1764 р. у Варшаві. Згідно з люстрацією 1765 р. річний прибуток Богуславського староства (розташованого частково в Київському, частково у Брацлавському воєводствах), довічним посесором якого був на той час Ян Клеменс Браницький, становив 139 380 польських злотих. Богуславське староство передано було Браницьким у оренду Яну Коженювському, капітану гетьманського рейменту.

Зі вступної частини до подавчого інвентаря староства, складеного 1767 р. за подавчим листом комісії Коронного Скарбу¹⁶, випливає, що вже 1766 р. Браницький уступив, за дозволом короля, надане йому довічне право на староство польному коронному писарю Францишку Жевуському, який сплатив до Скарбу 33 895 польських злотих¹⁷, тобто суму кварти – річного податку відповідно до люстрації староства 1765 р. Причому 5 листопада 1766 р. відбулося офіційне повернення Богуславського староства комісії Коронного скарбу. Під час зміни власників і було здійснено інвентаризацію староства. (Отож, напевно, один із трьох примірників інвентаря староства, за традицією, зберігався у нового власника – Ф. Жевуського, і мав би зараз бути у родовому фонді Жевуських (ф. 259) у ЦДІАК України.)

Цікава деталь: під час інвентаризації Богуславського староства 1767 р. з’ясувалося, що місцеве населення за традицією сплачувало податки виключно чужоземною валютою – російською (“a mianowi-

сіе ро́лuszkami, deniszkami, kopyukami, grzywami, kopami i rublami”), зважаючи на “близьке сусідство і прикордоння з Московською державою”. Ця обставина змусила комісію Скарбу переглянути розмір кварти для Богуславського староства, оскільки, згідно з конституцією 1766 р., чужоземну монету було заборонено. Тому, врахувавши місцеві традиції, вирішено було, що при розрахунках у Богуславському старостві боніфікація (відшкодування) становитиме за один російський рубль один польський злотий. У інвентарі уточнено суму кварти – податку з королівщини – 28 520 пол. зл. 16 гр.¹⁸ проти 33895 пол. зл. за люстрацією 1765 р.

Судячи з джерел, Богуславське староство ще 1800 р. (sic!) лишилося об'єктом претензій Потоцьких до Ізабелли Браницької як довічної власниці після Яна Клеменса Браницького¹⁹. Можливо, це пояснюється тим, що Богуславське староство мало спільну адміністрацію з дідовим маєтком гетьмана Білилівкою в Київському воєводстві, яку також успадкували Потоцькі, нащадки Кристини Сапежанки, сестри гетьмана.

Своїми спадкоємцями (у разі смерті дружини) Браницький визнав нащадків Іоахима Потоцького (з лінії примаса), одруженого з Терезою Сапежанкою, племінницею гетьмана.

Після третього поділу Польщі білостоцькі маєтки Браницького перейшли до Пруссії (1794–1807), а інші маєтки опинилися в російських і австрійських кордонах. За Тільзітським миром 1807 р. головна резиденція Браницького в Підляшші – Білосток – відійшла до Росії. З утворенням Варшавського князівства підляські маєтки гетьмана були поділені між князівством і Російською імперією. З 1809 р. до Варшавського князівства приєднали землі, відібрані в Австрії. За рішенням Віденського конгресу 1815 р., Краків з округою опинився під протекторатом союзників, а Підляшшя й Холмщина були передані Росії у складі Королівства Польського.

Така різка зміна країн перебування гетьманської нерухомості через відмінності правових систем ускладнила вирішення спірних питань власності спадкоємцями.

Доля маєтків Яна Клеменса Браницького за архівними джерелами. На гетьманські дідові маєтки в Підляському воєводстві (Хорощ, Тикоцинський ключ) з головною резиденцією в Білостоку, Тичинське графство в Руському воєводстві, маєтки Браниці та Руща з прилеглими селами в Краківському воєводстві, кам'яницю в Кракові тощо претендували брати Ян Алоїзій і Фелікс Потоцькі з лінії примаса, їхня тітка Іоанна Потоцька з єдиною донькою Маріанною з Потоцьких 1v. Шимановською²⁰, 2v. Мостовською.

Ізабелла Браницька, довічна власниця маєтків гетьмана, намагалася за життя узгодити спірні питання зі спадкоємцями чоловіка. Це підтверджує текст її угоди з Потоцькими в Білостоку 1800 р. щодо поділу спадку гетьмана²¹. Документ підписано в прусській регентській канцелярії.

Угода 1800 р. передбачала верифікацію довічних маєтків, на підставі інвентаря, укладеного 3 жовтня 1772 р. Ізабеллою Браницькою після вступу в право власності. У разі виявлення розбіжностей щодо стану маєтків та фіксації їх на папері впродовж чотирьох тижнів мала відбутися боніфікація (відшкодування недоїмок) Браницькою (п. 13). Браницька випустила з довічної власності на користь Потоцьких галицькі маєтки, кам'яницю в Кракові, маєтки Браниці та Рушу, а також віддала документи щодо цих маєтностей (пп. 14, 16). За Браницькою залишалось Тичинське графство.

Документи про права власності на Тичинське графство колишнього Руського воєводства, що перейшло до Австрії, найкраще представлені в “магнатських” фондах ЦДІАК України. Із прижиттєвих документів Ізабелли Браницької виявлено орендний контракт Левицькому (1796), продовжений до 1808 р. (термін дії закінчився через 40 днів після смерті Браницької)²², а також відомість, датована 28 лютого 1807 р., про прибутки з Тичинського графства за 1806 р. (обидва документи – копії)²³.

Разом з Потоцькими мали спадкові права на чверть Тичинського графства спадкоємці племінниці гетьмана від іншої сестри, Уршули Браницької, Марії з дому Любомирських Радзивіллової – її кузен Францишек Любомирський з жешовської лінії роду і Ян Генрік Флемінг із сестрами (судовий процес з ними затягнувся на довгі роки, вже зі спадкоємицею Ізабелли Браницької та її сином)²⁴. 1824 року Любомирські лишалися боржниками Уршули Мнішкової, оскільки за умовами угоди 1810 р. у Тичині разом з Потоцькими мали сплатити 206 тис. польських злотих з процентами протягом року. На 1823 р. борг спадкоємців Браницького становив 51 500 у віденській валюті²⁵.

Духівниця Ізабелли Браницької привернула нашу увагу тим, що дає уявлення про взаємини з оточенням, історичну добу, за якої вона пішла з життя. Документ, датований 3 листопада 1805 р., було укладено в Білостоцькому палаці й засвідчено у прусській регентській канцелярії²⁶.

На момент підписання заповіту Білосток був проданий (1802) спадкоємцями, за дозволом Браницької, прусському королю. Але він так і не увійшов у володіння маєтком до смерті довічної власниці. За Тільзітським миром 1807 р. Білосток разом з прилеглими маєтками Браницьких відійшов до Росії. У 1809 р., за згодою прусського короля, спадкоємці Браницького продали Білосток російському імператору, який був зачарований красою колишнього маєтку гетьмана і мав намір створити тут резиденцію. Проте зловживання урядовців у Білостоку призвело до руйнації історичної пам'ятки й Олександр I змушений був відмовитися від планів (до 1842 р. Білосток лишався повітовим містом Гродненської губернії).

Зміст тестаменту Ізабелли Браницької відомий дослідникам. Вона заповіла костелам у Білостоку, Хорошу, Тикоцині, Далістові

та Варшаві грошові суми, що їх мали сплатити з каси після її смерті (з продажу столового срібла). Згідно з тестаментом, Браницька “не мала жодної нерухомості”, за винятком посагу (600 тис. пол. зл.), забезпеченого маєтком покійного гетьмана. Процент з цієї суми передбачалося витратити на річні виплати та довічні пенсії слугам (пп. 4, 5).

Річні виплати стосувалися тільки двірських слуг і не поширювалися на “грунтових офіціалістів” – комісарів, писарів, економів, а також фільваркову челядь. У разі смерті Браницької вони не втрачали ні місця роботи, ні засобів існування. “За прихильне ставлення одних і відданість інших” вона заповіла грошові суми близькому оточенню (п. 4).

У духовниці названо 27 осіб, яким мали нарахувати довічну пенсію²⁷. Серед них – “Мартину Фроттеру, який *під час революції* пильнував Білостоцький палац і кільканадцять років служить” (курсив наш. – Н. Ч.). У міру згасання одних передбачалося підвищити довічні пенсії живим. У Києві зберігаються документи одного з таких “пенсіонерів” – конюха Казимира Гендзелевича (у заповіті прізвище не зазначено). На підтвердження його прав видано було засвідчену копію п’ятого пункту заповіту про призначення довічних пенсій (1833). Білостоцька поліція щороку (1834–1836) давала Казимиру Гендзелевичу офіційне підтвердження його особи та прав для одержання пенсії²⁸.

Щодо взаємин з родичами, то Ізабелла Браницька заповіла 100 тис. пол. зл. рідній племінниці (“на пам’ять та знак прихильності до неї”), Констанції – доньці Казимира Понятовського, дружині колишнього великого литовського маршалка Людовіка Тишкевича (п. 6). У ЦДІАК України, родовому фонді Мнішків, зберігається квит Констанції Тишкевичової про одержання спадкової суми, датований 22 квітня 1819 р. Документ помилково трактовано архівістами як квит Антонія Лянцкоронського, котрий виступив свідком²⁹.

Аби уникнути опечатування урядом меблів і рухомості після її смерті, Ізабелла Браницька залишила розпорядження про охорону палаців у Білостоку, Хорощу та Високому Стоку. Архів доручено було Ксаверію Вільчевському. Він же разом з Поплавським і Ковнацьким мав зібрати всі папери, що залишаться після Браницької, й передати до архіву, а листування спалити. Її секретар Якуб Поплавський мав утримувати касу і гроші з неї видавати тільки за тестаментом.

Крім спірних питань про спадок Браницького, Уршула Мнішкова як головний виконавець духовниці залагоджувала виплати довічної щорічної пенсії оточенню Браницької. На практиці пенсії білостоцьким слугам сплачували Потоцькі як основні спадкоємці Браницького³⁰. Про перебіг судових процесів Уршули Мнішкової з Потоцькими та Любомирськими за спадок гетьмана, а також про нюанси сплати довічної пенсії оточенню Браницької в Галичині, особливості судової системи Галичини першої чверті XIX ст. дізнаємося з фінансових

та юридичних документів³¹, листування зацікавлених сторін, що зберігались у Вишнівці³².

Саме епістолярні джерела, виявлені нами у родових фондах Замойських і Мнішків, засвідчують історичний зв'язок документів родини Браницьких герба “Триф” у ЦДІАК України з Вишнівецьким архівом Мнішків³³. Адже, як згадувалось, Уршула Мнішкова, – донька Яна Якуба Замойського та Людвіки з дому Понятовських, сестри Ізабелли та короля, – була основною спадкоємицею та виконавицею духівниці тітки. Її родині протягом багатьох років довелося вести судову тяжбу зі спадкоємцями гетьмана та “pensionariuszami” Ізабелли Браницької. Немає нічого дивного, що документи стосовно маєтків Браницьких, виявлені в ЦДІАК України, зберігалися в родинному архіві власниці Вишнівця – генеральної спадкоємиці Ізабелли Браницької – Уршули Мнішкової.

З історії Вишнівецького архіву Мнішків. Як головна резиденція родини останнього коронного маршалка Речі Посполитої Міхала Вандаліна Мнішка і місце зберігання їхнього родового архіву, Вишнівець (тепер – Тернопільської області) відомий з 1748 р. У ньому зберігалися також документи попередніх власників маєтку – князів Вишневецьких і ординатів Замойських. Через шлюбні зв'язки з останніми Мнішки дістали Вишнівецький ключ як посаг (1745).

Для нашого дослідження важливо, що онук Міхала Вандаліна Мнішка 1852 р. продав Вишнівець княгині Абамелек, попередньо вивізши частину родового архіву. Це призвело до його розпорошення. Від княгині маєток перейшов графу Володимиру Плятеру, який купив Вишнівецький ключ 1857 р. Зміна власників, які “доклали руку” до руйнації архіву (Мнішек – Абамелек – Плятер – Толлі), за короткий час призвела до ліквідації Вишнівецького архіву як єдиного джерельного комплексу. Частина документів опинилася в складі колекцій, які придбав 1879 р. у результаті публічних торгів київський міський голова І. Толлі і вивіз до Києва, а згодом до Петербурга.

Після 1921 р. Вишнівець перебував у кордонах Польщі. Згідно з Ризьким миром 1921 р. (ст. XI, п. 1) українська сторона мала розшукати й повернути власникам архіву, що належали, зокрема, магнатам Волині. Польська сторона вимагала повернення вишнівецької бібліотеки з Петербурга та родинної колекції живопису Мнішків з музеїв Києва.

Першу офіційну згадку про наявність архіву Мнішків у Київському центральному історичному архіві ім. В. Б. Антоновича (КЦІА) знаходимо на шпальтах фахового часопису “Архівна справа” за 1925 р.³⁴ Директор КЦІА дав змістовну характеристику архіву Мнішків, що зберігався у відділі приватних архівів. Наводимо її повністю, зі збереженням правопису оригіналу:

“Центральним фондом з'являється архів Мнішків, в складі якого маємо *багацько дрібних родинних архівів* тих фамілій, що позливалися з фамілією Мнішків. Маємо тут *такий виключної цінності*

матеріал до економічної історії кінця XVIII віку і особливо для історії поміщицького господарства, як “інвентарі” (курсив наш. – Н. Ч.). Зберігалися в архіві “Summariushy” з описами архіва, що їх складено було ще в XVIII віці”.

Наприкінці 1920 – на початку 1930-х років, на прохання дирекції КЦІА, архів Мнішків упорядковував і описував О. І. Баранович. Проте інформацію про закінчення або результати цієї роботи у звітах В. В. Міяковського, тодішнього директора КЦІА, не знайдено. Відомо лише, що на початку 1939 р. фонд Мнішків був переданий до Київського центрального архіву давніх актів, у складі документів якого перебував за нацистської окупації Києва. На жаль, “магнатські” фонди в КЦАДА зазнали розпорошення й фактичної руйнації: історичні зв’язки між документами були порушені, документи змішалися або були об’єднані всупереч основним принципам архівної справи – провенієнції та пертиненції^{4*}.

Після війни 1941–1945 рр. під час фондування розсипу, на який перетворилися документи, зокрема “магнатських” фондів колишнього КЦАДА, архівісти припустилися загальної помилки, об’єднавши в одному фонді документи родів, абсолютно не пов’язаних родинними узами. Отже, у такий спосіб документи Браницьких герба “Гриф” з Вишнівецького архіву Мнішків опинилися серед фрагментів Білоцерківського архіву Браницьких герба “Корчак”.

Відаємо належне архівістам, які в короткий історичний період опрацювали та описали величезний масив розрізнених документів, що втратили історичні зв’язки. Втім, не можна не зауважити, що помилки, яких припустилися під час описування “магнатських” фондів, зокрема при складанні заголовків до документів Браницьких герба “Гриф”, утруднюють роботу з архівними джерелами. Сподіваємося, що уточнення змісту деяких з виявлених нами документів полегшать архівістам і дослідникам роботу з описами фондів.

Досить сумнівним є авторство Браницького щодо квітів у судових справах рейменту ланової піхоти (1730): він був уже генералом коронної артилерії. Зв’язок цих документів з Київським центральним історичним архівом стверджує напис на прямокутному відбитку печатки – “№ 203 Централ. істор. архіву м. Києва”, виявленого на одному з квітів (1730)³⁵. Цей документ цікавий тим, що містить позначки як власника магнатського архіву (здогадно Браницького), так і архівістів, котрі наприкінці 1920-х років упорядковували фонд. Напис власника чорнилом: вгорі – “*Różne szpargały niepotrzebne, do żadnego nie ściągają się interesu*”, нижче – літера “Н”, № 38³⁶.

^{4*} Згідно з принципом провенієнції (походження) фонди вже сформованих архівів установ, закладів, приватних осіб тощо, які зберігаються в державних архівних установах, не зазнають змін за структурою. Більш раннім принципом фондоутворення є принцип пертиненції (ознака, приналежність), за яким фонди архівів, що зазнали руйнації, формуються як за територіальною, так і предметною приналежністю (ознакою).

Враховуючи, що фонд 241: Браницькі, у ЦДІАК України об'єднує різні за походженням документи (не лише родів Браницьких!), його слід трактувати не як фамільний фонд (за діловодною документацією), але як колекцію, створену фондозберігачем (ЦДІАК України).

Роль Яна Клеменса Браницького як політичного діяча в сучасній польській історичній науці оцінюється негативно. Йому закидають консерватизм у поглядах і небажання сприйняти програму реформ політичного устрою в Речі Посполитій³⁷. Проте дослідники погоджуються, що він був “найбільш хазяйновитим магнатом у Речі Посполитій”, зважаючи на високий рівень господарства в його маєтках. Опубліковані праці про Браницького зазвичай ґрунтуються на джерелах, що зберігаються в Польщі.

Результатом нашого дослідження є розкриття інформативного потенціалу “київських” документів Браницьких герба “Гриф” і доведення історичного зв'язку їх з архівом родини Мнішків у Вишнівці.

Виявлені в ЦДІАК України фінансово-статистичні та майнові за характером документи є засвідченими виписами із судових книг Бранська, Білостока, Львова та Києва, характеризують судоустрій не лише Речі Посполитої, а й Пруссії та Австрії. Епістолярні джерела (кореспонденція Браницького, листування “генеральної спадкоємиці” його дружини) частково збереглися як автентичні копії або у списках.

Ця обставина не зменшує значущості цих архівалій як історичного джерела. Документи з Вишнівецького архіву, розпорошені по “магнатських” фондах ЦДІАК України, характеризують гетьмана та його дружину як історичні постаті, а також віддзеркалюють епоху, за якої жили вони та їхні спадкоємці.

¹ *Zielińska T.* Archiwalia dwóch rodów Branickich – herbu Gryf i herbu Korczak // *Miscellanea historico-archivistica.* – Warszawa, 1998. – Т. IX. – S. 39–45. Про окремих представників Браницьких герба “Гриф” див. також: *Polski słownik biograficzny.* – Warszawa, 1936. – Т. 2. – S. 396–397, 401–406, 409, 411 (9 біографій); *Zielińska T.* *Poczet polskich rodów arystokratycznych.* – Warszawa, 1997. – S. 33–40; *Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku: Spisy/ Pod red. A. Gąsiorowskiego.* – Kornik, 1992. – № 27, 32, 109, 137, 164. Генеалогічні відомості див.: *Boniecki A.* *Herbarz polski.* – Warszawa, 1900. – Т. 2. – S. 102–104; *Dworzaczek W.* *Genealogia.* – Warszawa, 1959. – Tabl. 152.

² Див.: *Aftanazy R.* *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej.* – Wrocław, 1997. – Т. 11: *Wojewodztwo kijowskie.* – S. 144–146.

³ ЦДІАК України, ф. 241, оп. 1, спр. 7, 1800 р.

⁴ *Konopczyński W.* *Branicka Izabella // Polski słownik biograficzny.* – Warszawa, 1936. – Т. 2. – S. 396–397.

⁵ *Zielińska T.* *Archiwalia dwóch rodów Branickich – herbu Gryf i herbu Korczak.* – S. 44.

⁶ Назва оригіналу: “*Oblata assignationis Cohorti Valachiens*” (ЦДІАК України, ф. 241, оп. 1, спр. 39, арк. 29–30 зв., 1676 р. Випис із львівських гродських книг). Див.: *Volumina legum.* – Petersburg, 1860. – Т. 5. – S. 173.

⁷ ЦДІАК України, ф. 241, оп. 1, спр. 35, арк. 1–1 зв., 1721 р. (У заголовку справи помилка: “до невстановленого коронного маршалка”, тоді як йдеться про лист до маршалка Радомського трибуналу.)

⁸ Там само, спр. 39, арк. 21–22 зв., 25–25 зв. (виписи з бранських гродських книг). Див.: *Вінниченко О.* Позиція шляхти Руського воєводства щодо соціального та політичного стану Речі Посполитої в другій чверті XVII ст.: За матеріалами Вишенського сеймика послам на сейми 1632–1647 рр. // *Україна модерна.* – Львів, 1999. – Ч. 2–3. – С. 23–24, прим. 42.

⁹ Там само, спр. 23, арк. 54–55. Чернетки. Документи вгорі мають позначку: ЛН Підпису немає. Авторство Браницького, на нашу думку, є сумнівним.

¹⁰ Там само, спр. 14, арк. 1–2 зв.

¹¹ Там само, спр. 36.

¹² Там само, спр. 37, арк. 6. Назва архівної справи не відповідає змісту. Браницького стосується лише прокоментований лист великого візира. Листи Ростковського адресовано до Єжи Августа Мнішка, надвірного маршалка у 1742–1767 рр. (див.: *Urządnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku: Spisy.* – № 474).

¹³ ЦДІАК України, ф. 241, оп. 1, спр. 64.

¹⁴ Там само, спр. 28.

¹⁵ Там само, спр. 11, арк. 1–6. (Заголовок справи: “Відомість про доходи Браницького з Богуславського староства”). Повний текст люстрації королівщин Київського воєводства передано було до Коронного скарбу (див.: Там само, КМФ-15, оп. 3, спр. 305; інформація Р. В. Майбороди).

¹⁶ Там само, ф. 241, оп. 1, спр. 5, арк. 1–87 зв. На жаль, документ пошкоджено – інвентар не має закінчення. Замість кінцевої сторінки – відомість про прибутки одного з сіл староства. Повністю текст інвентаря, примірник якого зберігався в Коронному скарбі, див.: ЦДІАК України, КМФ-15, оп. 3, спр. 334.

¹⁷ Там само, ф. 241, оп. 1, спр. 5, арк. 2–2 зв. Це не узгоджується з твердженням Т. Зелінської (1998), що після смерті гетьмана Богуславське староство було передано Станіславу Понятовському, племіннику короля та Ізабелли Браницької, від якого викупив Францишек Ксаверій Браницький герба “Корчак”. (Див.: *Zielińska T.* *Archiwalia dwóch rodów Branickich – herbu Gryf i herbu Korczak.* – S. 43.)

¹⁸ ЦДІАК України, ф. 241, оп. 1, спр. 5, арк. 84, 85 зв.

¹⁹ Див.: Там само, спр. 7, арк. 1 зв.

²⁰ У тексті угоди, укладеної 1800 р. (ЦДІАК України, ф. 241, оп. 1, спр. 7, арк. 1–7. Копія) у Білостоку, фігурує перший чоловік Маріанни Потоцької – Міхал Шимановський. А вже у квітні 1816 р. Уршули Мнішкової про сплату Потоцькими боргу за спадкову третину Тичинського графства Маріанна Потоцька згадується як Маріанна з дому Потоцьких Мостовська. (Там само, ф. 250, оп. 1, спр. 296, арк. 1–1 зв., 1816 р. Чернетка).

²¹ Там само, ф. 241, оп. 1, спр. 7, арк. 1–7. Копія.

²² Там само, спр. 13, 1796 р. Копія.

²³ Там само, спр. 12, арк. 35–35зв., 1807 р. Копія.

²⁴ Там само, спр. 8, арк. 1–6 зв. Засвідчена копія 1816 р.; спр. 1, арк. 10–10 зв., 1816 р. (Документи, що мають перехресні посилання, штучно роз’єднані архівістами під час описування, становили матеріали судової справи 1816 р. у Львівському шляхетському суді.)

²⁵ Див.: Там само, спр. 8, арк. 1–6 зв. Засвідчена копія 1816 р.; ф. 250, оп. 1, спр. 296, арк. 3, 1823 р. Чернетка. (Повноваження Кароля Мнішка на особу Ельжбети з дому Любомирських Цетнерової на одержання боргу Францишка Любомирського як спадку від матері, Уршули Мнішкової.)

²⁶ Засвідчену автентичну копію заповіту, видану 1816 р. на прохання повноваженого Уршулі Мнішкової, див.: Там само, ф. 241, оп. 1, спр.1, арк. 1–6 зв.

²⁷ Доручення “пенсіонерів” Браницької на одержання пенсії за 1817 р. див.: Там само, ф. 241, оп. 1, спр. 1, арк. 7–8.

²⁸ Там само, арк. 11–12, 1833 р.; спр. 18, арк. 1–3, 1834–1836 рр.

²⁹ Там само, ф. 250, оп. 1, спр. 284. Витяг із актів Львівської канцелярії Королівства Галичини та Лодомерії. (Напис на оригіналі: “Ex actis Corroborationis Documentorum. Tomo Corroborationis 1-mo. Contractum. Page 44. Extraditum”.)

³⁰ Див. фінансові відомості про борги Потоцьких і Любомирських Уршулі Мнішкській станом на 1817 р. згідно із заповітом Браницької: Там само, ф. 250, оп. 1, спр. 286, арк. 3–5. У документі є дані про сплату пенсій у Білостоку Яном Алоїзієм Потоцьким.

³¹ Там само, спр. 260, арк. 2–3, 1824 р.; арк. 4–5, 1823 р. Чернетка; спр. 286, арк. 1–2 зв., 1820 р.

³² Там само, спр. 243, 1814 р.; ф. 256, оп. 1, спр. 2088, арк. 71–72, 1808 р., арк. 73, 1810 р.; спр. 1317, арк. 23–24 зв., 12–18; 1811–1814 рр.

³³ Там само, спр. 260, арк. 1–1 зв., 1816 р. Заголовок справи (“Копія заповіту Ізабелли Браницької”) не відповідає змісту. Справу сформовано з двох різних документів – листа Михаловського, судді Головного Білостоцького повітового суду Другого департаменту, до Уршулі Мнішкової, датованого 1816 р., та “плєніпотенції” Кароля Мнішка на особу Яна Александра Рикачевського, датованої 1824 р. (див. посилання 31).

³⁴ *Міяковський В. В.* Центральний архів ім. Антоновича в м. Києві (1922–1925) // Арх. справа. – 1925. – С. 114.

³⁵ Пор.: ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 90, арк. 62, 1923 р. КЦІА перейменовано на Київський обласний історичний архів на початку 1930-х років.

³⁶ ЦДАК України, ф. 241, оп. 1, спр. 23, арк. 54.

³⁷ *Bartoszewicz J.* Branicki Jan Klemens // Encyklopedia Powszechna. – Warszawa, 1860. – Т. 2. – С. 284–285; *Konopczyński W.* Jan Klemens Branicki // Polski słownik biograficzny. – Т. 2. – С. 403–404; *Nagielski M.* Jan Klemens Branicki // Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów. – Warszawa, 1995. – С. 323–340.

Світлана БУЛАТОВА

**РІДКІСНІ РУКОПИСИ XVIII ст. З ІСТОРІЇ
КЛАСИЧНОЇ АРХЕОЛОГІЇ ІЗ ЗІБРАННЯ ПОЛЬСЬКОГО
КОРОЛЯ СТАНІСЛАВА АВГУСТА ПОНЯТОВСЬКОГО
У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ РУКОПИСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ
БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ім. В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) у зібранні польського короля Станіслава Августа Понятовського “*Collectio Regia*” зберігаються три цінних рукописних фоліанти “*Raccolta dei Monumenti*”¹, які містять описання археологічних знахідок з розкопок у Велеї (лат. *Veleia* або *Velleia*)². Це невелике давньоримське місто розташоване на півночі Апеннінського півострова в передмісті П’яценти. Ще від середини XVIII ст. його пам’ятки привертали увагу археологів та дослідників класичних старожитностей. Так, у 1760 р. за ініціативою та під особистим контролем інфанта Філіпа Бурбонського, герцога Парми та П’яценти, було розпочато систематичні археологічні розкопки руїн Велеї. Завдяки розкопкам були відкриті для світу численні цінні пам’ятки, серед яких – форум, базиліка, портики, таблички з написами, монети, статуї та скульптурні групи, що зображали представників імператорської фамілії. Нині ці експонати зберігаються в зібранні Національного археологічного музею в Пармі³. Зрозуміло, що “*Raccolta dei Monumenti*” привертають надзвичайну увагу сучасних антикознавців, класичних археологів, мистецтвознавців і археографів, дослідників епіграфіки та нумізматів як унікальне інформативне джерело з історії давньоримської Велеї у контексті ретроспективного вивчення культурної спадщини античного світу.

У середині XVIII ст. у Європі спостерігався сплеск інтересу антикварів, колекціонерів та вчених до пам’яток античних старожитностей Італії, спричинений археологічними відкриттями з розкопок у Геркуланумі та Помпеї, які уряд Неаполітанського королівства здійснював у той період. Хвиля захоплення “антиками” (рукописи, видання з науковим описом знахідок, цінні альбомні видання, серії живописних і графічних зображень пам’яток) захопила не лише власників західноєвропейських зібрань, але й поширилася далі на Схід – до Польщі, Росії, позначаючи нову тенденцію щодо комплектування зібрань монарших осіб та аристократії. Типовим джерелом комплектування стали дари представників італійської влади під час різноманітних офіційних імпрез, зокрема Фердинанд IV, король Неаполя, у 1781 р. офірував багатотомне ілюстроване видання знахідок із Геркуланума Катерині Дашковій, директору Санкт-Петербурзької Академії наук, під час її відвідування Італії⁴. А на ознаку пошанування меценатських заслуг короля Станіслава

Августа Понятовського (1764–1798) пармський герцог Фердинанд I презентував йому рукописи з історії античної культури “*Raccolta dei Monumenti*”, як свідчить текст джерела. Згідно з дарчим написом на арк. 5 у першому томі “*Raccolta dei Monumenti*”⁵, “велейські пам’ятки, достойні здивування, ... зразки яких донині нікому не були доступні” вперше, за дозволом Фердинанда I, Пармського герцога, були ретельно переписані у трьох томах з оригіналів рукописів Франческо Домініко Галантіні Бергамським у 1778 р. і подаровані королю Станіславу Августу, “наймилостивішому князю і покровителю вільних мистецтв”, останньому королю Речі Посполитої. Він був відомий ще й як власник значної універсальної книгозбірні доби Просвітительства, протягом тридцяти років – від 1767 до 1797 рр. – дбайливо зібраної ним у королівському Замку у Варшаві, а також як колекціонер численних зібрань естампів і графіки, монет, медалей, камей, мінералів, мап, фізико-математичних і астрономічних інструментів.

Отже, пристрасть монарха-колекціонера до пам’яток Давнього Риму культивувалася в руслі розвитку неокласичних зацікавлень у Європі XVIII ст. Втіленням цього досить типового просвітительського напрямку колекціонування було, зокрема, комплектування збірки естампів у королівському Замку у Варшаві – розділу “*Antiquites*” (№ 202–298), який містив серії гравюр і рисунків, присвячених давньоримському мистецтву та археологічним відкриттям⁶, серед авторів яких були славнозвісні італійські майстри, зокрема Джованні Баттісто та Франческо Піранезі. Рукописи “*Raccolta dei Monumenti*” посіли почесне місце серед цінних і рідкісних видань XVII–XVIII ст., переважно гравійованих фоліантів, які знаходились у розділі бібліотеки “*Res Antiquaria*”. Цей значний розділ, присвячений старожитностям, налічував 689 (з них частина – літерні) бібліографічних позицій видань і рукописів, а також 407 додаткових позицій із “*Supplementum*”⁷. За рукописним каталогом, серед них зафіксовано такі видання: праці італійського археолога Антуана Франсуа Горі “*Museum etruscum*” (Флоренція, 1737–1743), хранителя музею у Ватикані, автора студій з римської археології “*Collectanea antiquitatum romanorum... exhibet Antonio Borioni*” (Рим, 1736) Рудольфіно Венуті, трактати основоположника класичної археології, очевидця розкопок у Геркуланумі та Помпеї Іоанна Йоахіма Вінкельманна “*Monumenti antichi inediti*” (Рим, 1767) тощо⁸. Вирізнялися своїм рівнем гравійовані альбомні видання Джованні Баттісто Піранезі “*Antiquita romane*” (Рим, 1756) у чотирьох томах, які містили зображення руїн античного Риму. Комплектування тематичною літературою, очевидно, здійснювалось також у 80-х – на початку 90-х років XVIII ст. (крім систематичних придбань) завдяки контактам Станіслава Августа як мецената з культурними діячами Італії. Так, рідкісне гравійоване видання у трьох томах Рудольфіно Венуті та Йоганна Христіана Амадуті “*Vetera monumenta quae in hortis Coelimontanis*” (Рим, 1776–1779) було присвячено Станіславу Августу Понятовському римським видавцем

Мональдїно⁹. Згодом Павел Ярковський, польський бібліограф і бібліотекар Кременецького ліцею, характеризуючи склад королівського зібрання і, зокрема, розділ класичної археології, стверджував, що розділ старожитностей у ньому був найзначнішим: цінні книги, серед яких було й кілька королівських дарів з коштовними оправками, підвищували цінність збірки і ставили її на один щабель з іншими значними колекціями згаданого напрямку¹⁰. На жаль, за даними фахової довідково-бібліографічної літератури не вдалося встановити, ким, власне, був переписувач рукописів “*Raccolta dei Monumenti*” Франческо Домініко Галантіні Бергамський: відсутність будь-яких звань при його імені лише дає змогу припустити, що він був сучасником Станіслава Августа, вірогідно, італійським ученим-ерудитом, можливо, із духовного середовища.

Три рукописних томи містять щоденники розкопок у Велеї за 1760–1765 рр. з детальним переліком і описом археологічних знахідок, а також містять інформацію стосовно продовження археологічних досліджень у 1767 р. Цінність джерел визначається й тим, що вони репрезентують багатий ілюстративний матеріал: плани, мапи розкопок, численні зображення археологічних експонатів та їхніх фрагментів – архітектонічних деталей, статуй, барельєфів, ваз, табличок, медалей, монет тощо, ретельно виписаних аквареллю. Інтерес з точки зору інтролігаторського мистецтва представляють оправки рукописних томів – популярна у Західній Європі XVIII ст. т. зв. французька ажурна оправка із золотом, виконана з марокена.

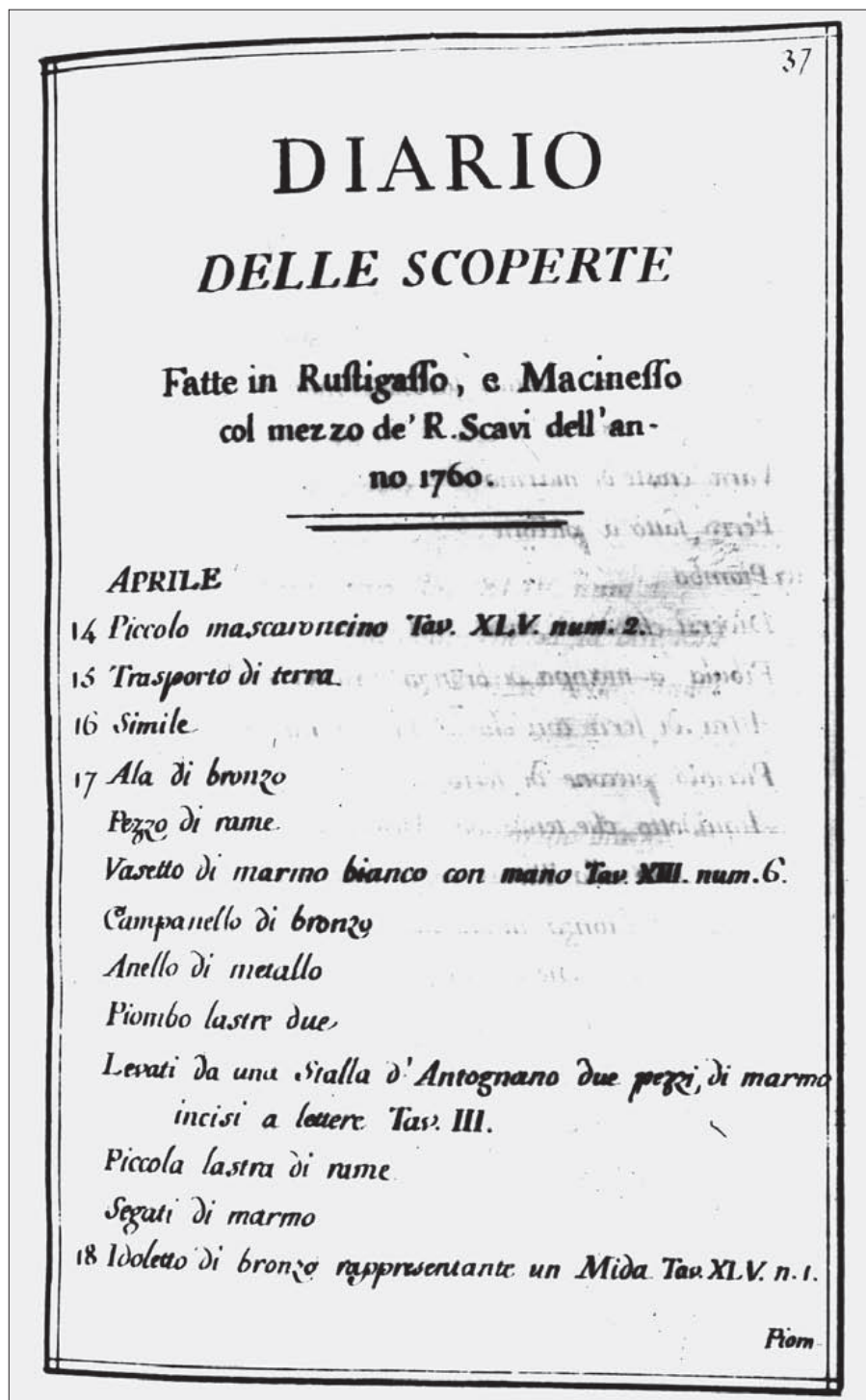
Наявність у бібліотеці Станіслава Августа рукописів дає змогу встановити предметно-систематичний 11-томний рукописний каталог, укладений у 1793–1796 рр. Жаном-Батїстом Альбертранді, королівським бібліотекарем, ученим-енциклопедистом, знавцем старожитностей і, до речі, італійцем за походженням (цей каталог нині також зберігається в Інституті рукопису НБУВ)¹¹. У каталозі у відповідних тематичних розділах, поряд із шифрами здебільшого друкованих видань, спорадично зафіксовані й шифри рукописних матеріалів. Позиції трьох томів згаданих фоліантів вписано у сьомий том каталога Ж.-Б. Альбертранді у розділі “*Res antiquaria*”, у підрозділі “*Monumenta quae ex vetustate super sunt*”, під пунктом “E” – *Picturae. Signa. Statuae. Protomae. Anaglypha. Musicae hisquae aftiniae collecta*”, де вони зазначені за номером “661 b”¹² (поряд є пізніша помітка олівцем: “73” – номер в інвентарі, укладеному під час транспортування книжок королівської бібліотеки з Варшави до Кременця у 1805 р. Зауважимо, що у “*Specimen catalogi Biblioth[ecae] Reg[is] Pol[oniae]*”¹³ – систематичному каталозі 70-х – початку 80-х років XVIII ст. Марка Людвіка Реверділя, королівського бібліотекаря у 1766–1790 рр., попередника Ж.-Б. Альбертранді, – “*Raccolta dei Monumenti*” відсутні, що, на перший погляд, мало б свідчити про пізніше надходження книг. Проте, враховуючи нерегулярний характер ведення бібліотечного каталога М. Л. Реверділем і взагалі неодноразові вислови короля з

Титульний аркуш т. 1 "Raccolta dei Monumenti".
(ІР НБУВ, ф. 1, № 5939, арк. 4).

STANISLAO. AVGVSTO. II.
 POLONIAE. REGI. MAGNOQVE. LITHVANIAE
 DVCI
 IMPERIVM. DIFFICILLIMIS. TEMPORIBVS
 INVICTA. VIRTUTE. NACTO
 PRINCIPI. INDVLGENTISSIMO
 ARTIVMQVE. LIBERALIVM. FAVORI
 ADMIRANDA. VELLEIATIVM. MONVMENTA
 ANTE. PAVCOS. ANNOS
 IN. AGRO. PLACENTINO. EFFOSSA
 QVORVM. EXEMPLA. NVLLI. HACTENVVS
 FAS. FVIT. TRANSCRIBERE
 NVNC. PRIMO. CONCESSV
 REGII. HISPANIARVM. INFANTIS
 FERDINANDI. PRIMI
 PARMAE. PLACENTIAE. VASTALLAE. DVCIS
 EX. ARCHETYPIS. AMVSSIM. DELINEATA
 ET. TRIBVS. LIBRIS. COMPREHENSA
 FRANC. DOMINIC. GALANTINIVS. BERGOMAS
 OB. SINGVLAREM. ILLIVS. ERGA. SE
 CLEMENTIAM
 COLLATOSQVE. SIBI. MILITIAE. HONORES
 GRATO. DEVOTOQVE. ANIMO. OBTVLIT.
 ANNO. MDCCCLXXVIII.

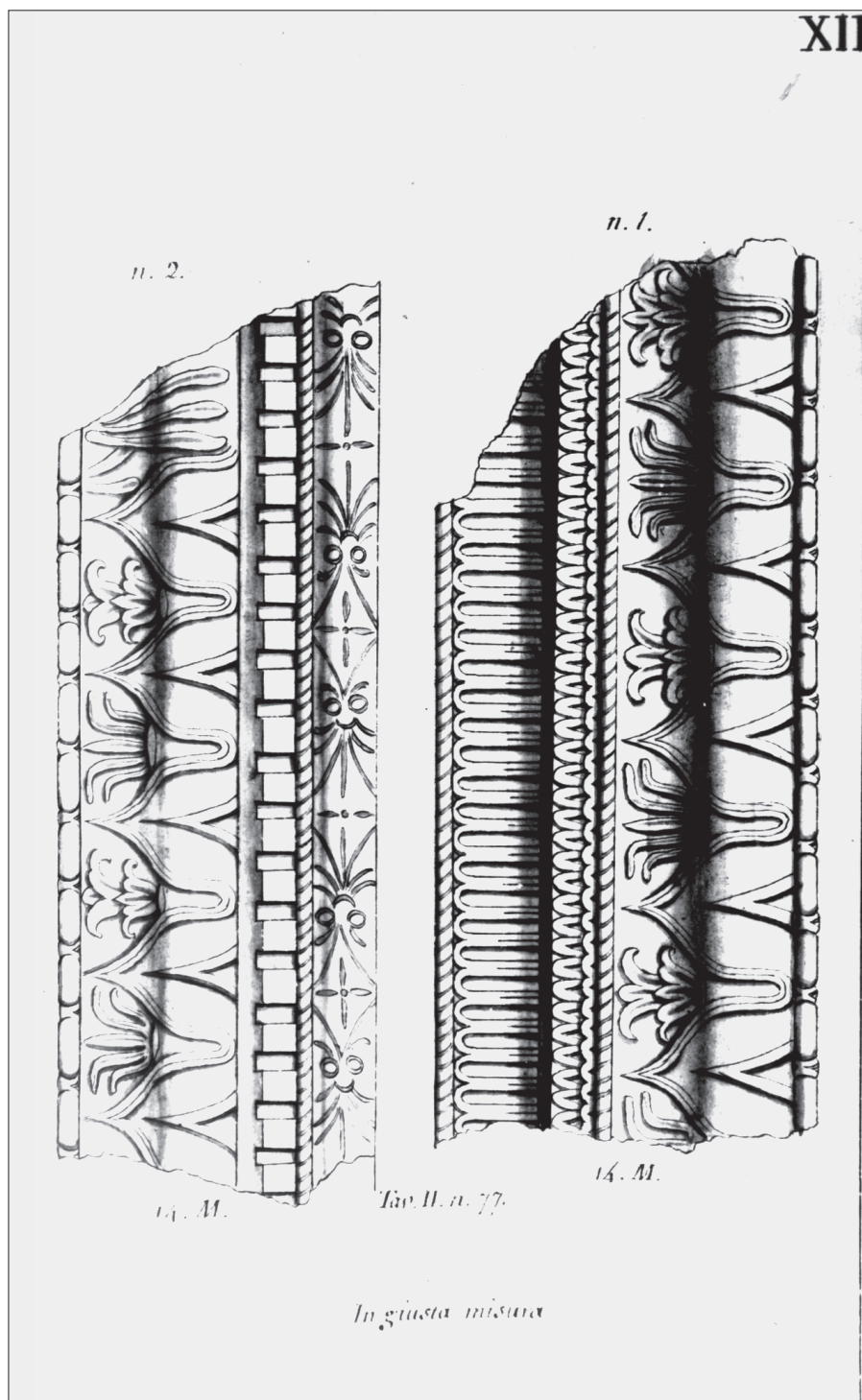
Дарчий напис королю Станіславу Августу 1778 р.
 (ІР НБУВ, ф. 1, № 5939, арк. 5).

Щоденник археологічних розкопок у Велеї 1760 р.
(ІР НБУВ, ф. 1, № 5939, арк. 37).

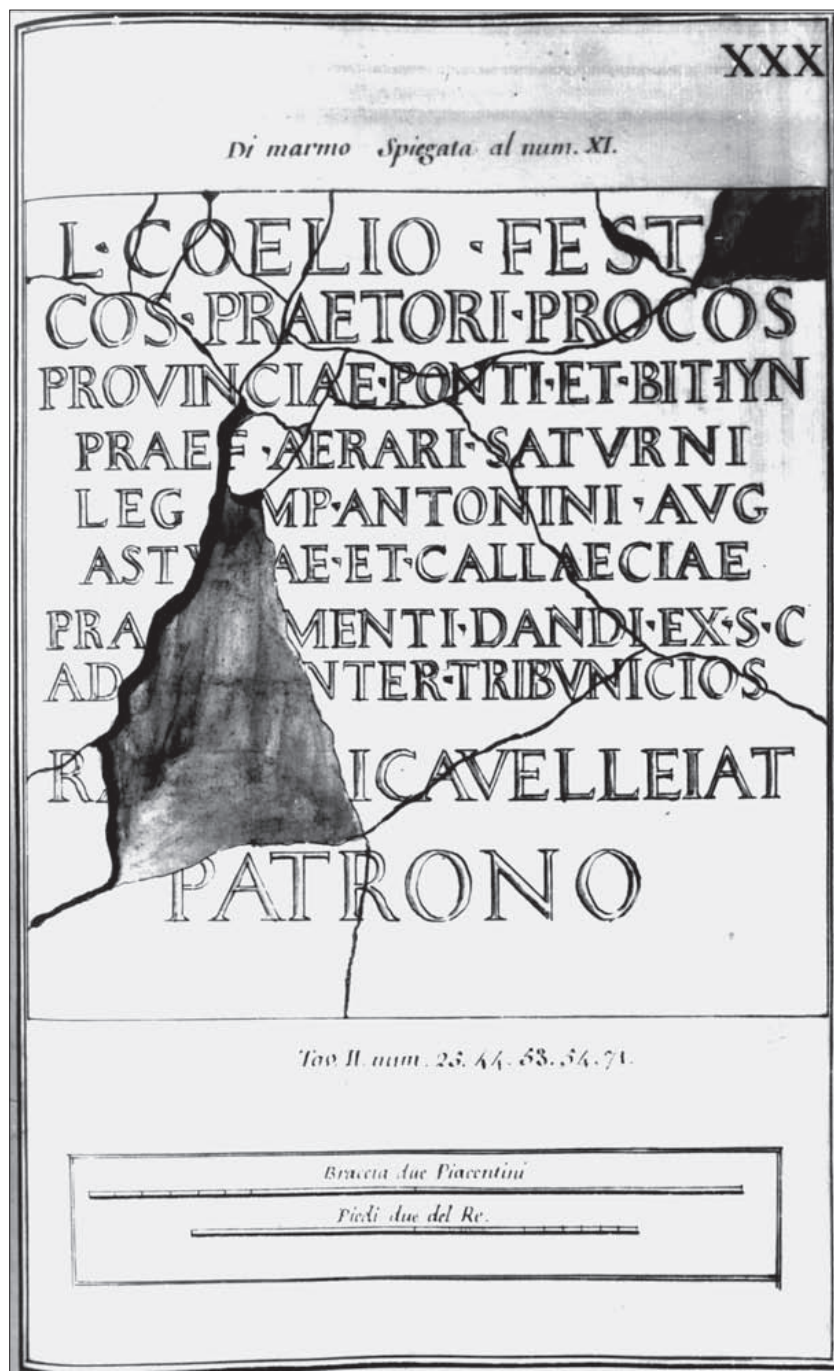
Зображення археологічних знахідок із розкопок у Велеї 1760–1762 рр. Акварель.
(ІР НБУВ, ф. 1, № 5940, арк. 90).

Зображення археологічних знахідок із розкопок у Велі 1760–1762 рр. Акварель.
(ІР НБУВ, ф. 1).

Зображення археологічних знахідок із розкопок у Велеї 1760–1762 рр. Акварель.
(ІР НБУВ, ф. 1).

Зображення археологічних знахідок із розкопок у Велеї 1760–1762 рр. Акварель.
 (ІР НБУВ, ф. 1).

приводу затримки з його укладанням¹⁴, надходження цих рукописів є ймовірним і при Реверділі, але без внесення до каталога.

Єдиною історико-документальною згадкою в джерелах про ці пам'ятки було свідчення двох французьких мандрівників – Альфонса Фортіа де Піля та П'єра Марі Бойсеглена де Кердю – у книзі “Подорож двох французів на північ Європи, здійснена в 1790–1792 рр.” (Париж, 1796). У 1792 р. вони відвідали бібліотеку Варшавського Замку та згадали в короткому списку кілька цінних рукописів. Їхнє захоплення викликали, у тому числі, манускрипти з чудовими рисунками “*Raccolta dei Monumenti*”, які зберігались у книгозбірні у двох примірниках¹⁵. Навряд чи ці рукописи були доступні для придворного кола читачів, оскільки за даними “*Spécification des livres prêtés de la Bibliothèque Royale*” (книги користування королівської бібліотеки за 1776–1791 рр.)¹⁶, – згадка про надання “*Raccolta dei Monumenti*” читачам не зустрічається. Згодом слід рукописів із описом розкопок у Велєї був втрачений для дослідників-полоністів, а їхнє місцезнаходження вважалося невідомим¹⁷.

Подальша історія побутування королівських рукописів простежується за документальними джерелами кременецького і київського періодів. Доля колишнього цілісного зібрання Станіслава Августа склалася таким чином, що основна частина документів і рукописів з історії Польщі надійшла у депозит Тадеушу Чацькому, новогрудському старості та візитатору волинських шкіл, увійшовши до його зібрання в Порицьку. Частину успадкував після смерті короля його племінник князь Юзеф Понятовський. Незначну частину рукописів придбав Т. Чацький для бібліотеки Кременецької гімназії (згодом – Волинського ліцею), яка у 1805 р. була перевезена до Кременця разом із книжками королівської бібліотеки та колекціями медалей, монет, фізико-математичних інструментів. “*Raccolta dei Monumenti*” потрапили до Кременця саме цим шляхом: у рукописному списку книжок, придбаних Кременецькою гімназією в особі Т. Чацького, їхня скорочена назва зафіксована в розділі “*Antiquitates in Folio*” за № 7318.

Проте й у бібліотеці Кременецької гімназії був очевидним репрезентативний характер використання цих рукописів: відомості про їхнє замовлення зустрічаються лише один раз. Невдовзі після надходження матеріалів до Кременця 4 травня 1806 р. для графині Урсули Мнішек, власниці Вишневецького зібрання і добродійки Кременецької гімназії, з бібліотеки була видана низка книжок, присвячених античній тематиці¹⁹. Серед книг – рукописи “*Raccolta dei Monumenti*”, замовлені, ймовірно, лише для побіжного ознайомлення, оскільки вже 7 травня 1806 р. бібліотекар П. Ярковський розписався про повернення матеріалів до бібліотеки. Але й цей поодинокий факт мав корені ще з часів бібліофільства Станіслава Августа, оскільки Урсула Мнішек, у дівочтві Замойська, була дочкою Людвіки, сестри короля, та позичала книжки із замкової бібліотеки ще у 80-ті роки XVIII ст., згідно із записами від 7 квітня 1786 р. та 16 серпня 1788 р. у книзі

використання 1776–1791 рр.²⁰ Таким чином, цей факт слід розглядати у контексті традиційного користування матеріалами збірки тим самим постійним колом читачів із близького придворного оточення.

Після закриття Волинського ліцею рукописи “*Collectio Regia*” разом з виданнями та іншими колекціями взимку 1833–1834 рр. були перевезені до Києва, де стали основою фундаментальної бібліотеки новоствореного Університету св. Володимира.

Транспортування рукописів “*Raccolta dei Monumenti*”, очевидно, було здійснене 19 листопада 1833 р., матеріали містились у скринях за № 49–52 для перевезення книжок відповідного розділу “*Res antiquaria*”, згідно із записом у обліковому документі “*Wiadomości o transportach książek i innych rzeczy do Biblioteki Liceum Wołyńskiego należących, wyprawionych z Krzemieńca do Kijowa*”²¹. На жаль, відомості про подальшу наявність “*Raccolta dei Monumenti*” у фондах бібліотеки Київського університету відсутні, лише стара овальна печатка на арк. 3 першого тому свідчить про їхнє перебування у складі бібліотеки. Опис цих рукописів відсутній також і в “Обзор рукописей Библиотеки Университета Св. Владимира” (Київ, 1910), укладеному на початку ХХ ст. київським дослідником рукописної книги Сергієм Івановичем Масловим²².

Восени 1927 р. відбулося передавання колекцій бібліотеки Університету св. Володимира до Всенародної бібліотеки України, фонди якої активно комплектувались у той період цінними історико-меморіальними збірками. За актом від 24 вересня 1927 р. про передання рукописних матеріалів з бібліотеки Університету, рукописи “*Raccolta dei Monumenti*”, позначені шифром “*Res. ant. 661 b*” (3 корінця)”, були прийняті до відділу рукописів Всенародної бібліотеки України²³. Відтоді ці рукописні джерела зберігаються у відділі рукопису (нині – Інститут рукопису) Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Наскільки плідним виявиться подальше дослідження фахівцями “*Raccolta dei Monumenti*” – пам’яток спільної європейської історико-культурної спадщини ХVIII ст. – покаже час.

Нижче наводимо кодикологічний опис згаданих рукописів.

* * *

Ф. I, № 5939–5941

1. *Raccolta dei monumenti di antichita che col mezzo dei egi scavi sono tratti dalle viscere della citta dei Veliati. Tomo primo. Riguardante le scoperte del 1760.*

2. *Raccolta di vari pezzi di antichita’ dissotterrati col mezzo dei regi scavi. Tomo secundo. Riguardante le scoperte degli anni 1761, 1762.*

3. *Monumenti antichi discoperti tra le rovine di Veleia l’anno MDCCLXIII.*

[Збірка пам’яток старожитностей з італійських археологічних розкопок 1760–1765 рр. у м. Велея, вперше скопійованих у трьох книгах Франческо Домініко Галантіні Бергамським за дозволом

Фердинанда I, пармського герцога для польського короля Станіслава Августа.]

1778 р., італ., лат. мови.

У 3-х томах. Т. 1 – 147 арк., т. 2 – 136 арк., т. 3 – 137 арк. Збереглася первісна пагінація.

Папір. 435x283. Чорнило коричневе.

Філіграні: 1) лілея з літерами SF – тип № 614 (Ейнедер) 1798 р.; 2) лілея з літерами FP – тип № 622 (Ейнедер), 1791 р.; 3) хрест з літерами ED і PM – бл. № 915 (Хівуд) – папір італійського виробництва, дата сумнівна; 4) хрест із літерами FG та MP (аналог не встановлено); 5) трилисник з літерами GP – тип № 607 (Ейнедер), 1731 р.

Оправа шкіряна французька вишнева із золотим тисненням та ажурною рамкою, золотий обріз, виклейний форзац із дублюрою. На корінці відбито: “Monum[enti] Dei Veliat[i]” із зазначенням тому.

Ілюстративні матеріали: т. 1 містить 2 плани та 44 рисунки археологічних знахідок; т. 2–4 – плани та 81 рисунок археологічних знахідок; т. 3–42 – рисунки археологічних знахідок. Акварель.

Зміст:

Т. I: 1. Raccolta dei monumenti di antichita che col mezzo dei Regi Scavi sono tratti dalle viscere della citta dei Veliati Tomo primo Riguardante le scoperte del 1760.

1) Арк. 1–3 – чисті; 2) Арк. 4 – титульний; 3) Арк. 5 – Stanislao Augusto II Poloniae Regi Magnoque Lithuaniae Ducis Imperium Difficillimis Temporibus Invicta virtute Nacto Principi Indulgentissimo artiumque liberalium Favtori admiranda Velleiatium monumenta ante Paucos Annos in agro Placentino effosa quorum exempla nulli hactenus Fas. fuit transcribere nunc primo concessu Regii Hispaniarum Infantis Ferdinandi Primi Parmae Placentiae Vastallae Ducis ex archetypis amussim delineata et tribus libris comprehensa Franc. Dominc. Galantinius Bergomas ob singularem illius erga se clementiam collatosque sibi militiae honores grato devotoque animo obtulit. Anno MD CC LXXVIII; 4) Арк. 6–22 зв. – Prefazione; 5) Арк. 23–40 – Diario delle scoperte. Fatte in rustigasso, e Macinesso col mezzo de’R.Scavi dell’ anno 1760; 6) Арк. 41–88 – Scavi dell’ anno MDCCLX (містить 2 плани розкопок і рисунки археологічних знахідок – табл. III–XLVI); 7) Арк. 89–90 зв. – Indice de monumenti; 8) Арк. 91 – чистий; 9) Арк. 92–147 Osservazioni, o piuttosto memorie, che servir possono per illustrare dodici iscrizioni dissotterrate ne’regi scavi. Iscrizione I–XII (пояснення до таблиць.)

Т. 2: Raccolta di vari pezzi di antichita’ dissotterrati col mezzo dei Regi Scavi. Tomo secondo. Riguardante le scoperte degli anni 1761, e 1762.

1) Арк. 1–3 – чисті; 2) Арк. 4 – титульний; 3) Арк. 5–48 – Diario delle scoperte fatte in rustigasso, e Macinesso col mezzo di’R.Scavi degli anni 1761, e 1762; 4) Арк. 49 зв. – Affinche si possa agevolmente riconoscere ove siansi rinvenuti li pezzi d’antichita piu interessanti, dei quali si ta menzione in questo secondo volume, si e giudicato bene di segnare

nell'annessa Pianta il preciso sito del loro ritrovamento colli susseguenti rispettivi numeri (список знахідок, наведених у таблицях); 5) Арк. 50 – Terreni di ragione della Plebana di Macinesco (план); 6) Арк. 51 – Pianta delle scoperte fatte negli anni 1760, 1761, e 1762; 7) Арк. 52–108 Scavi dell' anno MDCCLXII (містить 2 плани та рисунки археологічних знахідок – табл. III–LVI); 8) Арк. 109–137 – Scavi dell'anno MDCCLXII (табл. LVII–LXXXIV.)

T. 3: Monumenti antichi discoperti tra le rovine di Veleia l'anno MDCCLXIII. Tom III.

1) Арк. 1 – чистий; 2) Арк. 2 – титульний; 3) Арк. 3–33 зв. – Giornale de' monumenti tratti dalle antiche rovine di Veleia dalli 18 Aprile alli 26 Novembre dell'anno MDCCLXIII; 4) Арк. 34–38 зв. – Medaglie Piu conservate de'R. Scavi dell' anno 1763; 5) Арк. 39–60 – Scavi dell' anno MDCCLXIII (містить рисунки археологічних знахідок – табл. I–XXI); 6) Арк. 61–62 – чисті; 7) Арк. 63–87 – Giornale delle scoperte sulle rovine di Veleia nell'anno MDCCLXIV; 8) Арк. 87 зв.–89 зв. – Medaglie Piu conservate dell'anno MDCCLXIV; 9) Арк. 90–106 – Scavi dell'anno MDCCLXIV (містить рисунки археологічних знахідок – табл. I–XVI); 10) Арк. 107–108 – чисті; 11) Арк. 109 – Monumenti antichi discoperti tra le rovine di Veleia l'anno MDCCLXV; 12) Арк. 110–126 – Scavi dell' anno MDCCLXV; 13) Арк. 126–126 зв. – Medaglie; 14) Арк. 127–132 – Scavi dell' anno MDCCLXV (містить рисунки археологічних знахідок – табл. I–IV); 15) Арк. 133–136 – Indice dei disegni contenuti in questo tomo; 16) Арк. 136–137 – Continuazione de'scavi nell' anno 1776.

Старі шифри: Coll. reg. Res antiquaria 661в; штампи бібліотек Университету св. Володимира та ВБУ.

Перелік довідників філіграней

1. Eineder G. The ancient papier-mills of the former Austro-Hungarian Empire and their watermarks. – Hilversum, 1960. – Vol. VIII – (Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia).

2. Heawood E. Watermarks mainly of the 17 th and 18 th centuries. – Hilversum, 1950. – Vol. 1. – (Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia).

¹ IP НБУВ, ф. I, № 5939–5941.

² Dizionario Enciclopedico Italiano. – Roma, 1970. – Vol. 12. – P. 1026.

³ Ibid.

⁴ *Тункина И. В.* Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.) – СПб., 2002. – С. 12.

⁵ IP НБУВ, ф. I, № 5939, арк. 5.

⁶ *Kossecka T.* Gabinet Rycin króla Stanisława Augusta. – Warszawa, 1999. – S. 117.

⁷ IP НБУВ, ф. 300 (Альбертранді Жан-Баттіст), № 7, арк. 85–225 зв.

⁸ IP НБУВ, ф. 300, № 7, арк. 193, 86 зв., 195 зв., 177 зв.–178 зв., 108 зв.

⁹ Про це свідчить запис бібліотекаря Ж.-Б. Альбертранді до позиції 652: “Opus dicatum Stanislao Augusto Regi a Monaldino Typographo “ (Там само, арк. 194 зв.).

¹⁰ *Jarkowski P.* Wiadomość o bibliotece Liceum Krzemienieckiego i owej porządku udzieliona przez jej bibliotekarza Pawła Jarkowskiego Joachimowi Lelewelowi roku 1925 / Wyd. i przedmowa M. Danilewiczowa // *Rocznik Wołyński*. – 1935. – Т. 4. – S. 83.

¹¹ IP НБУВ, ф. 300, № 1–11.

¹² IP НБУ, ф. 300, № 7, арк. 197.

¹³ IP НБУВ, Ф. I, № 6414, 6415.

¹⁴ *Mańkowski T.* Do dziejów biblioteki Stanisława Augusta. – *Przegląd Biblioteczny*. – Warszawa, n 4, 1930. – S. 197–198; *Dzięcioł A.* Biblioteka Stanisława Augusta Poniatowskiego na Zamku Królewskim w Warszawie // *Wiek Oświecenia*. 15/1999. – S. 150–152.

¹⁵ Fortia de Piles, Boiseclin de Kerdu. Voyage de deux Français en Allemagne, Danemark, Suède, Russie et Pologne, fait en 1790-1792. – Paris, 1796. – Т. 5. – P. 37.

¹⁶ IP НБУВ, ф. I, № 6417.

¹⁷ Польська дослідниця книжкових зібрань доби Просвітительства Я. Рудницька з цього приводу припускала їхнє місцезнаходження у королівського племінника Юзефа Понятовського (*Rudnicka J.* Losy rękopisów biblioteki króla Stanisława Augusta // *Kronika Warszawy*. – 1980. – Т. 1. – S. 121–124).

¹⁸ IP НБУВ, ф. I, № 6418, арк. 40 зв.

¹⁹ IP НБУВ, ф. I, № 6419, арк. 14 зв.

²⁰ IP НБУВ, ф. I, № 6417, арк. 12 зв., 37.

²¹ IP НБУВ, ф. I, № 6431, арк. 3–3 зв.

²² *Маслов С. И.* Обзор рукописей Библиотеки Университета Св. Владимира. – Киев, 1910.

²³ Копія акта “Рукописи бібліотеки колекції Університету” від 24. X. 1927 р. про прийняття рукописів співробітником Відділу рукописів Діаковським Ю. П. (НБУВ, Архів Інституту рукопису, оп. 1, од. зб. 40, арк. 58).

Михайло ДОВБИЩЕНКО

**ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДО ІСТОРІЇ
ЛУЦЬКОЇ УНІАТСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У XVIII ст.**

Державний архів Волинської області має чимало справ, які висвітлюють історію Уніатської Церкви на Волині за часів Російської імперії – в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Абсолютна їх більшість входить до складу фонду № 382 – “Луцька уніатська генеральна духовна консисторія”. Тут відклалися документи, які розкривають складну та драматичну історію волинських уніатів в умовах послідовного обмеження та остаточної ліквідації їхньої Церкви в краї. Водночас у фонді зберігається справа, що стосується значно ранішого періоду історії Уніатської Церкви і за своїм змістом не має аналогів ані в Україні, ані за кордоном. Йдеться про справу № 1 опису № 3 під назвою “Актова книга консисторії про майновий стан церков Острозького ординату 1732–1748 років”, що складається з 1124 аркушів. Вірогідно, справа сформувалася за часів правління імператора Павла I. Саме тоді уряд Російської імперії задекларував релігійну толеранцію в державі, яка викликала у з’єднаного духовенства та вірних надії на повноцінне відновлення та реабілітацію Уніатської Церкви. Імовірно, в такий спосіб тодішній Луцький єпископ Левинський сподівався підготувати юридичні підстави для повернення нещодавно відібраних уніатських церков.

Відразу зазначимо, що назва справи не передає сповна характеру документів, внесених до неї. Фактично, вона являє собою збірку копій документів з історії Луцької уніатської єпархії (а не тільки Острозького ординату!) початку – середини XVIII ст. і є унікальним фрагментом втраченого на сьогодні Луцького єпархіального архіву часів Луцько-Острозького єпископа Федора Лубенського-Рудницького, який водночас носив титул екзарха Київської митрополії та архімандрита канівського. Ця обставина пояснює, чому до згаданої справи потрапила невелика кількість презентаційних листів на парафії інших регіонів України, зокрема Київщини та Руського воєводства.

Копії вписувалися до консисторської книги польською (іноді – латинською) мовою дрібним почерком, що дозволило розмістити на її сторінках близько 1 тис. документів. Це переважно презентаційні листи волинських шляхтичів на парафії, що перебували під їхнім патронатом. У справі представлені також фундації – їх є не менш як 80. Утім, реально кількість фундацій є значно більшою, якщо взяти до уваги, що деякі з них у формі дарчих записів внесені до текстів презентаційних листів.

За своєю науковою цінністю згадана справа є унікальною. Передусім презентаційні листи самі по собі є важливим довідковим матеріалом з історії конкретних парафій. Склалися вони приблизно за однією схемою і містили відомості про посвяту церкви, її локалізацію; були представлені також дані про кандидата на священика (наводилася характеристика, зазначалося походження); в ряді випадків уточнювалися права настоятеля храму згідно з фундаціями, називалися маєтки, приписані до церкви. Часом, у зв'язку з поданням церкви новому настоятелю, презентаційні листи містили короткі відомості про його попередника. Якщо взяти до уваги число презентацій (а їх більш як 800 одиниць) стає зрозумілим, що згадана справа містить довідковий матеріал щонайменше по 40 % усіх парафіяльних церков Луцько-Острозької єпархії першої половини – середини XVIII ст.

Інформація, що міститься в документах справи № 1, уможливорює суттєвий перегляд усталених стереотипів щодо ролі й місця Уніатської Церкви в Речі Посполитій згаданого періоду. Наприклад, не підтверджується теза про її “другорядність” у суспільстві в порівнянні з Римо-Католицьким Костелом, а також про погорду шляхти латинського обряду до уніатського духовенства, намагання звести його до рівня звичайних селян. Натомість маємо багато документів про опікування польської та полонізованої шляхти католицькими парафіями східного обряду, її намагання піднести соціальний статус уніатського парафіяльного духовенства.

Так, князь Януш-Олександр Сангушко 1742 р. надав маєтки церкві Різдва Богородиці в с. Капустиня, оскільки вона не мала достатнього матеріального забезпечення. При цьому священика було звільнено від податків¹. Гарантії звільнення від податків зустрічаємо також у презентах та фундаціях Станіслава Чарторийського, Михайла Святополка-Четвертинського, Михайла Корибута-Вишневецького, подружжя Єло-Малинських та багатьох інших. Цікавими є також дані про фундації уніатським церквам з боку римо-католицького духовенства². Так, ректор Острозької єзуїтської колегії кс. Францішек Козьмінський 1751 р. надав маєтності церкві св. Архангела Михаїла у с. Білобрежці, яка знаходилася на землях колегії. Як і в попередніх випадках, священиків було звільнено від усіх податків і повинностей (дворських та громадських), а також від десятини³.

Документи згаданої справи містять й інші відомості з історії Уніатської Церкви, які загалом висвітлюють проблему різносторонніх стосунків уніатського парафіяльного духовенства і дідичів-католиків. Зокрема, у презентаційних листах деякі шляхтичі забор'язували своїх священиків катехизувати вірних, сумлінно вести метричні книги, не поодинокими є факти прохання римо-католиків про молитву за живих і мертвих родичів в уніатських церквах та ін.

Загалом наукове значення консисторської книги виходить за межі суто церковної тематики. Вона містить важливу інформацію про шляхетське землеволодіння на Волині в першій половині XVIII ст. та

про персональний склад шляхетського прошарку в регіоні. Цінною ця справа буде також для дослідників генеалогії князівських та шляхетських родин Волині.

Отже, справа № 1 фонду 382 є унікальною з огляду на об'єм і якість представленого в ній фактичного матеріалу. Його детальне опрацювання дасть можливість глибше й об'єктивніше дослідити дискусійні проблеми з історії Уніатської Церкви та релігійних рухів в Україні у XVIII ст.

¹ Див.: Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 3, спр. 1, арк. 430–431.

² Там само, арк. 75–76.

³ Серед наданих маєтків були: город на півдня оранки, 16 днів поля та сіножать. Зазначено, що церква стояла тут давно, але через різні катаклізми була зруйнована, потім знову відбудована, але досі не мала фундації (див.: ф. 382, оп. 3, спр. 1, арк. 84–85).

**ПОЛОНІКА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.
У ФОНДАХ ДЕРЖАРХІВУ
ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Серед представників десятків націй і народностей, що мешкали на території нинішньої Чернівецької області наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., було й чимало поляків. Вони становили на Буковині 3–4 % від загальної кількості населення краю. Більшість з них прибула на Буковину після її приєднання до Австрії, оскільки місцева влада, зацікавлена в якнайшвидшому освоєнні краю, намагалася створити для переселенців сприятливі умови.

Польська громада Буковини жила повноцінним, самодостатнім національно-культурним життям і залишила помітний слід в її історії. Це засвідчує певною мірою й добірка документів, що публікуються нижче.

Публікацію підготували
Наталія МАСІЯН, Марія НИКИРСА

№ 1

**Повідомлення головного редактора “Газети польської”
Клементя Колаковського про видання**

27 липня 1883 р.

Шановна ц. к. Крайова управа!

Я маю честь повідомити шановну ц. к. Крайову управу, що, починаючи з 29 числа цього місяця й року, я видаватиму польський двотижневик під назвою “Газета польська” з публікаціями такого змісту:

1. Статті політичного та адміністративного характеру;
2. Статті про сільське господарство, торгівлю та ремесло;
3. Літературні новини, белетристика, наукові статті, новели;
4. Оголошення та реклама.

Відповідальним редактором призначається місцевий мешканець, громадянин Австрії, Кирил Півоварчек-Корченьовський, документи якого знаходяться в ц. к. державному управлінні. Шеф – редактор та видавець – Клемент Колаковський. Газета видається в Чернівцях, у друкарні Рудольфа Екгарда. Редакція розташована в будинку № 34 на Геренгасе.

Клемент Колаковський
шеф-редактор та видавець.
Відповідальний за редакцію та видання
Кирил Півоварчек-Корченьовський

*Ф. 3, оп. 1, спр. 4723, арк. 1–1 зв. Оригінал. Рукопис.
Переклад з польської та німецької.*

№ 2**Повідомлення Крайового комітету про заходи
з нагоди святкування
100-літнього ювілею від дня народження
Адама Міцкевича**

19 травня 1898 р.

Шановна крайова президіє!

Нижчезазначений комітет має честь довести до відома, що 22 числа цього місяця влаштовується свято з нагоди 100-літнього ювілею від дня народження польського поета Адама Міцкевича.

На святі виступатимуть:

- 1) голова ювілейного комітету, придворний радник Йосиф Вістацький;
- 2) голова студентського товариства “Огніско” Станіслаус Пяткевич;
- 3) голова спортивного товариства “Сокол” Клеменс Калаковський;
- 4) голова товариства ремісників “Гвезда” Едуард Шварц;
- 5) професор університету доктор Альфред фон Гальбан;
- 6) читання тексту кантати;
- 7) частина з твору Адама Міцкевича “Пан Тадеуш” (с. 267–293);
- 8) апофеоз поета.

Чернівці.

Буковинський Крайовий комітет
зі святкування 100-літнього ювілею
від дня народження Адама Міцкевича.

Ф. 3, оп. 1, спр. 7452, арк. 1. Оригінал. Рукопис. Переклад з німецької.

№ 3**Прохання польського ремісничого товариства “Гвезда”
до ц. к. Буковинської крайової управи
про зменшення податку від лотереї**

1 липня 1899 р.

Шановна президіє!

Нижчезазначений голова товариства ремісників “Гвезда” має честь повідомити про те, що 2 липня цього року в Чернівцях на Гьобельсгоє проводиться свято просто неба. За програмою свята відбудуться концерт військової музики, аматорська вистава та речова лотерея.

Вистава, а саме комедія під назвою “Młynarz i kominiarz”, ітиме польською мовою, текст уже схвалено високим наказом від 15 грудня 1897 р. № 4856.

Оскільки це свято влаштовується з нагоди заснованого цісарем Францом Йозефом фонду підтримки та допомоги для вдів і сиріт членів товариства, то нижчепідписаний голова вищезгаданого товариства висуває прохання: “Просити Високу президію поклопотати перед високим ц. к. міністерством фінансів про зменшення з благодійних міркувань такси від речової лотереї на час проведення свята”.

Печатка товариства

[підпис]

Едуард Шварц

Ф. 3, оп. 1, спр. 7788, арк. 3, 3 зв. Оригінал. Рукопис. Переклад з німецької.

№ 4**Повідомлення про відкриття та освячення
Польського національного дому в Чернівцях**

2 грудня 1905 р.

Відкриття та освячення Польського національного дому на Панській вулиці, № 40 відбудеться по-святковому 2-го та 3-го грудня ц. р. Урочистості розпочнуться 2-го грудня о 8 годині вечора в новому домі зі святкового заходу. Програмою заходу передбачено:

- а) вибрані твори, продекларовані музичною капелюю 41-го піхотного полку під польську;
- б) виступ президента “Польського товариства братньої допомоги” доктора Тадеуша Мішке;
- в) Й. Гал: кантата змішаного хору;
- г) “Варшав’янка” у виконанні артистів Львівського театру;
- д) “Галка”, опера Станіслава Монюшка (1-й акт).

3-го грудня о 10 год. 30 хв. ранку розпочнеться святкова релігійна відправа в римо-католицькій церкві, о 12 год. – освячення Дому, потім урочисте засідання, о 4 год. по-обіді – збори делегатів, о 8 год. вечора – святковий захід за програмою попереднього вечора. Квитки на святковий вечір 2-го та 3-го ц. м. можна придбати в пана Йогана Дрзевінського, Енценберг-Гауптштрассе, 14. Ціни місць на 2-ге ч[исло]: ложа 44 к, крісло 5 к 50 г, місце в партері 3 к 30 г, вестибюль 2 к 20 г (податок на квиток включно). Ціни місць на 3-те ч[исло]: ложа 27 к 50 г, крісло 3 к 30 г, місце в партері 2 к 20 г, вестибюль 1 к 10 г (податок на квиток включно). Бальний наряд або національне вбрання.

Газ. “Czernowitzer Allgemeine Zeitung”. – 2 грудня 1905 р. – № 576. – С. 3. Оригінал. Переклад з німецької.

№ 5**Зі статуту товариства польських учителів
на Буковині**

10 січня 1907 р.

А. Назва та резиденція товариства

§ 1. Товариство називається “Товариство польських учителів на Буковині”.

Резиденція товариства знаходиться в Чернівцях, діяльність товариства поширюється на всю Буковину.

Б. Мета та засоби товариства

§ 2. Метою товариства є: а) поширення здорових педагогічних принципів в суспільстві; б) вплив на розвиток початкових та міських шкіл; в) підтримка всіх заходів громадського і домашнього виховання; г) полегшення подальшої [післядипломної] освіти вчителів; д) підтримка товариських відносин між членами товариства; е) взаємна моральна і матеріальна допомога між членами товариства.

§ 3. Досягненню мети сприятимуть такі заходи:

а) конференції у вільні від шкільних занять дні, на яких з доповідями або лекціями виступатимуть члени товариства та запрошені гості; висвітлюватимуться педагогічні та наукові теми, по закінченні лекцій буде влаштовано диспути;

б) практичні заняття з учнями початкових шкіл, пов’язані з критикою уроку;

- в) заняття співом членами товариства;
 - г) складання меморандумів і петицій у відповідні інстанції на предмет суспільного виховання;
 - д) встановлення зв'язку з подібними австрійськими товариствами;
 - е) заснування педагогічних, наукових бібліотек та бібліотек з белетристики;
 - є) видання педагогічного журналу та книг з педагогіки;
 - ж) організація публічних доповідей педагогічного та наукового змісту;
 - з) проведення зборів чи диспутів з педагогічних питань з батьками школярів;
 - и) організація вистав аматорського театру, які повинні формувати естетичні та моральні смаки суспільства;
 - і) організація університетських курсів для осіб, що працюють вчителями;
 - ї) організація курсів для неграмотних;
 - й) моральна та матеріальна підтримка всіх благородних намірів у педагогічній сфері діяльності.
- § 4. Взаємна допомога полягає в такому:
- а) (моральна) у взаємній підтримці та спільній роботі у педагогічній сфері;
 - б) (матеріальна) у розподілі коштів між членами товариства або їх сім'ями, що перебувають у скруті;
 - в) у заснуванні каси самопомоги із спеціально виділених коштів.
- § 5. Службовою мовою товариства є польська.

Ф. 3, оп. 2, спр. 24011, арк. 9–9 зв. Оригінал. Рукопис. Переклад з німецької.

№ 6

Інтерпеляція депутата Абрагамовича та однодумців до пана ц. к. крайового президента як голови цісарсько-королівської шкільної ради

5 жовтня 1907 р.

У початковій школі села Бояни (центр) є 40 школярів польського походження, відрахування коштів з яких повинно забезпечити створення окремого класу з польською мовою викладання. Проте це не бралось належно до уваги, і до цих пір немає не лише окремого польського класу, а й такого навчального предмета, як польська мова, оскільки немає змоги його вивчати якісно через відсутність висококваліфікованих, знаючих учителів.

Така сама ситуація в Теремештах, де є 52-і дитини шкільного віку з польських сімей (за нашими даними, навіть 60), та навіть не впроваджено польську мову як навчальний предмет і немає надісланих учителів, які б кваліфіковано навчали польської мови.

Таке ж становище в Сторожинецькій школі для дівчат, де навчається 48 польських дітей, аналогічна ситуація в Рогізні, де є 70 польських дітей шкільного віку. Ці школи також не мають кваліфікованих учителів польської мови.

Зрозуміло, що ці причини не можна назвати поважними, оскільки через це не досягається навчальна мета, і з'являється відчуття, ніби польська мова є менш важливим навчальним предметом, вивчення якого є зайвим та непотрібним і викладання якого може бути довірене некваліфікованим учителям.

Переконані в тому, що пан ц. к. крайовий президент не має наміру зашкодити польському населенню таким ставленням до навчального предмета –

польської мови. Нижчепідписані звертають увагу на згадані порушення, як на такі, що можуть викликати в польського населення відчуття нехтування їхніми мовними потребами.

Вони надсилають панові ц. к. крайовому президенту такі запитання:

1) Чи відомо пану ц. к. крайовому президенту про ситуацію, що склалася?

2) Чи прихильно поставиться пан ц. к. крайовий президент до інтерпеляції та посприє тому, щоб у згаданих школах обладнали паралельні польські класи, в яких би викладали кваліфіковані вчителі польської мови?

К. Р. фон Абрагамович, Богосевич,
Гальбан, Богданович, Вольчинський

*Ф. 3, оп. 1, спр. 9934, арк. 9–9 зв. Оригінал. Машинопис.
Переклад з німецької.*

№ 7

Прохання організаційного комітету Приватної польської гімназії в м. Чернівцях про надання дотацій для її утримання

28 червня 1912 р.

Шановна рада громади!

У вересні 1911 року нижчепідписаний організаційний комітет відкрив приватний навчальний заклад. Гімназія надаватиме можливість учням, які відвідували польські початкові школи, продовжити їхнє навчання рідною мовою і в середній школі. Разом з цим ми звільняємося від односторонньої національної нетерпимості та, враховуючи відносини нашої країни, вводимо, поряд з польською, і німецьку мову викладання для трьох навчальних предметів: німецької мови, математики та природознавства.

Те, що наш навчальний заклад відповідає необхідним потребам і являє собою важливий результат прониклих у сферу шкільництва на Буковині принципів поваги до рідної мови, з жодного боку не підлягає сумніву і широко визнається. Після того, як три роки тому відбувся розподіл чернівецьких народних шкіл за національною ознакою, наші перші учні саме минулого року закінчили польські народні школи, не маючи можливості продовжувати навчання рідною мовою в середній школі на своїй Батьківщині – Буковині. Незважаючи на запізніле оголошення про відкриття нашого закладу, звернулися до нас наразі 60 учнів, з яких 51 був прийнятий на навчання після успішного складання вступного іспиту. Список учнів, що додається, доводить, що навчальний заклад відвідували майже виключно місцеві діти, а не лише залучені засобами пропаганди вихованці з прикордонної Галичини. З 51-го учня 40 народжені поляки, 46 – буковинські поляки по приналежності до Батьківщини, з них 23 народилися в Чернівцях, 36 тут постійно живуть. Те, що ми керуємося вільними поглядами про приналежність вихованців до тих чи інших конфесій при прийомі на навчання, свідчить той факт, що з-поміж наших вихованців є також учні іудейського віровизнання.

У плані дидактично-педагогічних успіхів ми дозволимо собі вказати на важливу причину, що наш заклад був добре оснащений, що засвідчила повторна інспекція на чолі зі шкільним інспектором краю Сіміоновичем (повідомлено в службовій “Віденській газеті” від 11 травня 1912 р.). В одному з таких звітів говорилося: “Навчальний заклад слугує інтересам широких народних мас і приносить народові справжню користь”.

Ми віримо, що в цих кількох словах можна впізнати визнання наших намагань.

Буковинські поляки, оцінюючи культурне значення нашої установи, зібрали фонд з dobroпожертв, який призначено для утримання гімназії. А шановна рада громади крайової столиці Чернівців надала в минулому році 20000 к. для розташування і обладнання нашого закладу. Зважаючи на велику економію в минулому році, витрати вдалося скоротити до 14080 к. Наступного року в зв'язку з активізацією другого класу витрати зростуть більш ніж вдвічі.

Шановна рада громади, яка ще в минулому році виказала турботу про культурні потреби польської частини населення міста та прихильне ставлення в цьому питанні, сподіваємось, не відмовить у підтримці і не припинить свого прихильного впливу. Розбудова та процвітання закладу має не менше значення для інтересів поляків, ніж для столиці краю в цілому. Якщо нам вдасться, як ми на те сподіваємось, повністю вибудувати нашу гімназію, то існуватиме для поляків культурна установа на власній Батьківщині, яка виховуватиме добрих чернівчан та чернівецьких польських дітей, звільняючи їх від необхідності виїжджати за межі краю з метою здобуття такої освіти. У високій мірі це сприяє тому, що зміцняться зв'язки між польськими громадянами та мешканцями Чернівців. Також матеріальні переваги, які отримає при створенні такого закладу місто, не можна залишати без уваги. Завжди вдячні поляки також ніколи не забудуть того, що їх було підтримано в реалізації їхніх культурних намагань з боку столиці краю, як це мало місце й відносно мешканців інших національностей, що населяють місто.

Нижчепідписаний організаційний комітет дозволить собі з наведених нижче причин просити шановну раду громади про надання грошової допомоги в сумі 4000 крон на подальше утримання польської реальної гімназії в Чернівцях.

Чернівці, 28 червня 1912 р.
Др. Стан. Квятковський,
Голова організаційного комітету

Ф. 39, оп. 1, спр. 5299, арк. 11–12 зв. Друк. Оригінал. Переклад з німецької.

**Наталія КУЗЬМІНА,
Юрій ОЛІЙНИК**

**ПОЛОНІКА 20–30-х рр. ХХ ст.
У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Територію Поділля здавна заселяли представники різних національностей: українці, євреї, поляки, росіяни та інші. Кожна національність має давню і надзвичайно багату історію, славу народними традиціями та національними героями.

Історія польської національної меншини Поділля у 20–30-х роках ХХ ст. в обласному архіві представлена значним джерельним масивом, серед якого вирізняються документи, що зберігаються у фондах Проскурівського окружного комітету КП(б)У за 1922–1937 рр. (ф. П-301), Шепетівського окружного комітету КП(б)У за 1923–1937 рр. (ф. П-458), Кам'янець-Подільського окружного комітету КП(б)У за 1923–1937 рр. (ф. П-3), Проскурівського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів за 1923–1936 рр. (ф. Р-926), Шепетівського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів за 1923–1936 рр. (ф. Р-766), Кам'янецького окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів за 1923–1936 рр. (ф. Р-337), Управління Служби безпеки України по Хмельницькій області (справи на реабілітованих осіб за 1925–1975 рр.).

Частина цих документів – польськомовні.

За даними документів окружних комітетів КП(б)У, соціально-політичним та економічним життям поляків на території Проскурівської, Кам'янець-Подільської та Шепетівської округ займалися створені в окружних комітетах бюро по роботі з поляками, а при губернських партійних комітетах – польські відділи. У 1929 р. польські бюро в окружках було реорганізовано на підвідділи роботи серед польського населення, а, починаючи з 30-х рр., питанням національних меншин займався особливий сектор окружкомів.

Перші кроки діяльності бюро по роботі з поляками у вирішенні проблем польської національної меншини відображено у протоколах засідання польського бюро, що працювало у складі Шепетівського, Кам'янець-Подільського та Проскурівського окружних комітетів. На засіданнях члени бюро розглядали питання міжнародного становища, введення єдиного сільськогосподарського податку, взаємовідносин польської національної меншини з іншими національностями, навчання польських дітей рідною мовою, утворення польських трудових шкіл тощо¹.

Документи партійних окружкомів та окружних виконавчих комітетів містять інформацію про кількісний склад польської національної меншини регіону. За даними Всесоюзного перепису населення 1926 р., поляків на теренах трьох округ проживало понад 148 тис., з них у Шепетівській окрузі – 60 тис. (9,2 % від загальної кількості мешканців), Проскурівській – 58 тис. (10 % від загальної кількості), Кам'янецькій – 30 тис. (5,7 %)². За документами Проскурівського виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів простежується не тільки чисельність польської національної меншини, а й її соціальний стан. Так, з 58 511 осіб, що проживали в окрузі – 53 672 були сільськими мешканцями. У соціальному відношенні 35–40 % польських селян були бідняками, 50 % – середняками, 8–10 % належали до заможних. 4 389 осіб польської національності проживало у містечках округи, з них 1 335 – у Проскурові³.

Документи Проскурівського окружного комітету КП(б)У містять дані про національний склад сільських рад Чорнострівського району⁴.

На виконання постанови РНК УСРР від 29 серпня 1924 р. “Про виділення національних районів і рад” окружні комітети КП(б)У розпочали створювати на місцях компактного проживання поляків польські сільські ради. У 1927 р. на території регіону працювало 44 польські сільські ради. Згідно з матеріалами Проскурівського виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, на теренах Проскурівської округи працювали 16 сільських рад – у Війтовецькому, Вовковинецькому, Чорнострівському, Городоцькому, Проскурівському, Фельштинському, Юринецькому, Летичівському, Волочиському та Михалпільському районах⁵. Звіти окружних бюро національних меншин дають змогу переконатися, що національні польські сільради в основній своїй масі спрямовували зусилля на реалізацію щоденних проблем, що виникали в населених пунктах. Як правило, вони були пов’язані з благоустроєм сіл, питанням правильного землекористування, просвітницької діяльності, антирелігійної пропаганди, діяльності кооперації та організації роботи серед польського жіноцтва. У роботі польських сільських рад, поряд з позитивними моментами, була й низка негативних. Так, як свідчать документи Проскурівського окружного КП(б)У, діяльність сільських рад не завжди планувалася, подеколи спостерігалася бездіяльність сільських комісій, незнання секретарями та головами рад національної мови⁶.

Негативні моменти в діяльності польських національних сільрад відмічено в документах резолюції окружної наради політпрацівників Кам'янецького окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів округи: “сільради погано виконують одне з головних завдань – розв’язання біжучих справ сільського життя, побуту й будівництва, що негативно відбивається

на зміцненні авторитету сільрад серед місцевого населення”⁷. У документах окружних комітетів КП(б)У зафіксовано ряд конфліктних ситуацій, допущених органами радянської влади при створенні національних сільрад. Одна з них – підміна національних та релігійних понять при створенні сільрад: “...В окремих населених пунктах всіх католиків автоматично записували в число поляків”. Спостерігалось й зворотнє явище, коли католиків огульно записували в українці⁸.

Помилки при створенні польських сільрад призвели до активізації польського опозиційного руху. Згідно з інформацією документів фонду Проскурівського виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, на території округи існував опозиційний польський рух із значним релігійним ухилом, який очолили місцеві католицькі священники. Органи радянської влади зафіксували діяльність на території округи 25 культових католицьких общин (540 осіб), 238 “товариств ружанців” (3 870 осіб) та “тарцярів” (1 645 осіб). Під керівництвом католицьких священників польське населення сіл Немирненці та Немичинці організувало хресний хід з метою виходу на територію Польщі⁹. З метою подолання впливу католицьких священників на польське населення регіону, партійним окружкомом, згідно з резолюцією III Української конференції бюро КП(б)У (її копії зберігаються в документах партійних окружкомів), пропонувалося використовувати такі методи, як “дискредитування окремих представників католицького духовенства серед польської громади; викриття зв’язків духовенства із капіталістичною Польщею”¹⁰.

Суттєвих помилок органи радянської влади припустилися і при створенні польських національних шкіл. Для вивчення конфліктної ситуації до шкіл регіону було направлено комісію у складі представників райкомів партії та освітян. По фактах перевірок було прийнято кілька постанов Проскурівського окружного КП(б)У, що зберігаються у вищезгаданому фонді: “...Зважаючи на те, що в ряді сіл округи, де є польські школи, учні яких розмовляють українською мовою, що є для них рідною, то необхідно ряд шкіл Чорноострівського, Сатанівського, Красилівського, Ярмолинецького та Проскурівського районів перевести на українську мову навчання”¹¹.

Документи Проскурівського окружного висвітлюють перші кроки діяльності польських трудових артілей. Станом на 1928 р. у Проскурові та районі діяло 10 артілей, в яких працювали 250 робітників. Як свідчать ці ж документи, органи радянської влади регулярно надавали новоствореним трудовим артілям фінансову допомогу.

Митарства польських селян, пов’язані з їхнім вступом до колективних господарств, описують документи окружних комітетів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Зокрема, Кам’янецьке політбюро, розглянувши питання проведення суцільної колективізації, зазначило: “В окрузі не досягнуто перелому в створенні колективних господарств. Поляки неохоче вступають у колгоспи.

Рівень колективізації серед поляків значно менший, ніж серед українців та євреїв”. Колективізація польської національної меншини активно розпочалася в 1929 р. Як свідчать архівні документи, темпи колективізації польських сіл значно випереджали загальну колективізацію регіону. “Суцільно колективізованими” стали польські населені пункти Проскурівського, Шепетівського та Кам’янецького округів. Насильницька колективізація польського селянства призвела до масових заворушень у польських селах. За даними документів Шепетівського окружного КП(б)У, під цих заворушень припав на зиму 1930 р. Поляки, що мешкали в селах округи, висловлювали гасла проти вступу у колгоспи та проти радянської влади. Заворушення було придушене із застосуванням військової сили.

Документи Проскурівського окружного комітету КП(б)У містять інформацію про залучення польської молоді до радянських молодіжних організацій: Всесоюзної комсомольської організації та піонерських дружин. Станом на 1928 р. у Проскурівській округі діяло сім комсомольських та 9 піонерських організацій, що склало 1,5 % від загальної кількості польської молоді округи¹².

Зміна в 1935 р. політичного курсу щодо національних меншин, знайшла відбиття в постанові Проскурівського окружного “Про ліквідацію польських районних газет”, згідно з якою на території округи ліквідовувалися польські газети: у Проскурівському районі – “Колективіст пограніччя”, Городоцькому – “Штурмовик надзбручанський”, Волочиському – “Комунар пограніччя”¹³.

У фонді Проскурівського виконкому рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів дослідники зможуть ознайомитись із звітом органів НКВС про виявлення на території округи “контрреволюційного польського елемента”¹⁴. Кримінальні справи на реабілітованих, які передано до облдержархіву обласним Управлінням Служби безпеки України, підтверджують факти необґрунтованих репресій щодо представників польської національної меншини. Як стверджують кримінальні справи, у 1933–1934 рр. поляків піддавали репресіям по сфабрикованій справі так званої ПОВ (“Польська Організація Військова”). Репресії по ній тривали і в 1937–1938 рр. Частина селянства вважала порятунком від репресій втечу за р. Збруч, тобто до Польщі. Серед них поширювались чутки про те, що незабаром розпочнеться польсько-радянська війна, яка призведе до загибелі радянської влади¹⁵.

Документи окружних комітетів КП(б)У розкривають факти примусового переселення представників польської національної меншини до Казахстану. Зокрема, туди планувалося переселити з Вінницької області 2 тис. польських господарств. Але радянські чиновники на місцях намагалися перевиконати план та збільшити кількість депортованих поляків. Так, перший секретар Шепетівського райвиконкому перевиконав доведене до нього завдання, депортувавши не 1 тис. господарств, а 1 535¹⁶.

Документи, про які йдеться в цьому огляді, допоможуть науковцям та краєзнавцям дослідити маловідомі події та факти з історії польської національної меншини в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст.

¹ Держархів Хмельницької області, ф. П-458, оп. 1, спр. 59, арк. 159.

² Там само, ф. Р-926, оп. 1, спр. 10, арк. 28.

³ Там само, ф. Р-926, оп. 1, спр. 10, арк. 47.

⁴ Там само, ф. П-301, оп. 1, спр. 228, арк. 17.

⁵ Там само, ф. Р-926, оп. 1, спр. 10, арк. 10.

⁶ Там само, ф. П-301, оп. 1, спр. 15, арк. 10.

⁷ Там само, ф. 337, оп. 1, спр. 6, арк. 85.

⁸ Там само, ф. П-458, оп. 1, спр. 111, арк. 315.

⁹ Там само, ф. Р-926, оп. 1, спр. 28, арк. 28.

¹⁰ Там само, ф. П-458, оп. 1, спр. 58, арк. 45.

¹¹ Там само, ф. П-301, оп. 1, спр. 228, арк. 20.

¹² Там само, ф. Р-926, оп. 1, спр. 10, арк. 40.

¹³ Там само, ф. П-301, оп. 1, спр. 228, арк. 33.

¹⁴ Там само, ф. Р-926, оп. 1, спр. 10, арк. 40.

¹⁵ Там само, ф. Р-П-3, оп. 1, спр. 287, арк. 9.

¹⁶ Там само, ф. П-458, оп. 1, спр. 423, арк. 7.

Сергій ШЕВЧЕНКО

**ПИСЬМЕННИКИ-ПОЛЯКИ –
УРОДЖЕНЦІ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

Третій поділ Речі Посполитої об'єднав наприкінці ХVІІІ ст. більшість українських і польських земель у складі Російської імперії. Наступного століття на теренах правобережного Єлисаветградського повіту (тепер – територія Кіровоградської області) Херсонської губернії з'явилися помітні громади поляків. У Єлисаветграді (нині – Кіровоград) було збудовано римо-католицький костел, створено “Польський дім”, відкрито римо-католицьке училище, організовано товариство допомоги католикам-біднякам. Із цього середовища вийшла плеяда талановитих творчих особистостей. Зокрема, в краї народилися і мешкали на межі ХІХ–ХХ ст. майбутні прозаїки, драматурги, поети, перекладачі, публіцисти, які мали польське коріння.

Із Центральної України вийшли, зокрема, відомі представники талановитого роду Тарковських. У с. Миколаївці Грузчанської волості Єлисаветградського повіту народився громадський діяч, живописець, мемуарист Олександр Тарковський (1862–1924). У 1884 р. за участь у народовольчому гуртку в Єлисаветграді він був ув'язнений, а потім отримав п'ять років заслання до Сибіру. У с. Тунці Іркутської губернії в одній хаті з ним жило троє засланців, у т. ч. майбутній лідер Польщі Юзеф Пілсудський. Останній за дотичну участь у справі замаху на імператора Росії Олександра ІІІ у 1887 р. був висланий до Сибіру на п'ять років. Там Тарковський вивчав мови. Серед десятка з тих, які він знав, була й польська. У тому ж селі перебував тоді і член польської революційної партії “Пролетаріат” Михайло Войнич, що згодом одружився на англійській письменниці, авторці “Овода” Етель Буль.

Після заслання Олександр Тарковський мешкав у Єлисаветграді. У роки громадянської війни його викликали до особливого відділу Першої кінної армії, де віддали листа від Пілсудського, маршала польського сейму. Останній у голодні для України часи вислав єлисаветградцю по дві продуктивні (какао, згущене молоко, яєчний порошок, борошно, цукор) та речові (матерія, дві пари взуття) посилки і запросив до Варшави свого колишнього товариша по заслання¹. Його адресу Пілсудський дізнався через Американську адміністрацію

допомоги (АРА), очолювану майбутнім президентом США Г. Гувером. Останній направив до Польщі особливу місію “допомоги голодуючим”. Її глава В. Келлог прибув до Варшави 4 січня 1919 р. і невдовзі інформував керівництво АРА, а через нього – й президента США Вільсона про необхідність збереження за Пілсудським посади глави держави. За зв’язки з Пілсудським Тарковському загрожували репресії, але врятувало заступництво голови уряду Радянської Росії Леніна, який знав про елісаветградця. Це згадував у зрілому віці син Олександра Карловича Арсен.

Арсен Тарковський (1907–1989) народився в Єлісаветграді. Його біографія і родовід як відомого російського письменника, природно, привертала увагу літературознавців. Спочатку побутувала думка про дагестанське походження представників цієї сім’ї. У примітках до тритомного зібрання його творів автор приміток Лаврін зазначав: “З Дагестаном пов’язана не тільки перекладацька діяльність А. О. Тарковського, а й його родовід. Далекий предок поета був удільним князем (шамхалом). За традицією на княжий престол претендував старший син, і, боячись міжусобної боротьби, один із молодших синів князя втік до Росії. Він вступив на службу до імператриці Єлизавети, ставши комендантом фортеці на р. Інгул (Єлісаветград)”². При цьому вказувалося на польські корені матері Арсена М. Д. Рачковської³.

Інший напрямок генеалогічних досліджень – щодо польського коріння Тарковських по чоловічій лінії. На користь цієї думки має свідчити належність предків Арсена, зокрема його прадіда Матвія Францевича і діда Карла Матвійовича, до римо-католицької віри⁴. Діти останнього вже були охрещені по матері, як православні. Цікаво, що однокласник Олександра Тарковського по Єлісаветградському земському реальному училищу, український громадський і культурний діяч, видавець, мемуарист Євген Чикаленко характеризував його як “елемент московсько-польський”⁵. Донька поета Марина Арсенівна на підставі власних досліджень в українських архівах дійшла висновку, що рід Тарковських походить із Польщі, і вважає своїми предками поляків. Це вона заявила, приїхавши із Москви до Кіровограда влітку 2002 р. на Дні Тарковських⁶. У виданій за кілька років до цього книзі Тарковська наводить родовід своїх предків по чоловічій лінії. Розпочинає вона його з Войцеха Тарковського, який на початку XVIII ст. переселився з м. Люблін (Польща) до Волині (тепер – Хмельницька обл.)⁷. До речі, і Софія Тобілевич свого часу писала про першу дружину свого покійного чоловіка, корифея українського театру І. Карпенка-Карого, сестру Олександра Тарковського Надію, як “шляхтянку з старопольського роду”, зазначивши, що її батько був уже зросійщеним “трохи військовою службою і одруженням з православною”⁸.

Перша світова війна увійшла в пам’ять малого Арсена загибеллю чоловіка його тітки по батькові полковника В. Ільїна в Східній Пруссії (тепер – Польща). Як він написав уже в 1945 р. в оповіданні

“Горобина ніч”, “Дядя Володя разом з армією Самсонова загинув у Мазурських болотах... Він утонув у болоті...”⁹.

Крім гімназії, Арсен навчався ще й у музичній школі Густава Нейгауза, дружиною якого була полячка Ольга Блуменфельд, а троюрідним племінником – майбутній видатний польський композитор і піаніст Кароль Шимановський, який жив тоді в Єлисаветграді. До кола друзів Тарковського входив трьома роками старший за нього майбутній польський письменник Хороманський. Як зазначав згодом Арсен Олександрович у автобіографії, “Вірші тоді писали Юра Нікітін, Коля Станіславський, Михайло Хороманський, котрий пізніше виїхав до Польщі і став знаменитим белетристом. Хороманський був нашим учителем, він писав вірші по-людськи, перекладав із французької Верхарна і символістів, він був першим, хто показав мені і пояснив хоч кінчик “нової поезії”¹⁰. Ще замолоду Арсен залишив Україну, оселився у Москві. Через деякий час поет Г. Шенгелі “передав” йому рубрику фейлетона та судову хроніку в газеті “Гудок” (причому, дебютував журналіст фейлетоном про Пілсудського, який Шенгелі виправив, “поперчив і присолив”).

Тарковський непогано знав польську мову, перекладав із неї, зокрема у 1950-х рр. (у ці ж роки приїжджав до Кіровограда) – Адама Міцкевича. Російською мовою вийшли, наприклад, переклади творів “Гражина”, “Шанфарі”, “Альмотенаббі”. Знання польської мови виявилось і в емоційній оцінці Тарковським книги своїх віршів, перекладених і виданих у 1971 р. у ПНР¹¹. У листі до киянки Євдокії Ольшанської він писав: “Спасибі за добрі слова про польську книжку. Переклад сонета, присвячений А. А., Вам не подобається, мабуть, тому, що він без рифм! Добре в Польщі перекладачам! Ще дуже погано перекладені “Ліхтарі”. Краще всього перекладені білі вірші. Взагалі ж, через те, що в Польщі з римами бідніше, ніж у нас, у перекладах тьма огидних неточних рифм. Але, Бог з ними!”¹². Зв’язки з польськими колегами тривали і в наступні роки. Тій же адресатці Тарковський у 1972 р. написав: “Мені прислали польську книжку Стафа (перекладач прислав). Там є вірш про мене... Поет давно помер, перекладач живий, а я напівживий”. Через 2 роки Арсен Олександрович повідомив Ольшанську, що збирається відвезти до Польщі копію рукопису, “щоб перекладати і видавати велику книжку”. Віддавалося при цьому належне і національній кухні сусідів: “хочеться поїсти чого-небудь польського”. У кінці 1975 р. поет писав їй же: “Їздив до Польщі, там було добре...”¹³. Під час поїздки Тарковський поклав квіти до могили Пілсудського. Польщу відвідував і син письменника, всесвітньо відомий кінорежисер Андрій Тарковський (творець “Сталкера”, “Андрія Рубльова”, “Іванового дитинства” та ін.). У Москві він зустрічався з польським кінорежисером, сценаристом Кшиштофом Зануссі.

Усю талановиту родину вкотре вшанували в червні 2002 р. на Днях Тарковських, проведених Кіровоградським державним колегіумом та обласними осередками Національної спілки письменників

України і товариства поляків Кіровоградщини “Полонія” ім. К. Шимановського.

У степовій Україні народився визначний публіцист, соціолог, політичний діяч Ольгерд Іполит Бочковський (1885–1939, або 1940). Донедавна вважалося, що сталося це 1884 р. Але в метричній книзі Єлисаветградського костюлу зафіксовано факт народження 1 березня 1885 р. на залізничній станції Долинській (тепер – райцентр) Гіполіта Бочковського¹⁴. Головний хранитель фондів Кіровоградського літературно-меморіального музею І. К. Карпенка-Карого Л. Хосяїнова припускає, що мова йде про одну й ту саму людину, принаймні, порівняння біографічних даних дає підстави так вважати¹⁵. А вказаного першого дня весни попереднім записом у книзі костюлу зафіксовано народження і Мечислава Бочковського – брата Гіполіта. Але в грудні він помер¹⁶. Через два роки у Долинській з’явився на світ Тадеуш Бочковський. Глава сім’ї служив на залізничній станції. Згодом родина переїхала до Катеринослава (тепер – Дніпропетровськ), потім – до Єлисаветграда, де оселилася в районі залізничного вокзалу. У 1899 р. Іполит вступив до IV класу земського реального училища¹⁷. Через рік учнем цього закладу став і його брат Тадеуш. У VI класі педрада дала Іполиту дозвіл на репетиторство в молодших класах¹⁸. У 1903 р. він закінчив на “відмінно” (за винятком “четвірки” з російської мови) училище¹⁹, отримавши разом із трьома іншими кращими учнями як нагороду книгу “Путешествие Его Императорского Величества Наследника Цесаревича”. Брат Іполіта став католицьким священиком, він сам емігрував 1905 р. за кордон. У Празі Бочковський спочатку “обертається в польському товаристві”. Згодом до юнака, який у дитинстві отримав польське виховання, прийшло “українське усвідомлення”. З 1907 р. він публікувався, аналізуючи становище українців, поляків, фіннів у імперії. Матеріали з українського питання виходили в чеській (зокрема, місячнику “Слованські Пржеглед”), московській (“Украинская жизнь”), київській, галицькій пресі. Працював секретарем дипломатичної місії у Празі, був професором Української господарської академії в Подєбрадах²⁰. У 1935 р. на сторінках редагованого І. Огієнком варшавського місячника “Наша культура” було видрукувано його працю “Біла раса й кольорове людство”. Виступав Іполит Бочковський і на шпальтах “Бюлетеня польсько-українського”²¹. Його перу належать також розвідки “Поневолені народи царської імперії, їх національне відродження та автономне прямування” (1916), “Націологія і націографія” (1917), “Боротьба народів за національне визволення” (1932), “Вступ до націології” (1934) та ін.

У Єлисаветграді в сім’ї поляка, збіднілого дворянина, що “служив від акцизу на горілчаному заводі”, народився відомий письменник Юрій Олеша (1899–1960). До народження сина його батько був поміщиком. Велике “лісове” помістя “Юнище” було продане ним та його братом за велику суму, яка за кілька років, за словами Юрія

Карловича, “була програна обома в карти... Втім, у Єлисаветграді є у нас ще достаток: ми їздимо на власному рисаку, живемо у великій повній голубизни квартирі”²². Після народження сина родина прожила в місті лише три роки.

У 1902 р. Олеші переїхали до Одеси. Грамоті й арифметиці хлопця вчила бабуся. Згадуючи свою першу книжку, письменник вважав, що, скоріше за все, це була “Басне людове” (“Народні перекази”) польською мовою – історія Польщі в популярних нарисах. Сім’я жила на розі вул. Грецької і Польської, неподалік костьолю.

Приблизно 1917 р. юнак відвідав Єлисаветград. Перед поїздкою мати дала синові адресу будинку по вул. Петровській (тепер – Шевченка), де він народився. Олеша знайшов тоді двоповерхове цегляне приміщення, біля ганку якого було зелено. Щодо самого Єлисаветграда, то після приморського міста він не вразив його: “побачив лише південні провінційні вулиці з соняшниками. Співав півень, біліли й жовтіли соняшники – ось і все моє сприйняття міста, де я народився”²³.

Повернувшись з Єлисаветграда, Олеша поринув у вир творчого життя приморського міста. В Одеському літературному музеї нині експонується програма місцевого “студентського літературно-художнього гуртка”, який збирався 24 жовтня 1918 р. в аудиторії № 8 приміщення юридичного факультету по вул. Преображенській, 24. Поруч з виступами Е. Багрицького, В. Катаєва, твори “Польща” і “Дитинство” мав читати Ю. Олеша. В експозиції музею представлено авторський рукопис його вірша “Польща” (1918 р.) та малюнки сестри поета, Ванди²⁴.

Юрій Олеша захоплювався творчістю братів Грімм, Перро, Андерсена, Гофмана, “видатного польського письменника Ярослава Івашкевича”. Останній у 1974 р. в листі до одеситів зазначав, що знав у Єлисаветграді сім’ю Олеш до її від’їзду в Одесу²⁵. Це вимагає уточнення періоду знайомства цих польських родин. Адже сім’я Олеші, за спогадами елисаветградця, переїхала до приморського міста, коли йому виповнилося 3 роки (отже, 1902 р.). Івашкевичі ж приїздили до Єлисаветграда у 1903 р., а оселилися тут в 1904 р. Московський товариш Я. Івашкевича полоніст В. Борисов вислав у 1963 р. на його прохання опубліковану посмертну статтю Ю. Олеші “Читаючи Хемінгуея” і біографічну довідку про нього²⁶.

У дорослому віці Юрій Карлович неодноразово підкреслював свої національні корені: “В Одесі я звик до латинського S і L. І за походженням я поляк – слов’янин, але католик”²⁷. Описуючи в 1940 р. футбольний матч “Спартак” – ЦДКА, він фіксував у складі першої команди громадянина СРСР, поляка Габовського, батьківщина якого була окупована нацистами.

Наприкінці 1950-х рр. відбулося побачення Юрія Карловича з рідним містом. Він зустрічався з кіровоградцями, ставив автографи на своїх книгах. Чи відвідував він тоді будинок, де народився?

Між тим, у 1996 р. син розстріляного в 1937 р. поляка, головного лікаря Кіровської в'язниці (Кірово – попередня назва Кіровограда) Я. (І.) Зубріса писав на адресу Кіровоградської обласної організації Спілки архівістів України, що їхня сім'я мешкала в будинку по вул. Леніна, 44, де “народився Ю. К. Олеша”²⁸. Отже маємо ще одну адресу для встановлення місцезнаходження будинку Олеш.

У Єлисаветграді в родині ветеринарного лікаря, поляка Костянтина Михайловича Хороманського народився син Михайло (1904–1972), майбутній польський письменник. Цікаво, що у виданій у 1997 р. книзі “Єлисаветградська гімназія” на сусідніх сторінках два автори наводять взаємовиключні дані про день його появи на світ: 22 червня²⁹ і 22 квітня³⁰. Як свідчить метричний запис у документах православної Петропавлівської церкви, вірним є перше твердження: народження зафіксовано 22 червня, хрещення – 24 вересня (хрещений батько – потомствений почесний громадянин І. Кирьяков)³¹. Спочатку хлопець навчався вдома, з учителькою. У місцевій газеті за 1913 р. зустрічаємо оголошення про переїзд сім'ї Хороманських до Києва³². Але війна внесла свої корективи, і в березні 1915 р. мама Михайла Олександра Казимирівна подала прохання про прийом його до 1-го класу Єлисаветградської чоловічої гімназії. Хороманські жили по вул. Олександрівській. Загибель глави сім'ї у роки громадянської війни погіршила матеріальне становище. І в жовтні 1919 р. Олександра Хороманська клопоталася перед дирекцією закладу про звільнення сина-п'ятикласника від додаткової платні за правочення, зобов'язавшись погасити борг за попередній рік³³. Після громадянської війни юнак працював у лікарні, співробітничав у пресі. До кола його друзів входив Арсен Тарковський (збиралися, зокрема, в будинку Бошняків по вул. Карабінерній). До речі, спілкувалися між собою і попередні покоління Хороманських і Тарковських. Зокрема, у списках учнів місцевого реального училища в часи, коли там навчався Олександр Карлович, значаться Костянтин, Василь, Венедикт, Євгеній Хороманські (діти поручика, чиновника і дворянина). Останній був однокласником Тарковського³⁴.

У 1924 р. разом з матір'ю і сестрою М. Хороманський переїхав до Польщі. Перекладав твори Каспровича, Словацького, Тувіма російською мовою. Пізніше зажив слави як польськомовний драматург і прозаїк. У 1933 р. вийшов роман “Ревнощі та медицина”, який перекладався за кордоном. Серед його кільканадцяти книг: “Білий брат”, “Двозначні оповідання”, “Макумба”, “Співак тропічних островів”. Друкувався у засобах масової інформації, зокрема опублікував інтерв'ю з композитором і музикантом К. Шимановським, з яким колись одночасно жили в Єлисаветграді (“Wiadomości literackie”, 1932, № 461). Кіровоградська газета “Народне слово” напередодні 90-річного ювілею письменника надрукувала його оповідання “Сором”³⁵.

Отже, вихідці із Центральної України з польськими коренями, зокрема Тарковські, Олеша, Бочковський, Хороманські, зробили по-

мітний внесок у розвиток літератури, в культурне співробітництво сусідніх слов'янських народів.

¹ *Митина С.* Из бесед с Арсением Тарковским // Искусство кино. – 1992. – № 10. – С. 20.

² *Тарковский А.* Собрание сочинений. В 3 т. – Т. 1: Стихотворения / Сост. Т. Озерской-Тарковской; Вступ. ст. К. Ковальджи; Примеч. А. Лаврина. – М.: Худож. лит., 1991. – С. 437.

³ Там же. Т. 3. Переводы / Сост. Т. Озерской-Тарковской; Примеч. А. Лаврина. – М.: Худож. лит., 1993. – С. 416.

⁴ Кіровоградський літературний музей ім. І. Карпенка-Карого, КМЛМ – КН 1158/НД, справа Волинського дворянського зібрання про дворянське походження осіб роду Тарковських за 1803–1852 рр. (ксерокопія із Держархіву Житомирської обл.).

⁵ *Чикаленко Євген.* Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1955. – С. 85.

⁶ Вечірня газета (Кіровоград). – 2002. – 27 червня.

⁷ *Тарковская Марина.* Осколки зеркала. – М.: Дедалус, 1999. – 285 с.

⁸ *Тобілевич Софія.* Життя Івана Тобілевича // *Тобілевич І.* Твори. Том шостий: Біографія – бібліографія – критика – архівні матеріали. – К. – Харків: Література і мистецтво, 1931. – С. 55.

⁹ *Тарковский А.* Собрание сочинений. В 3 т. Т. 2: Поэмы; Стихотворения разных лет; Проза / Сост. Т. Озерской-Тарковской; Примеч. А. Лаврина. – М.: Худож. лит., 1991. – С. 154.

¹⁰ Там само.

¹¹ *Tarkowski Arseniusz.* Pierworodztwo. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1971. – 66 s.

¹² *Ольшанская Евдокия.* Поэзии родные имена. Воспоминания. Стихи. Письма. – К.: АО “Мебиус-КБ”, 1995. – С. 214.

¹³ Там само. – С. 218–219; 223.

¹⁴ Держархів Кіровоградської області, ф. 722, оп. 1, спр. 1, арк. 74.

¹⁵ *Хосяїнова Л.* Маловідомі сторінки біографії Ригора Кобця та Ольгерда Іпполіта Бочковського (по матеріалах Єлисаветградського земського реального училища) // Краєзнавці Кіровоградщини – 10-ій річниці незалежності України: Матеріали обласної краєзнавчої конференції. – Кіровоград: Обласний краєзнавчий музей, 2002. – С. 44.

¹⁶ Держархів Кіровоградської області, ф. 722, оп. 1, спр. 2, арк. 45.

¹⁷ Там само, спр. 140, арк. 22 зв.

¹⁸ Там само, спр. 164, арк. 48.

¹⁹ Там само, спр. 11, арк. 11.

²⁰ *Чабан Микола.* Згадаймо Ольгерда Бочковського // Кур'єр Кривбасу. – 1998 – № 95–96. – Лютий. – С. 104–106.

²¹ *Стемпень Станіслав.* Поляки й українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу // Польсько-українські студії. 1. Україна – Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський. – К.: Либідь, 1993. – С. 213.

²² *Олеша Юрій.* Ни дня без строчки // Избранное. – М.: Худож. лит., 1974. – С. 346.

²³ Там само.

²⁴ Одеський літературний музей, експозиція.

²⁵ Лист Івашкевича одеситам від 24.11.1974 // Кіровоградська правда. – 1983. – 20 листопада.

²⁶ *Борисов В.* Мои встречи с Ярославом Ивашкевичем // Воспоминания о Ярославе Ивашкевиче. – М.: Советский писатель, 1987. – С. 210.

²⁷ *Олеша Юрий.* “Мы должны оставить множество свидетельств...”. Дневники / Вступ. и публ. В. Гудковой // Знамя. – 1996. – № 10. – С. 163.

²⁸ Ведомости (Кіровоград). – 1996. – 13 августа.

²⁹ *Любарський Роман.* Михайло Хороманський // Єлисаветградська гімназія... С. 132. (Див. також: Єлисавет. – 1992. – 8 липня.)

³⁰ *Босько Володимир.* “Волію віддатися життю...” // Там само. – С. 133. (Див. також: Народне слово. – 1994. – 8 квітня; Літературний словник Кіровоградщини / Авт.-упор. Леонід Куценко. – Кіровоград: Кіровоградське державне видавництво, 1995. – 126 с.)

³¹ Держархів Кіровоградської області, ф. 156, оп. 1, спр. 38, арк. 240.

³² Голос Юга (Єлисаветгрд). – 1913. – 1 марта.

³³ Держархів Кіровоградської області, ф. 59, оп. 1, спр. 40, арк. 90.

³⁴ Там само, ф. 60, оп. 1, спр. 12, 14, 18, 52.

³⁵ Народне слово. – 1994. – 8 квітня.

Іван САВИЦЬКИЙ**ІМ'Я, ЗАБУТЕ В УКРАЇНІ:
ЄВСТАХІЙ ІВАНОВСЬКИЙ****(за документами
та свідченнями “усної історії”)**

7 липня 2003 р. минуло сто літ, як закінчився життєвий і творчий шлях Євстахія Івановського – відомого польського мемуариста й історичного публіциста ХІХ століття. За цей час у вихорі історичних подій на Україні забулися його ім'я й літературна спадщина. Сьогодні, мабуть, настала пора зробити твори цього самобутнього літератора надбанням і народу України.

Євстахій Івановський, більше відомий у Російській імперії під псевдонімами *Hellenius*, *Eu-go Helleniusz*, *Eustachy*, *Helleniusz*, народився в 1813 р. у селі Халаїмгородок Бердичівського повіту Київської губернії (з 1946 р. – с. Городківка Андрушівського району Житомирської області). Він був сином Дезидерія Еразма Івановського, маршалка Житомирського повіту Волинської губернії. Мати – Клара, із сім'ї Хоецьких, була дочкою Яна Непомуцена, в минулому посла на Чотирилітньому сеймі Речі Посполитої¹.

Мальовниче село довжиною у п'ять кілометрів розкинулося на правому березі тихоплинної річки Гуйви, яка в цій місцевості була межею між Київщиною й Волиню. Садиба Івановських знаходилася на західній околиці, що й нині має назву Голиші.

З 1825 р. Євстахій Івановський навчався в Кременецькому ліцеї – елітарному навчальному закладі, що був заснований у 1805 р. завдяки старанням інспектора Віленської шкільної округи Т. Чацького і здобув славу “Волинських Афін”, де учнів виховували в польському національному дусі.

У листопаді 1830 р. у Варшаві розпочалося національно-визвольне повстання поляків проти Російської імперії, яке поширилося на Правобережну Україну. Після поразки повстання через прояви вільнодумства серед ліцеїстів за указом царя Миколи І ліцей у 1831 р. було закрито. Є. Івановський був змушений повернутися в Халаїмгородок.

Спочатку він поринув у сільськогосподарські турботи. Згодом у с. Ненадихи на Київщині організував товариство культурного життя. Але переважила цікавість до світу, який оточував допитливого хлопця. Євстахій став часто подорожувати по Україні та за кордоном. Зацікавленість історією Речі Посполитої, теренів Правобережної України, зокрема, привела до того, що він почав збирати рукописні й усні матеріали, певну інформацію одержував, спілкуючись з істориками, зокрема з Е. Руліковським. У нього накопичилась велика кількість

документів, записів спогадів, розповідей, які містили характеристики, оцінки, описи, хронологічні зіставлення. Все це лягло в основу майбутніх творів.

Є. Івановський не пізнав щастя сімейного життя. У Городківці до наших днів живе переказ про його кохання до дівчини з шляхетної родини. Євстахій плекав мрію про одруження, але виявився не єдиним, хто збирався просити руки шляхтянки. У нього виникла гостра суперечка з суперником, під час якої майбутній літератор був викликаний на дуель.

Існують дві версії того, що сталося потім. За першою – Є. Івановський не прийняв виклику, сказавши, що чоловікові за дівчину не варто втрачати життя, даного Богом. Цим він зазнав поразки і з сум'яттям у душі приїхав додому². За другою – він на дуелі вбив суперника, після чого пережив нервове потрясіння, бо у своєму вчинку вбачав гріх: порушення Божої заповіді³.

Ця подія наклала помітний відбиток на долю майбутнього письменника: він лишався самотнім усе життя. В його маєтку не проживала і не працювала жодна дівчина чи жінка. Всі роботи виконували чоловіки.

Є. Івановський був останнім з роду. Свої сили і натхнення він віддавав літературній творчості. Вона стала скарбницею його знань, роздумів, пережитих подій.

У спогадах, які дожили до сьогодні в пам'яті дітей та онуків односельчан – сучасників Є. Івановського, він постає “м'яким паном”.

Переконливим прикладом його доброти була безкорислива допомога бідній родині Лінчуків. Про неї знає вже четверте покоління, а ми почули розповідь з вуст Василя Дем'яновича, найстаршого за віком – 1937 року народження:

“У 90-х роках ХІХ століття від пожежі згоріло все обійстя мого діда. Не маючи змоги відбудувати його самотужки, він ходив просити людей на погоріле на ярмарок у с. Червоне, потім у своєму селі. Але грошей, що скинулись люди, було мало. Згадавши, що пан Івановський не відмовляє тим, хто звертається за допомогою, дід пішов просити...

Пан сидів у кріслі, відпочиваючи.

– Скажи, хлопе, чого просить твоя душа? – запитав він односельця.

Той розповів про біду, про те, що не має роду, який допоміг би відбудувати садибу, без якої залишилася сім'я.

Господар уважно вислухав і сказав:

– Піди, серце, до лісника і скажи йому, що я велів дати тобі лісу для відбудови двору”.

Селянин безоплатно одержав лісоматеріал і побудував хату та хлів.

Є. Івановський був римо-католиком, проте толерантно ставився до православних. У Халаїмгородку була дерев'яна Миколаївська церква

5 класу, побудована ще в 1755 році. На прохання новоприбулого православного священика він двічі давав гроші, щоб той облаштував своє обійстя. Батюшка побудував дерев'яний дім, який простояв до 70-х років ХХ ст.⁴ Після встановлення в селі радянської влади цей будинок став приміщенням сільської лікарні на 25 ліжок, у тому числі двокімнатного пологового відділення.

Даніель Бовуа наводить цікавий факт “незацікавленої благодійності” землевласника Є. Івановського з Шалаймгородка (так помилково він називає Халаїмгородок). 9 червня 1886 р. Сенат Російської держави прийняв “Положення про поземельний устрій сільських чиновників у губерніях західних і білоруських”, яке, за задумом законодавців, мало продовжити і поглибити реформу 1861 року. Нині історики кажуть, що це був бездарний і заплутаний документ епохи. Однак частина зваблених халаїмгородківчан пішла в Крим, господарювати на незайманих землях (як їм обіцялося). Через 14 років вони повернулися в рідне село знедоленими. Д. Бовуа підкреслює, що Є. Івановський єдиний в Україні безоплатно роздав наділи колишнім орендарям, викликавши у них вдячність та здивування сучасників⁵.

Початок творчої діяльності мемуариста припадає на 50-ті роки ХІХ ст. Його перша книга “Божа Матір на Ясній Горі Ченстоховській. Королева Корони Польської. Спогад полонництва, що відбулося в 1848 році” (“Matka Boska na Jasnej Górze Częstochowskiej. Królowa Korony Polskiej. Pamiętka z pielgrzymki odbytej w r. p. 1848”) вийшла друком у 1852 р. у Парижі. І надалі свої твори письменник видавав переважно за межами Російської держави під псевдонімами. Подаємо назви його основних творів у хронологічному порядку:

“Історичні відомості про поселення базиліан в Умані” (“Wiadomość historyczna o Zgromadzeniu XX Bazylianów w Humaniu”) (журнал “Час”, 1857), “Народні спогади” (“Wspomnienia narodowe”) (Париж, 1861), “Бесіди про Польську Корону” (“Rozmowy o Polskiej Koronie”), томи 1–2 (Краків, 1873), “Спогади минулих літ” (“Wspomnienia lat minionych”), томи 1–2 (Краків, 1876), “Нариси Речі Посполитої Польської” (“Wizerunki Rzpltej Polskiej”), томи 1–2 (Краків, 1891), “Польські пам'ятки з різних часів” (“Pamiętki polskie z różnych czasów”), томи 1–2 (Краків, 1892), “Спогади польських часів давніх і наступних”, (“Wspomnienia polskich czasów dawnych i późniejszych”), томи 1–2 (Краків, 1894), “Листи, вихором у Краків з України принесені” (“Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przyniesione”), томи 1–3 (Краків, 1900–1903).

Літературна спадщина Є. Івановського – це нариси про відомі особистості, розповіді про події минулих років, а також сучасні авторів. Вони містять досить розгорнуті характеристики сучасників, приватні листи осіб, їхні мемуари. Нариси насичено історичними матеріалами, багато з яких сьогодні недоступні або невідомі. Цікавими є роздуми самого літератора, за якими можна пізнати його вдачу, симпатії, політичні погляди.

Сучасна оцінка їх дещо неоднозначна. Польські науковці недоліком творів вважають те, що автор спирався на застарілу історичну літературу; нова ж, що бере початок від видатного польського історика Йоахима Левеля (1736–1861), який уперше в польській історіографії в основу історичної періодизації поклав суспільні фактори, була Є. Івановському чужою. Серед інших недоліків вказують на хаотичну композицію нарисів мемуариста, його тенденційність, помилкові погляди на давню історію Польщі.

Проте твори Є. Івановського часто й щедро цитуються в сучасній історичній польській літературі. Не можна уявити, наприклад, “Матеріалів до історичних резиденцій” Р. Афтаназі чи “Дивовижного життя Садик-паші” Я. Худзіковської без численних посилань на мемуариста з Халаїмгородка.

Українським читачам буде цікаво прочитати сторінки забутих книг. Особливий інтерес викликають двотомні “Спогади минулих літ” і “Польські пам’ятки з різних часів”. Ознайомившись із їхнім змістом, науковець збагатиться, зокрема, новими й іноді унікальними відомостями про життя і творчість відомих майстрів художнього слова польської літератури, які проживали на Волині в ХІХ ст., серед яких Алойзи Фелінський, Густав Олізар, Вацлав Жевуський, Міхал Чайковський, Юзеф Ігнаці Крашевський, Александр Гроза, Антоній Павша. З цікавістю сприймаються маловідомі факти про життя і діяльність волинських губернаторів Михайла Івановича Камбурлея і Бартолемея Гижицького, губернських предводителів дворянства Євстахія Сангушка, Граціана Ленкевича і Карла Микулича.

Хто цікавиться родоводом класика української літератури, поета М. Т. Рильського, дізнається про деяких його предків по батьківській лінії. Пращур поета у п’ятому коліні більше десяти років був генеральним губернатором Білої Церкви⁶. Двоє його синів, Ромуальд і Антоній, господарювали в селі Почуйки (нині – Попільнянського району Житомирської області). У 1787 р. у них гостював польський король Станіслав Август Понятовський, який подорожував до Канева. Щоб зберегти в пам’яті господарів свій візит, король діамантом персня вирізав на склі дверей дату відвідин, а також свій підпис⁷. Син Ромуальда Рильського Теодор, прапрадід Максима Тадейовича, був предводителем дворян Сквирського повіту. Є. Івановський зауважує: “Людина гарна, з благородним обличчям, протягом десяти літ був сквирським маршалком, відомим службовцем. У колі маршалків відзначався здібностями, характером; захисник убогої шляхти, зухвалих умів підкоряти...”⁸

Особливістю досліджень Є. Івановського є те, що в них автор висловлює своє ставлення до особи чи події. У нарисі “Кореспонденції й портрети” він з великою повагою розповідає про Алойзи Фелінського (1771–1820) – польського поета, драматурга і перекладача, який безкорисливою працею й глибокими знаннями сприяв розвитку

культури й освіти всієї Правобережної України, знайомить читачів з митцем, уже відомим поетичними творами, трагедією “Барбара Радзивілл” (яка викликала захоплення у краї і пізніше перекладена німецькою та французькою мовами), врешті, поезією “*Boże, coś Polskę*”, що стала народним гімном поляків у переломні періоди їхньої історії.

Є. Івановський оповідав, що в 1813–1819 роках, коли А. Фелінський жив у с. Волосів (нині – Андрушівського району Житомирської області). Куратор Віленської шкільної округи А. Чарторийський запропонував йому посаду професора університету в м. Вільно (тепер – Вільнюс, Литва). Але той відмовився, щоб не покидати рідної Волині. Проте, коли в 1819 р. письменникові запропонували викладати польську літературу в Кременецькому ліцеї, він, вже маючи слабе здоров’я, не вагаючись, з ентузіазмом взявся до педагогічної праці. Ставши директором ліцею, продовжує мемуарист, він його “відродив, оживив”. Поважав працю, ґрунтовні знання викладачів. Впливав на формування майбутніх письменників. У кременецькій друкарні видавалися оригінальні наукові й художні твори ліцеїстів, зокрема Кароля Сенкевича, Коженювського (імені не називає), Зоріана Ходаковського. Побачивши подвижницьку діяльність директора, жителі Кременця зробили матеріальні пожертви для підняття освіти.

У 1820 р. А. Фелінський передчасно помер у результаті апоплексичного удару. “Раптова смерть Фелінського до сліз схвилювала волинських громадян, викладачів та учнів. Мало хто був оплаканий так щиро... Хоч раніше він за учительською професією не працював, проте випередив багатьох попередників і наступників, хоч ті протягом усього життя були віддані тому покликанню”, – пише Є. Івановський⁹.

Високу оцінку діяльності й сердечну приязнь знаходимо в розповіді про Александра Грозу (1807–1875) – польського письменника, яскравого представника “української школи” в польській літературі. Є. Івановський відзначав, що цінує і поважає А. Грозу як письменника, який працював з невичерпним ентузіазмом, допомагав початківцям, радів плодам своїх самопожертв, нічого не шкодував для громадських справ, як надзвичайно добру й лагідну людину. Щира дружба з ним була особливою сторінкою життя літератора з Халаїмгородка. З 1870 р., коли 63-літній А. Гроза приїхав у село, вони мешкали під одним дахом.

Додамо, що письменник уже був відомий своїм інтересом до історичного минулого українського народу, особливо до селянських повстань XVIII ст., українського фольклору. Українська дійсність знайшла відображення в його творах “Пан Канівський староста” (1836), “Сорока” (1838), “Перша покута Залізняка” (1843), “Про вмерлі душі” (1848), “Мартин” (1849), “Пан Григій”, “Нежданий гість” (обидва 1855), “Заклад” (1860), “Смецинський” (1855–1860), “Гриць” (1858).

Наприкінці 50-х років А. Гроза працював учителем у Бердичеві, потім у Житомирі. Разом з К. Качковським, Е. Галлі, А. Коженювським, Л. Липинським, Ф. Новицьким організував польське Житомирське книжково-видавниче товариство. Після ліквідації товариства, зазнавши переслідувань з боку властей, він давав приватні уроки польської мови й літератури в Житомирі.

Є. Івановський наголошує на активній діяльності А. Грози по організації видавництва в Житомирі, його прагнення зробити книги якомога дешевшими, щоб їх було читано бідними. Розкриває особисті душевні якості – доброту, благородство, велику працездатність письменника “до останнього життєвого подиху”.

За останні п’ять років свого життя, що пройшли в Халаїмгородку, А. Гроза намагався встигнути зробити якнайбільше. В 1873 р. видав драму в двох частинах “Твардовський”, писав спогади про своє дитинство, почав друкувати збірку “Щоденник”, перед самою смертю закінчив драму “Марфа, посадниця у Великому Новгороді”. Маючи чуйне серце, переймався долею сільських сиріт¹⁰.

3 листопада 1875 р. письменника не стало; поховали його на польському цвинтарі в Житомирі. Є. Івановський висловив скорботу і невимовний жаль за другом у другому томі “Спогадів минулих літ”, там же розмістив цікаві уривки з мемуарів А. К. Грози для “збереження приємних спогадів про нього”.

Іноді мемуарист не приховує свого замилювання зображуваною особистістю. Розповідаючи про овручанина Антонія Павла Павшу (1793 – після 1863), він захоплюється безкорисливістю, мудрістю, душевним спокоєм людини, яка змогла мужньо витримати перемену долі й залишитися благородною й активною в суспільному житті. У 20-х роках XIX ст. А. Павша займав посаду депутата головного суду Житомира. У 1831 р. організував масове збройне повстання в Овруцькому повіті, був засуджений на каторжні роботи, висланий до Сибіру, де 25 років мужньо переносив злигодні життя, викликавши цим повагу у товаришів¹¹. Письменник вводить у свій нарис мемуари повстанця, у яких знаходимо факти щодо суспільного життя Волині початку XIX ст.

У деяких творах Євстахія Дезидерійовича проявляється його ставлення до історичних подій, суспільних явищ, громадянська позиція.

Автор прихильно ставився до земляків, які підтримали польське повстання. Ведучи розповідь про демонстрацію 1861 р. у Бердичеві (свідком якої був), викликану намаганнями влади закрити католицький храм, він наголошує на патріотизмі Владислава Падлевського, Пелеховського (імені не називає), Марцелія Тишкевича¹², які були на чолі демонстрантів.

Твори Є. Івановського – це безцінний скарб фактів, знань і подробиць з історії Правобережної України. Педантична схильність мемуариста до деталей, здатність виразно передати “колір, запах і смак епохи” – найбільш відмінна риса усієї творчості халаїмгород-

ського літератора. На жаль, сьогодні ці твори є малодоступними для українських читачів. Після смерті письменника вони не перевидавалися, не перекладені українською мовою, не вивчені й не вписані в культурологічний контекст нашої історії.

7 липня 1903 р. Є. Івановський пішов із життя. Поховали його в с. Білопілля¹³ (тепер – Козятинського району Вінницької області), за 17 км від Халаїмгородка, біля костюлу Святого Антонія, у північній частині території, прилеглої до храму. На місці поховання була надгробна гранітна плита¹⁴.

У 1957 р. кам'яний костюл, побудований 1818 р., був цілеспрямовано зруйнований трьома потужними вибухами. Тепер на цьому місці немає навіть фундаменту храму, не можна віднайти й могили письменника.

У Городківці на місці садиби мемуариста залишився дерев'яний паркан на кам'яному підмурівку, красива сторожка з білої цегли, які знаходяться навпроти Городківської загальноосвітньої школи I–III ступенів, що стоїть дуже близько від того місця, де колись знаходився будинок Є. Івановського.

А недалеко, на лівому березі річечки Лебедівки, яка впадає в Гуйву, стоїть невеликий красивий кам'яний костюл Святої Клари. За 16 м від нього – двометровий пам'ятний знак із шліфованого сірого граніту з написами:

S+P
z Chojekich
KLARA IWANOWSKA
marszałkowa zytomierska
† $\frac{5}{VI}$ 1859 r. w
Chalaimgrodku
przez lat 70

Eustachy-Antoni Heleniusz
IWANOWSKI
ostatni herbu “Łodzian”
† $\frac{24}{VI}$ 1903 r. w
Chalaimgrodku
przez lat 90

У XIX ст. у селі була кам'яна каплиця Святої Клари, філія костюлу села Білопілля, збудована в 1818 р. Нагляд за нею здійснював Є. Івановський¹⁵.

Старожили розповідають, що мати письменника, помираючи, частину грошей заповідала на будівництво костюлу в селі. Але син не зміг його побудувати: на заваді стали тогочасні події.

У період репресій проти польського дворянства у відповідь на його збройну боротьбу на підтримку повстань 1831 та 1863 рр. у Польщі, у часи змагань польського і російського впливів, російське начальство не дало Є. Івановському дозволу на будівництво костюлу. Лише на початку XX ст. утиск римо-католиків послабився. Але Євстахія Дезидерійовича вже не було. Одному зі своїх спадкоємців – А. Жмігородському – він заповідав виконати останню волю своєї матері.

У 1913 р. за проектом талановитого архітектора Е. Яблонського, завдяки досвіду будівничого А. Ходака, зусиллями майстрів та жителів сіл Халаїмгородка і Жерделів костюл був збудований. Він і тепер захоплює архітектурною довершеністю.

Пам'ятний знак і костюл залишилися єдиними символами пам'яті про Євстахія Івановського.

¹ Polski Słownik Biograficzny. – Т. X. – PAN, 1962. – S. 178.

² Записано 18 лютого 2000 р. від Петра Тимофійовича Коцюка, 1955 р. народження, жителя с. Городківки, агронома (з особистого архіву автора).

³ Записано 12 жовтня 2000 р. від Юлії Павлівни Шеленгір, 1922 р. народження, жительки с. Городківки, пенсіонерки (з особистого архіву автора).

⁴ Записано 15 червня 2000 р. від Василя Андрійовича Липнюка, 1925 р. народження, жителя с. Городківки, пенсіонера (з особистого архіву автора).

⁵ *Бовуа Даниель*. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в східно-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С. 198.

⁶ *Eu-go Helleniusz*. Wspomnienia lat minionych. – Т. 1. – Kraków, 1876. – S. 398.

⁷ Там само. – S. 399.

⁸ Там само.

⁹ Там само. – S. 167–168.

¹⁰ Там само. – Т. 2. – Kraków, 1876. – S. 284–286.

¹¹ Там само. – Т. 1. – S. 262–294.; *Helleniusz Eu...go*. Pamiątki polskie różnych czasów. – Т. 2 – Kraków, 1882. – S. 477–583.

¹² *Eu-go Helleniusz*. Wspomnienia lat minionych. – Т. 2. – S. 509.

¹³ Polski Słownik Biograficzny. – Т. X. – S. 178.

¹⁴ Записано 2 березня 2002 р. від Анастасії Луківни Бойко, 1921 р. народження, жительки с. Білопілья Козятинського району Вінницької області, пенсіонерки (з особистого архіву автора).

¹⁵ Державний архів Житомирської області, ф. 178, спр. 66, арк. 83 зв.

Василь ШЕПЕЛЮК

**УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ЛІТЕРАТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ
В НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ
ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЯ Г. ВЕРВЕСА
(за матеріалами ЦДАМЛМ України)**

У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України зберігається особовий архівний фонд відомого українського літературознавця, члена-кореспондента НАН України, професора Григорія Давидовича Вервеса (1920–2000).

Цей фонд є, серед іншого, вагомою скарбницею українсько-польських літературних зв'язків ХІХ–ХХ ст. Наукові дослідження присвячено, зокрема, творчості видатних діячів слов'янських культур Т. Шевченка, А. Міцкевича, І. Франка, В. Оркана, Я. Івашкевича та ін.

Автограф літературно-критичного нарису “Іван Франко і питання українсько-польських літературно-громадських взаємин 70–90 рр. ХІХ ст.”¹ ознайомлює дослідників з усталеними традиціями українсько-польських літературних зв'язків у період становлення та розвитку літературного таланту І. Франка.

Автор нарису звертає увагу на тогочасні погляди галицьких політичних діячів різних течій і партій щодо українсько-польських взаємин. Г. Вервес подає коротку характеристику літературного процесу в Україні перед приходом в літературу І. Франка, розкриває історичну періодизацію українсько-польських відносин (ХVІ–ХІХ ст.), згадує письменників та їхні твори, присвячені цим відносинам (Марко Вовчок “Невільничка”, А. Свидницький “Люборацькі”, гуморески та сатира С. Руданського, І. Нечуй-Левицький “Причепка”, “Бурлачка”, “Ієремія Вишневецький” та ін.). Автор нарису відзначає той факт, що на сторінках польської газети “Правда” (1884), яка виходила у Варшаві, були високо поціновані твори І. Нечуя-Левицького “Микола Джеря”, “Бурлачка”, “Дві московки”.

Ідеї слов'янського єднання, як зазначає Г. Вервес, знайшли своє відображення в поезіях М. Старицького (“До слов'ян”). З прихильністю говорить літературознавець про творчість трьох найбільших польських поетів першої половини ХІХ ст. – А. Міцкевича, Ю. Словацького, С. Гоцинського та переклади їхніх творів у тогочасній галицькій періодиці (“Зоря Галицька”, “Правда”, альманах “Нива”).

Питання слов'янського єднання, а особливо українсько-польських взаємин, як пише Г. Вервес, цікавило І. Франка починаючи з 1870-х рр. Як відомо, він брав активну участь у польській робітничій газеті “Prasa”, пропагуючи там ідеї соціалізму, робітничого руху. Це видання мало для І. Франка, як зазначає Г. Вервес, велике значення

у становленні його як соціаліста, публіциста. Письменник своїми статтями, нарисами єднав соціалістичний рух Польщі та України (Галичина).

І. Франко був тоді чи не єдиним поборником єдності двох слов'янських народів, їхніх культур, хоча робити це в умовах тогочасних складних взаємин українців і поляків було складно. Як відомо, про це пише і літературознавець, І. Франко мав підтримку з боку Б. Пруса, Е. Ожешко, М. Конопницької, В. Оркана та ін. Саме темі українсько-польських громадсько-літературних взаємин присвятив І. Франко ряд статей, про які згадує Г. Вервес (“Католицький панславизм” (1882), “Наш погляд на польське питання” (1883), “Нові дороги” (1884), “Польський селянин в освітленні польської літератури” (1887) та ін.).

В особовому фонді літературознавця Г. Вервеса знаходимо літературно-критичний нарис “Владислав Оркан і українська література”², який чи не вперше знайомив українського читача з життям і творчістю відомого польського письменника-демократа, щирого друга І. Франка та В. Стефаніка. Г. Вервеса ця постать зацікавила ще й тому, що В. Оркан був найактивнішим пропагандистом української культури в Польщі, непримиренним ворогом соціального і національного гноблення, захисником прав українського народу. Ще за життя В. Оркана його драма “Скапаний світ” ішла спочатку на українській сцені, а вже потім на польській. Історична повість “Костка Наперський” вийшла в Україні в перекладі М. Рильського 1930 р. Г. Вервес побіжно знайомить нас з критичною літературою щодо творчості В. Оркана: нарисом М. Пухальської “Владислав Оркан” (Варшава, 1957); монографією Р. Герлецької “Рання творчість В. Оркана” (Лодзь, 1959); дослідженням С. Пігоня “В. Оркан” (Краків, 1959).

Автор нарису пише про зв'язки В. Оркана з українським літературним процесом кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема про особисті і творчі контакти з І. Франком, В. Стефаніком, Лесем Мартовичем, Марком Черемшиною, Б. Лепким, Катрею Гриневичевою, В. Ярошем та ін.

Г. Вервес характеризує творчість В. Оркана, його “Новели”, збірки оповідань “Над урвищем”, “Новочасний Геркулес”, “Любов пастуха”, повісті “Давно”, “Чанторія”, “Комірники”, “В ярах”, “Моровиця” на тлі суспільно-політичних та літературно-мистецьких явищ кінця ХІХ – початку ХХ ст. в австрійській Польщі та Галичині.

Цікаво дізнатися про захоплення молодого В. Оркана історією України, українськими народними піснями, думами (начерки драм “Сагайдачний”, “Докори”, повісті “Руїни”, записи пісень, дум). У нарису йдеться про зв'язки В. Оркана з “Руським народним театром”, акторами Ф. Лопатинською, К. Рубчаковою, І. Рубчаком, Й. Стадником та ін.

Неоціненним є науково-популярний нарис “Тарас Шевченко і Польща”³, рукопис якого теж зберігається в особовому фонді Г. Вервеса, що був закінчений у рік 150-річчя від дня народження Т. Шев-

ченка (1964). Літературознавець пише про любов великого поета до польського народу, звертається до сторінок історичного минулого (Т. Шевченко “Ще як були ми козаками”).

Ще одна досить вагома літературознавча розвідка Г. Вервеса – “Зустріч з Міцкевичем”⁴ – ознайомлює нас із життям та творчістю великого польського поета А. Міцкевича (1898–1855), що уособлював у собі великого художника слова і великого патріота. Саме на це і звертає увагу читачів літературознавець, органічно вплітаючи все те, що підводить до думки про титанізм життя, боротьби і творчості великого поета Польщі. Тут же йдеться про популяризаторів творчості А. Міцкевича. Серед них – загальновідомі діячі слов’янських культур: О. Пушкін, М. Гоголь, Т. Шевченко, О. Герцен, Я. Коллар, Ю. Шафарик, Л. Толстой, І. Франко, І. Вазов, С. Чех та ін. Зі сторінок нарисів дізнаємося про численні переклади поезій А. Міцкевича представниками майже всіх слов’янських літератур починаючи ще з 1820–1830 рр.

Багато років єднала творча дружба літературознавця-полоніста Г. Вервеса і відомого польського письменника Я. Івашкевича (1894–1980). Свідченням цієї дружби є рукопис літературно-критичного нарисів “Ярослав Івашкевич”⁵, що зберігається в особовому фонді вченого. В нарисі розкрито життєвий і творчий шлях відомого письменника-енциклопедиста зі справжньою ренесансівською широтою інтересів і обдарувань, що мав загальноєвропейський вплив і авторитет. Автор ознайомлює читачів з початком творчості письменника, наголошує на впливі української історії, мистецтва, народної творчості на формування естетичних смаків Я. Івашкевича, відзначає його захоплення українською літературою минулого і сучасності (переклади польською мовою поезій Т. Шевченка, М. Бажана, М. Рильського).

Г. Вервес подає характеристику творчості Я. Івашкевича на тлі суспільних та літературних явищ 1920–1970-х рр., розкриваючи ідейно-тематичний зміст, мовні особливості прозових і поетичних творів (повість “Місяць сходить” (1925), романи “Змови мужчин” (1930), “Червоні щити” (1934), оповідання “Пани з Вілька” (1933), “Сонце в кухні” (1938), збірка оповідань “Стара цегельня”, “Нова любов та інші оповідання” (1946), роман-есе “Шопен” (1955), трилогія “Слава і хвала” (1956–1962), повість “Заруддя” (1976) та численні збірки віршів, нарисів, статей, есе).

Проникливо, задушевно звучать слова Я. Івашкевича, уродженця України, після тривалої розлуки з рідною землею (1958), які наводить автор нарисів: “На Україні я дозрів і як письменник. Я вдячний тим рокам, місту Києву і тій землі, що мене сформувала... Ожили мої почуття до тої землі, до української літератури”⁶.

У полі зору літературознавчих досліджень ученого-полоніста Г. Вервеса, крім названих імен, були такі визначні постаті в польській літературі, як Г. Сенкевич, С. Жеромський, Ю. Словацький, М. Конопницька.

Про це свідчать численні запрошення, подяки, програми науково-практичних конференцій, симпозіумів, декад, днів, у яких брав безпосередню участь Г. Вервес.

Хочеться сподіватися, що згадані матеріали з особового фонду Г. Вервеса стануть об'єктом досліджень і появи численних статей, монографій, збірників як з боку українських, так і польських літературознавців. Наукові дослідження в царині духовності поглиблюватимуть зв'язки між архівами літературно-мистецького профілю України й Польщі, допоможуть двом великим слов'янським народам усвідомити історичне минуле, складне сьогодення і прекрасне майбутнє.

¹ ЦДАМЛМ України, ф. 1023, оп. 1, од. зб.1, 1 док. 481 арк.

² Там само, од. зб. 2, 1 док. 243 арк.

³ Там само, од. зб. 4, 1 док. 277 арк.

⁴ Там само, од. зб. 5, 1 док. 191 арк.

⁵ Там само, од. зб. 9, 1 док. 188 арк.

⁶ Там само, од. зб. 9, арк. 3.

Додаток

**Українсько-польські культурні зв'язки:
Анотований реєстр документів
ЦДАМЛМ України***

№№ з/п	Назва фонду	№ фонду, опису, од. зб.	Назва од. зб.	Дата	К-сть од. зб.
1.	Гжицький Володимир Зенонович (1895–1973), український письменник	ф. 19, оп. 1, од. зб. 106	“Закопане”. Нарис. Рук.	1969	1
2.	Гжицький Володимир Зенонович (1895–1973), український письменник	ф. 19, оп. 1, од. зб. 158	Г. Запольська. “Смерть Філіціана Дульського”. Роман. Переклад з польск. Рук., маш.	1958	1
3.	Гжицький Володимир Зенонович (1895–1973), український письменник	ф. 19, оп. 1, од. зб. 159–161	К. Пшерва-Титмаєр. “Легенди Татр”. Роман. Перекл. з польск. Рук., маш.	б/д	3

* Підготував Василь Шепелюк.

№№ з/п	Назва фонду	№ фонду, опису, од. зб.	Назва од. зб.	Дата	К-сть од. зб.
4.	Гжицький Володимир Зенонович (1895–1973), український письменник	ф. 19, оп. 1, од. зб. 163	С. Веснянський. Поезії. Перекл. з польськ. Рук.	б/д	1
5.	Гжицький Володимир Зенонович (1895–1973), український письменник	ф. 19, оп. 1, од. зб. 164	Ю. Тувім. “Ти моя знову”. Поезія. Перекл. з польськ. Рук.	б/д	1
6.	Майфет Григорій Йосипович (1903–1975), літературознавець, письменник	ф. 26, оп. 1, од. зб. 13	Картотека з історії польського театру і кіно. Рук., маш.	1960	1
7.	Зеров Микола Костянтинович (1890–1937), український перекладач, літературознавець, письменник	ф. 28, оп. 1, од. зб. 10, 11, 15, 20	“Sonnetarium”. Збірн. власних і перекладених сонетів, у т. ч. А. Міцкевича, З. Пшишлицького, Міріама. Рук., маш.	1926–1930	4
8.	Зеров Микола Костянтинович (1890–1937), український перекладач, літературознавець, письменник	ф. 28, оп. 1, од. зб. 65	Виписки та нотатки до теми “Польсько-українська школа” (Т. Падура, С. Гоцинський, М. Грабовський, Б. Залеський та ін.)	б/д	1
9.	Зеров Микола Костянтинович (1890–1937), український перекладач, літературознавець, письменник	ф. 28, оп. 1, од. зб. 142	Бібліографія перекладів з польськ. літератури (А. Міцкевич, Міріам, Ю. Словацький, А. Сова)	1917–1966	1

№№ з/п	Назва фонду	№ фонду, опису, од. зб.	Назва од. зб.	Дата	К-сть од. зб.
10.	Зеров Микола Костянтинович (1890–1937), український перекладач, літературознавець, письменник	ф. 28, оп. 1, од. зб. 173	Начерк проспекту 2-томного збірника українських байок та нотатки про польського байкаря Ігнація Красіцького	1920-ті	1
11.	Зеров Микола Костянтинович (1890–1937), український перекладач, літературознавець, письменник	ф. 28, оп. 2, од. зб. 4	Б. Залеський. “Тарасова могила”. Вірш. Перекл. з польськ. Автограф.	1930-ті	1
12.	Зеров Микола Костянтинович (1890–1937), український перекладач, літературознавець, письменник	ф. 28, оп. 2, од. зб. 17	А. Сова. “Шевченкові”. Вірш. Перекл. з польськ. Автограф.	1930-ті	1
13.	Рильський Максим Тадейович (1895–1964), український письменник, академік	ф. 46, оп. 1, од. зб. 10	М. Рильський. “Татри”. Вірш. Рук.	1952	1
14.	Рильський Максим Тадейович (1895–1964), український письменник, академік	ф. 46, оп. 1, од. зб. 12	М. Рильський. “Польському народові”. Вірш. Рук.	1953	1
15.	Рильський Максим Тадейович (1895–1964), український письменник, академік	ф. 46, оп. 1, од. зб. 13	М. Рильський. “Польщі”. Вірш. Чорн. рук.	1956	1
16.	Рильський Максим Тадейович (1895–1964), український письменник, академік	ф. 46, оп. 1, од. зб. 52	М. Рильський. “Марія Конопницкая”. Нарис. Рос. мова. Рук.	1958	1

№№ з/п	Назва фонду	№ фонду, опису, од. зб.	Назва од. зб.	Дата	К-сть од. зб.
17.	Василевська Ванда Львівна (1905–1964), польська радянська письменниця і громадський діяч	ф. 73, оп. 1, од. зб. 224	В. Василевська. “Современная Польша”. Стенограма лекції. Рос. Маш.	1949	1
18.	Василевська Ванда Львівна (1905–1964), польська радянська письменниця і громадський діяч	ф. 73, оп. 1, од. зб. 258	В. Василевська. “Про створення польської дивізії ім. Т. Костюшка”. Стаття. Польськ. мова. Маш.	1963	1
19.	Василевська Ванда Львівна (1905–1964), польська радянська письменниця і громадський діяч	ф. 73, оп. 1, од. зб. 267	В. Василевська. “Українсько-польські культурні зв’язки”. Стаття. Польськ. мова. Маш.	б/д	1
20.	Василевська Ванда Львівна (1905–1964), польська радянська письменниця і громадський діяч	ф. 73, оп. 1, од. зб. 275	В. Василевська. “Великий польський поет (Адам Мицкевич)”. Стаття. Рос. мова. Маш.	1948	1
21.	Василевська Ванда Львівна (1905–1964), польська радянська письменниця і громадський діяч	ф. 73, оп. 1, од. зб. 311	В. Василевська. “Польша”. Сценарій документ. фільму. Польськ. і рос. мови. Маш.	1950-ті	1
22.	Василевська Ванда Львівна (1905–1964), польська радянська письменниця і громадський діяч	ф. 73, оп. 1, од. зб. 326	Підготовчі матеріали В. Василевської до написання книги про польське повстання 1863 р.	б/д	1

№№ з/п	Назва фонду	№ фонду, опису, од. зб.	Назва од. зб.	Дата	К-сть од. зб.
23.	Козланюк Петро Степанович (1904–1965), український письменник	ф. 86, оп. 1, од. зб. 104	П. Козланюк. “В народній Польщі”. Подорожні нотатки. Рук.	1955	1
24.	Козланюк Петро Степанович (1904–1965), український письменник	ф. 86, оп. 1, од. зб. 123	Б. Прус. “Форпост”. Повість. Перекл. з польськ. П. Козланюка. Рук.	1955	1
25.	Козланюк Петро Степанович (1904–1965), український письменник	ф. 86, оп. 1, од. зб. 124	В. Василевська. “Батьківщина”. Перекл. з польськ. П. Козланюка. Рук.	1960-ті	1
26.	Козланюк Петро Степанович (1904–1965), український письменник	ф. 86, оп. 1, од. зб. 125	В. Сєрошевський. “Втеча”. Повість. Перекл. з польськ. П. Козланюка. Маш., рук.	1960-ті	1
27	Грунський Микола Кузьмович (1873–1954), український мовознавець-славіст	ф. 154, оп. 1, од. зб. 26	М. Грунський. “Про Міцкевича Адама”. Стаття. Автограф, рук.	1918	1
28.	Тобілевич Софія Віталіївна (1860–1953), українська актриса, письменниця, фольклорист	ф. 191, оп. 1, од. зб. 28	Й. Корженювський. “Гуцули”. П'єса. Перекл. з польськ. С. Тобілевич. Рук.	1889	1
29.	Тобілевич Софія Віталіївна (1860–1953), українська актриса, письменниця, фольклорист	ф. 191, оп. 1, од. зб. 30	Л. Ридель. “Зачароване коло”. Драмат. казка. Перекл. з польськ. С. Тобілевич. Рук., маш.	1911	1

№№ з/п	Назва фонду	№ фонду, опису, од. зб.	Назва од. зб.	Дата	К-сть од. зб.
30.	Тобілевич Софія Віталіївна (1860–1953), українська актриса, письменниця, фольклорист	ф. 191, оп. 1, од. зб. 33	О. Ожинський. “Стара казка”. Драмат. поема. Переклад з польськ. С. Тобілевич. Рук.	1918	1
31.	Тобілевич Софія Віталіївна (1860–1953), українська актриса, письменниця, фольклорист	ф. 191, оп. 1, од. зб. 38	В. Косякевич. “Дзвонар”. П’єса. Переклад з польськ. С. Тобілевич. Рук.	б/д	1
32.	Тобілевич Софія Віталіївна (1860–1953), українська актриса, письменниця, фольклорист	ф. 191, оп. 1, од. зб. 43	Уривки з поезій Ю. Словацького (поєми, вірші, байки). Переклад з польськ. С. Тобілевич. Рук.	1917–1920	1
33.	Пригара Марія Аркадіївна (1908–1983), українська письменниця, перекладачка	ф. 242, оп. 1, од. зб. 36	Е. Ожешко. “Добра пані”. Оповідання. Переклад з польськ. М. Пригари. Рук.	1971	1
34.	Пригара Марія Аркадіївна (1908–1983), українська письменниця, перекладачка	ф. 242, оп. 1, од. зб. 38	М. Конопницька. “Наша шкапа”. Оповідання. Переклад з польськ. М. Пригари. Рук.	б/д	1
35.	Пригара Марія Аркадіївна (1908–1983), українська письменниця, перекладачка	ф. 242, оп. 1, од. зб. 39	Е. Ожешко. “Якось зимового вечора”. Оповідання. Переклад з польськ. М. Пригари. Рук.	б/д	1

№№ з/п	Назва фонду	№ фонду, опису, од. зб.	Назва од. зб.	Дата	К-сть од. зб.
36.	Пригара Марія Аркадіївна (1908–1983), українська письменниця, перекладачка	ф. 242, оп. 2, од. зб. 14	М. Пригара. “Як я їздила до Польщі”. Виступ. Автограф.	1978	1
37.	Пригара Марія Аркадіївна (1908–1983), українська письменниця, перекладачка	ф. 242, оп. 2, од. зб. 16	Ю. Тувім. Поезії. Переклад з польськ. М. Пригари. Автограф, маш.	1950–1960-ті	1
38.	Пригара Марія Аркадіївна (1908–1983), українська письменниця, перекладачка	ф. 242, оп. 2, од. зб. 18	Я. Поразінська. “Мальовані дзбанки”. Поезії. Переклад з польськ. М. Пригари. Рук.	1960–1970-ті	1
39.	Ткаченко Микола Михайлович (1893–1965), український історик, літературознавець	ф. 256, оп. 1, од. зб. 27	М. Ткаченко. “Про українсько-польські літературні зв’язки XIX ст.” Уривок з праці. Маш. з авторською правкою	б/д	1
40.	Борис Тен (Хомичевський Микола Васильович) (1897–1983), український перекладач, поет, музикознавець	ф. 289, оп. 1, од. зб. 7	Ю. Словацький. “Лілла Венета”. П’єса. Переклад з польськ. Бориса Тена. Рук., маш.	1952	1
41.	Борис Тен (Хомичевський Микола Васильович) (1897–1983), український перекладач, поет, музикознавець	ф. 289, оп. 1 пр., од. зб. 34	Ю. Словацький. “Балладина”. Трагедія. Переклад з польськ. Бориса Тена. Рук.	1952	1

№№ з/п	Назва фонду	№ фонду, опису, од. зб.	Назва од. зб.	Дата	К-сть од. зб.
42.	Кохановська Августа Йосипівна (1866–1927), українська і польська художниця, фольклорист, етнограф	ф. 309, оп. 1, од. зб. 131	А. Кохановська. Записи та виписки творів народної творчості. Польськ. мова. Рук.	Кін. XIX ст.	1
43.	Тичина Павло Григорович (1891–1967), український поет, академік, громадський і державний діяч	ф. 464, оп. 1, т. 2, од. зб. 2607–2610	А. Міцкевич. Поезії. Перекл. з польськ. П. Тичини. Автограф, маш.	1948, 1956	4
44.	Тичина Павло Григорович (1891–1967), український поет, академік, громадський і державний діяч	ф. 464, оп. 1, т. 2, од. зб. 2611–2618	П. Тичина. Перекл. польських народних пісень укр. мовою. Автограф., маш.	б/д	8
45.	Тичина Павло Григорович (1891–1967), український поет, академік, громадський і державний діяч	ф. 464, оп. 1, т. 2, од. зб. 3650–3652	П. Тичина. Вступне слово на урочистому вечорі з нагоди 150-річчя від дня народження великого польського поета А. Міцкевича	1948	3
46.	Тичина Павло Григорович (1891–1967), український поет, академік, громадський і державний діяч	ф. 464, оп. 1, т. 2, од. зб. 4446, 4447	П. Тичина. Виписки та начерки до тем “Польща”, “Про польську літературу”	б/д	2
47.	Бажан Микола Платонович (1904–1983), український поет, академік, громадський і державний діяч	ф. 535, оп. 1, од. зб. 37	Ю. Словацький. Поезії. Перекл. з польськ. М. Бажана. Маш.	б/д	1

№№ з/п	Назва фонду	№ фонду, опису, од. зб.	Назва од. зб.	Дата	К-сть од. зб.
48.	Бажан Микола Платонович (1904–1983), український поет, академік, громадський і державний діяч	ф. 535, оп. 1, од. зб. 38	Ю. Словацький. “Фантазія”. П’еса. Перекл. з польськ. М. Бажана. Рук.	б/д	1
49.	Бажан Микола Платонович (1904–1983), український поет, академік, громадський і державний діяч	ф. 535, оп. 1, од. зб. 39	Ц. Норвід. Поезії. Перекл. з польськ. М. Бажана. Рук., маш.	б/д	1
50.	Бажан Микола Платонович (1904–1983), український поет, академік, громадський і державний діяч	ф. 535, оп. 2, од. зб. 27	Листи польськ. письменника Я. Івашкевича до М.Бажана. Маш., копії. Рос.	1959–1979	1
51.	Дроб’язко Євген Антонович (1898–1980), український перекладач	ф. 669, оп. 1, од. зб. 38	А. Міцкевич. Поезії. Перекл. з польськ. Є. Дроб’язка. Рук., маш.	б/д	1
52.	Дроб’язко Євген Антонович (1898–1980), український перекладач	ф. 669, оп. 1, од. зб. 39	Ю. Словацький. Сонети. Перекл. з польськ. Є. Дроб’язка. Рук., маш.	б/д	1
53.	Скляр Феофан Федорович (1905–1979), український перекладач	ф. 987, оп. 1, од. зб. 132	І. Красіцький. Байки і прислів’я. Перекл. з польськ. Ф. Скляра. Рук.	1968	1
54.	Скляр Феофан Федорович (1905–1979), український перекладач	ф. 987, оп. 1, од. зб. 133	Б. Ясенський. Поезії. Перекл. з польськ. Ф. Скляра. Рук.	1950-ті	1

№№ з/п	Назва фонду	№ фонду, опису, од. зб.	Назва од. зб.	Дата	К-сть од. зб.
55.	Вервес Григорій Давидович (1920–2000), український літературознавець, полоніст	ф. 1023, оп. 1, од. зб. 1	Г. Вервес. “Іван Франко і питання українсько-польських літературно-громадських взаємин 70–90-х рр. XIX ст.”. Нарис. Автограф, маш.	1955–1956	1
56.	Вервес Григорій Давидович (1920–2000), український літературознавець, полоніст	ф. 1023, оп. 1, од. зб. 2	Г. Вервес. “Владислав Оркан і українська література”. Нарис. Маш. з правкою автора	1960–1961	1
57.	Вервес Григорій Давидович (1920–2000), український літературознавець, полоніст	ф. 1023, оп. 1, од. зб. 4	Г. Вервес. “Тарас Шевченко і Польща”. Нарис. Рук., маш. з автор. правкою	1962	1
58.	Вервес Григорій Давидович (1920–2000), український літературознавець, полоніст	ф. 1023, оп. 1, од. зб. 5	Г. Вервес. “Зустріч з Міцкевичем”. Нарис. Автограф, маш. з автор. правкою	1966	1
59.	Вервес Григорій Давидович (1920–2000), український літературознавець, полоніст	ф. 1023, оп. 1, од. зб. 9	Г. Вервес. “Ярослав Івашкевич”. Нарис. Автограф, маш.	1976	1
Документи установ і організацій					
60.	Видавництво “Радянський письменник”	ф. 212, оп. 2, од. зб. 308	М. Бажан. “Міцкевич в Одесі” (1925). Цикл поезій. Маш. з правками автора	1957	1

№№ з/п	Назва фонду	№ фонду, опису, од. зб.	Назва од. зб.	Дата	К-сть од. зб.
61.	Видавництво “Радянський письменник”	ф. 212, оп. 2, од. зб. 2514–2515	“Українською музою натхненні (Польські поети, які писали українською мовою)”. Стаття. Маш.	1971	2
62.	Державний польський театр Управління в справах мистецтв при РНК УРСР, м. Київ	ф. 650, оп. 1, од. зб. 1–254	Накази, розпорядження, репертуар, листування, доповідні записки, статут, паспорт театру, протоколи, довідки, рецензії, відгуки, штатні розписи, кошториси, фінансові звіти, особові справи, облікові картки, списки працівників, автобіографії, заяви	1930–1938	254
63.	Видавництво “Дніпро”	ф. 730, оп. 2, од. зб. 2623–2624	“Сучасні польські письменники”. Зб. нарисів. Маш. з ред. правкою.	1960	2
64.	Редакція журналу “Всесвіт”	ф. 806, оп. 1, од. зб. 18, 33, 68, 73, 168, 200, 301, 303, 309, 393, 449, 556, 557, 559, 592, 593, 595, 835, 862, 978, 1093, 1097, 1104, 1105, 1119;	Поезії польських поетів XIX–XX ст. А. Асника, Т. Боровського, В. Броневського, А. Важика, К. Галчинського, Є. Герасимовича, Б. Дроздовського, Я. Івашкевича, Марії Конопницької, А. Міцкевича, Ц. Норвіда, Л. Пастернака, Ю. Пшибося,	1950–1980-ті	38

№№ з/п	Назва фонду	№ фонду, опису, од. зб.	Назва од. зб.	Дата	К-сть од. зб.
		оп. 2, од. зб. 15, 50, 118, 275, 466, 581, 613, 647, 714, 715, 1105, 1231	Т. Ружеви́ча, Віслави Шимборської та ін. в перекладах М. Бажана, І. Глинського, Світлани Йовенко, В. Коптілова, В. Коротича, Ліни Костенко, Г. Кочура, Р. Лубківського, Д. Павличка, Ю. Покальчука, Л. Серпіліна, М. Сингаївського, В. Струтинського, С. Тельнюка, Л. Череватенка, В. Шевчука, А. Шмигельського та ін.		
65.	Редакція журналу “Всесвіт”	ф. 806, оп. 1, од. зб. 33, 94, 182, 690, 702, 738, 825, 830, 949, 1214, 1659; оп. 2, од. зб. 14, 24, 71, 72, 88, 121, 127, 456, 588, 635; 170, 184, 189, 258, 265, 331, 395, 399, 404, 413, 423	Прозові твори польських письменників XIX–XX ст. Гелени Аудерської, Є. Аджеевського, Моніки Варненської, Л. Гурського, Марії Домбровської, Є. Єджеєвича, Ю. Ковальця, Марії Конопницької, С. Лема, Я. Парандовського та ін. в перекладах Ю. Андруховича, В. Гжицького, І. Глинського, Г. Заєць, В. Пасічної, О. Медущенко та ін.		

**Владислав РОГОВИЙ,
Володимир СЕРГІЙЧУК**

**ОРГАНІЗАЦІЯ ДОПОМОГИ
УКРАЇНСЬКОМУ СТУДЕНТСТВУ В ПОЛЬЩІ
НА ПОЧАТКУ 20-х рр. ХХ ст.**

Початки українського академічного руху в Польщі датуються від осені 1920 р., коли студенти, що брали активну участь у національно-визвольній боротьбі рідного народу, були змушені разом з армією УНР емігрувати на чужину, де опинилися в таборах інтернованих. Однак і тут, “керуючись гарячою любов’ю до Батьківщини і бажанням служити їй в будучині”, українські студенти прагнули використати час свого примусового перебування поза межами рідної землі, “аби: 1) закінчити власну освіту, 2) увійти безпосередньо в коло європейської культури та науки, 3) всестороннє ознайомитися та зрозуміти життя народів європейських”¹.

Тож одразу по таборах інтернованих почали творитися студентські громади, які заявляли про бажання всіх тих, хто пішов у військо зі студентської лави, продовжувати своє навчання. Голова ради студентських представників на еміграції Олександр Малюта повідомив Івана Огієнка як ректора Кам’янець-Подільського університету про те, що 14 грудня 1920 р. у Ченстохові відбулися збори, які звернулися з меморандумом до нього, “хто вже поклав стільки сил і піклування за студентство і українську культуру, аби Ви піднесли свій авторитетний голос перед Найвищою владою Республіки і Радою Народніх міністрів в справі здійснення бажань українського студентства на еміграції”².

Уже взимку 1920–1921 рр. у таборах інтернованих і в місцях розселення цивільної еміграції з’явилися перші “Українські студентські громади” – академічні організації культурно-просвітнього напрямку. Їхня діяльність спричинилася до скристалізування вищезначених постулатів у свідомості всього українського еміграційного студентства. Тоді ж було зроблено перші кроки щодо реалізації цих завдань: семіро українських студентів вступили до Варшавського університету на зимовий семестр, котрих “як польська професура, так і польські студенти прийняли приязно і зичливо, праця академічна в університеті оказалась цілком продуктивною – і ці гарні наслідки підняли дух решти українських студентів, надали їм віри і енергії до дальшої праці”³.

Відтоді громади одержали конкретний організаційний план, відповідно до якого енергійно розпочали підготовку своїх членів до вступу до вищих навчальних закладів Польщі. Найбільше цьому сприяла закладена в березні 1921 р. Українська студентська громада у Варшаві, яка не лише взяла під свою опіку навчання молоді з України у столиці Польщі, а й почала клопотатися про її долю на всіх теренах

цієї держави. Так, уже 31 березня 1921 р. на засіданні управи громади розглядали питання про поїздки в регіони. Першим звітував про своє відвідання Вадовиць Дмитро Пасічник. Там виявилось 200 колишніх студентів серед військових, котрі бажали вчитися.

За словами Петрика, який відвідав Седлець, там перебувало 15 студентів – співробітників різних державних установ (“Страшений моральний упадок, відірваність від еміграційних центрів, безпорадність щодо поліпшення свого життя. Майже всі студенти не мають документів про освіту. Багато є середньошкільників”). “По змісту доповіді ухвалена пропозиція т. Олесіюка в справі середньошкільників слідує: 1) звернутися до горожанських комітетів за допомогою; 2) до міністерств У. Н. Р.; 3) безпосередньо до гімназій Варшавських”⁴.

Повідомляючи раду студентських представників у Ченстохові про заснування Української студентської громади у Варшаві, голова останньої Тиміш Олесіюк 19 квітня 1921 р. писав, що головну увагу вона звернула на полегшення для студентства вступу до Варшавського університету та інших вищих шкіл й “узискання матеріальної допомоги”. Завдяки прихильному ставленню сенатів, кількість зарахованих на весняний семестр студентів досягло 40. Крім того, секретар обіцяв і надалі приймати прохання про вступ навіть після визначеного терміну, який закінчився приблизно 20 квітня. Для українців можна було вступати до половини травня. “У кого є хоч якісь оригінальні документи, нехай без страху посилає”⁵.

Щодо матеріального забезпечення, то в листі повідомлялося про звернення про відкриття інтернату на 50 осіб, а також організацію дешевих обідів. Громада не обіцяла надто багато, однак при бажанні вчитися можна було отримати таку можливість⁶.

З метою забезпечення допомоги українській молоді 19 квітня 1921 р. Тиміш Олесіюк звернувся до Варшавської філії Українського Червоного Хреста з проханням “мати в своїй запомоговій акції також на ласкавій увазі і потреби українського студентства”⁷.

У постанові першого студентського з’їзду, який відбувся 20–23 червня 1921 р. у Варшаві, йшлося про те, що “боротьба за досягнення національно-політичних та соціальних ідеалів українського народу по причинах внутрішнього та зовнішнього характеру не може бути ні легкою, ні короткою; остаточний же успіх її в головній мірі залежить від степені підготовленості та численості тих людей, на яких паде провід над масами українського народу та керуючо-структивна праця над збудованням ЄДИНОЇ СОБОРНОЇ ВЕЛИКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ”⁸.

З огляду на те, що тодішній стан української справи значною мірою пояснювався браком належно підготовлених державних працівників, з’їзд ухвалив негайно розпочати підготовку на майбутнє таких кадрів, що вважалося “для України актом першорядної життєвої необхідності”. Відтак, наголошувалося: “зпосеред українського студентства, цвіту молодого українського народу, мусять витворитися на

будуче ці кадри державних робітників і відповідальність за будучину лежить на ньому”⁹.

Одразу ж після формування головної управи Союзу українських студентів-емігрантів її голова Т. Олесіюк виїхав до осідку Уряду УНР у Тарнові, де з 7 по 18 липня 1921 р. мав розмови з Головою Директорії Симоном Петлюрою, міністром народної освіти Петром Холодним, з якими з’ясовував шляхи розвитку академічної акції та можливості допомоги українському студентству. Ці напрямні Симон Петлюра виклав пізніше у своїй відомій статті про завдання української еміграції, наголошуючи, зокрема, на тому, що українська молодь своє перебування за кордоном має використати “з найбільшою користю для національної справи”¹⁰.

Т. Олесіюк підготував листа до управ українських студентських громад у Польщі, яким роз’яснював порядок звільнення студентів від інтернування через ліквідаційну комісію, для чого було необхідно, аби начальником дивізії чи установи було надіслано до комісії у Варшаві відношення, де б зазначалося, що згідно з наказом міністра такі й такі студенти “звільнені для закінчення освіти” і бажано “звернутися до польської влади для їх звільнення від інтернування”¹¹.

Залучення інтернованих українських вояків до здобуття вищої освіти було одним з важливих завдань Генерального штабу Армії УНР. Зокрема, його тодішній начальник генерал-хорунжий Всеволод Петрів давав доручення військовим аташе при посольствах УНР за кордоном виявляти колишніх студентів і сприяти їм у продовженні освіти¹².

До речі, виявляли бажання вчитись у вищих навчальних закладах Польщі не тільки ті, хто опинився в таборах інтернованих на її теренах, а й утікачі від більшовицької влади, що дісталися Галичини, Волині й Берестейщини. Так, Львівський комітет біженців зареєстрував у липні 1921 р. 10 осіб, які бажали вчитись у Варшавському університеті. Більшість з них не мала засобів до існування. Цікавилися також і питанням вступу до Торговельної школи та на курси помічників лікаря¹³.

По суті, українське студентство розпочинало організаційно-академічну працю без жодних засобів до існування. У цій ситуації саме студентські громади мали взяти на себе обов’язок допомогти своїм членам грішми, одягом, помешканням, харчами, лікарською допомогою, а також посильними підробітками. Однак їхнє прагнення створити більш-менш задовільну матеріальну базу для академічної праці своїх членів не завжди відповідало наявним можливостям. Причиною цього було, по-перше, те, що українські еміграційні урядові чинники не мали можливості виділяти сталу матеріальну допомогу через брак коштів у своєму розпорядженні. По-друге, українське громадянство, котре перебувало на батьківщині, не мало жодної можливості таку допомогу надавати, а еміграційне не посідало належних засобів навіть для підтримання свого існування.

Для забезпечення для членів громади навіть мінімальних потреб її управа намагалася налагодити контакти з різними допомогливими

організаціями. У результаті представник Міжнародного Червоного Хреста Гльор через Британський комітет допоміг теплою білизною, якої було виписано 150 комплектів (розібрано було 105 – через неприбуття на той час ще багатьох на навчання до університету). На цьому зносини закінчилися, було рекомендовано звертатися до українських “центрального допомогових установ”¹⁴.

Допомога з боку польського студентства виявилася в дозволі на користування їдальнями “Братней помочи”, наданні 9 місць у польському інтернаті та в кількарразовій допомозі білизною та один раз одягом. Це все здобула Головна управа Союзу. Управа ж громади “лише перебрала від Гол. Управи функції по розподіленню місць і обідів”¹⁵.

У справі матеріального забезпечення студентства у Варшаві найбільше дали зносини громади з Всесвітньою федерацією християнських студентів (WSCF), розпочаті й на добрий шлях поставлені Тимошем Олесіюком. Завдяки цьому було розширено інтернат на Повонзках до 2 кімнат (на 40 душ), найнято третю кімнату – під читальню. Усім членам громади було забезпечено безплатні обіди й вечері, внесено також плату за їхнє навчання, для них закупили підручники й приладдя, необхідні для студій і практичних вправ, тощо. Надавалася допомога одягом, білизною, взуттям. Певна кількість студентів отримувала стипендії¹⁶.

Конкретна допомога WSCF виявилася, зокрема, в тому, що було оплачено помешкання: в листопаді 1921 р. – за 24 студентів, у грудні 1921 р. – за 31, у січні 1922 р. – за 57, у лютому 1922 р. – за 55 (тобто $167 \times 3.500 = 585.000$ п. м.); видано обідів: листопад 1921 р. – 46 (1380), грудень – 49 (1460), січень 1922 р. – 75 (1646), лютий – 63 (1646), разом 233 (6132). За право навчання заплачено близько 233.000 п. м.; придбано підручників академічним гурткам на суму 131.750; одягу – на загальну суму 620.800¹⁷.

WSCF передала також інструменти для струнного оркестру громади, і 7 музикантів при інтернаті на Повонзках уперше виступили на Святвечір, виконавши український і польський національний гімни¹⁸.

Та найбільшу допомогу українському студентству в Польщі надав тоді Уряд УНР. Так, 1 серпня 1921 р. Т. Олесінок одержав від Міністерства народної освіти 170.000 марок польських, 1 листопада того ж року – ще 30.000. Ці кошти були витрачено на облаштування інтернату для студентів-українців у Воломіні (83.094), організацію 2-го з’їзду представників українських студентських громад у Польщі (10.182), на закупівлю безплатних обідів для українських студентів Варшави (58.550), канцелярські витрати (9.296), відрядження Тимоша Олесіюка до Тарнова (2400), винаймання помешкання для бюро Союзу та притулку для студентів (12.750), оплату праці технічних працівників (2100), матеріальну допомога студентам (16.700), позички українському студентству (5.000) – усього 200.072¹⁹.

У листопаді 1921 р. Союз українських студентських громад у Польщі одержав від Українського центрального комітету у Варшаві 100.000 польських марок, завдяки чому вдалося задовольнити найпекучіші потреби українського студентства²⁰.

У зимовому семестрі 1922 р. зі збільшенням кількості членів громади зросли її потреби. Питання забезпечення помешканням, одягом і харчуванням були на порядку денному, й управа громади була змушена звернутися до централі “Братньої помочі” за допомогою: про збільшення місць для українців у студентських гуртожитках, видачу карт “менажових” до їдалень та забезпечення одягом. Проте через вплив до столиці польської молоді й житлову кризу не могло бути й мови про збільшення місць для українців, у результаті вдалося домогтися лише утримання status qua для них²¹.

За цих умов велику увагу було приділено облаштування житла для студентів-українців, зокрема винаймлено спеціальне приміщення в передмісті Варшави. Багато з тих речей, які були в розпорядженні господаря студентського інтернату у Воловині, передали як пожертву представники міжнародної допомогової студентської організації у Варшаві. Станом на 23 травня 1922 р. від неї надійшли, наприклад, ковдри й простирадла. За рахунок WSCF інтернат був забезпечений табуретками, ліжками і всіма іншими необхідними речами для підтримання нормальної життєдіяльності – аж до сірників і мила²².

Асигнований Українським центральним комітетом 1 млн. марок на потреби українського студентства Польщі головна управа Союзу 25 жовтня 1922 р. розподілила таким чином: 85.000 – для головної управи, 148.000 – додаток до перехідного фонду “Вписові і за право навчання для членів союзу”, 50.000 – у фонд допомоги для приїжджаючих на навчання з таборів інтернованих, 100.000 – на утримання головної управи, 4.500 – на організаційні потреби, а решту (611.700) – у допомогий фонд за жовтень²³.

29 листопада 1922 р. Дирекція УЦК у Польщі асигнувала головній управі Союзу українських студентів-емігрантів ще 115 тис. польських марок: з них 100.000 – на оплату за помешкання канцелярії Союзу і 15.000 – за помешкання у Воломіні²⁴.

Але надалі справа матеріального забезпечення у зв’язку з припиненням допомоги від американських організацій набрала надзвичайної гостроти не тільки в Польщі, але й в інших державах. Не вирішувала проблеми й допомога від “Польської братньої помочі студентів-полякув” і Всесвітньої федерації християнських студентів. Між тим, остання інституція спочатку була головною основою матеріального побуту українських студентів, оскільки вносила плату за навчання, видавала незаможним студентам стипендії в розмірі прожиткового мінімуму (15 тис. польських марок щомісячно), закуповувала своїм коштом дешеві обіди й вечері, а також підручники й приладдя, оплачувала помешкання, видавала зі своїх складів американський одяг, білизну і взуття, надавала лікарську допомогу тощо. Наприклад,

тільки за один семестр за навчання ста українських студентів було внесено 300.000 польських марок. За цей же час видана сума прожиткового мінімуму для 30-ти студентів становила 2.250.000, напів-житкового для 70 осіб – 3.500.000, на закупівлю підручників і приладдя пішло 500.000; допомога для ста майбутніх українських спеціалістів одягом, взуттям і білизною оцінювалася в мільйон одиниць польської валюти. Але така допомога надавалася тільки до 1 березня 1922 р.²⁵

У цей час, окреслюючи завдання української еміграції щодо допомоги студентству, Голова Директорії та Головний Отаман військ УНР Симон Петлюра зазначав, що “старші елементи нашої еміграції повинні в цій справі якнайбільшу допомогу й матеріальну й моральну подати молодшим, бо для майбутньої молоді держави нашої потрібен інженер і агроном, педагог-навчитель і лікар, досліджувач з обсягу гуманітарних наук і працівник в дільниці прикладного знання; скрізь чекає величезне поле праці”²⁶.

У зв’язку з цим повернулися до проекту утворення Патронату допомоги студентам, думка про який виникла в головній управі Союзу українських студентських організацій у Польщі ще в 1921 році. Це питання було винесено на 3-й студентський з’їзд, який відбувся 18–21 грудня того року. Тоді ж була ухвалена постанова: “З’їзд звертається до старшого покоління українського громадянства з гарячим закликом до культурно-національного об’єднання на позаполітичному ґрунті. Першим кроком цього з’їзд вважає утворення Громадського комітету, який мав би своїм завданням планомірну організацію академічно-наукової справи на еміграції у Польщі і, в разі утворення такого, доручає Головн. Управі Союзу увійти в безпосередній зв’язок, надіславши туди свого представника”²⁷.

Для виконання цієї постанови головною управою були зроблені відповідні кроки, а саме: на з’їзд було запрошено представників різних українських політичних угруповань, до яких студентство тоді звернулось із зазначеним вище закликом. Старше громадянство обіцяло виконати бажання студентів, але тоді далі обіцянки справа не просулася. Тож на 4-му з’їзді, який відбувся 29–30 квітня і 2–5 травня 1922 р., і на 5-му, який зібрався 31 жовтня – 2 листопада 1922 р., на обговорення знову були винесені постанови про заснування громадського комітету.

Управа Варшавської студентської громади вжила енергійних заходів щодо утворення комітету. Запрошення представників польського громадянства до участі в його діяльності узяв на себе прихильник українства серед поляків Стемпковський.

Представників від нашого громадянства делегував Український центральний комітет. Представники від студентства Юнг і Янів були обрані загальними зборами громади. Крім них, 8 жовтня 1922 р. на загальних зборах представниками до Патронату обрали В. Білінського і К. Снігура та кандидатом – М. Півторацького.

20 листопада 1922 р. відбулася зустріч із професором Варшавського університету Конопацьким, який узяв на себе ініціативу скликання 1-го організаційного засідання. Воно відбулося під його головуванням 30 листопада. В засіданні брали участь: професор Конопацький, професор Стефановський (політехніка), проф. Кшечковський (торговельна школа), пп. Стемпковський, Саліковський, Зайців, а також студенти Осінський і Білінський. Тоді ж було затверджено статут комітету, який назвали “Комітетом допомоги українським студентам” (Komitet pomocy studentom ukraińskim), головою комітету було обрано професора Конопацького, заступником голови і скарбником – Саліковського, секретарем – Зайціва, заступником секретаря – Білінського.

І вже 6 грудня відбулося засідання президії Патронату. Було ухвалено скликати засідання комітету, позичити управі Варшавської студентської громади 100.000 польських марок для поїздки до Кракова і видати 2.469.968 на погашення боргів членів громади в жовтні 1922 р. Тоді ж було ухвалено звернутись до Міністерства внутрішніх справ про звільнення з інтернування студентів, які вступили до вищих навчальних закладів Варшави²⁸.

Заходами Патронату у другій половині грудня 1922 р. було одержано частину коштів, асигнованих польським урядом для українського студентства в розмірі близько 5.000.000 п. м., з чого більшість передано Варшавській громаді на виплату допомог за листопад і боргів за жовтень, утримування інтернатів, а решту залишено управі Союзу на організаційні витрати. Було одержано також певну суму від ініціативного гуртка в Подебрадах по збиранню коштів для товаришів у Польщі²⁹.

Через брак матеріальних засобів у Союзі українських студентських громад у Польщі ним було взято позичку на суму 200.000 п. м. і переслано до Краківської громади. Були сподівання, що в першій половині січня 1923 р. надійде решта коштів з асигнованих польським урядом 10 млн. для українських студентів. Однак закінчувався лютий, а надій на одержання цих грошей не було, наголошувалося у звіті Головної управи Союзу українських студентів-емігрантів у Польщі 25 лютого 1923 року. Дорожнеча у Варшаві тим часом набирала чимраз ширших розмірів. Головна управа Союзу українських студентських громад розуміла, що брак матеріальних засобів призведе до того, що студентство, позбавлене грошової допомоги, силою обставин буде змушене залишати студії й виїжджати з Варшави для пошуків хоч якої праці. Аби уникнути катастрофи, Головна управа Союзу звернулася до дирекції Українського центрального комітету з проханням про виділення позички в рахунок асигнованих коштів для студентів за листопад і грудень. Це дало можливість частково задовольнити потреби членів Варшавської громади та організаційні витрати Головної управи³⁰.

Життя вимагало пошуку нових джерел для допомоги українському студентству. Тому з'їзд української еміграції, який відбувся в середині

серпня 1923 р. у Варшаві, поряд з іншими справами, детально розглянув цю проблему й ухвалив постанову про необхідність “уділення студентству матеріальної допомоги...”. Цей же з’їзд постановив оподаткувати всіх українських емігрантів, що мали той чи інший заробіток, і частину цього податку визначити на допомогу студентству, яке не має змоги заробляти. Цей так званий національний податок складався з одноразового і щомісячного.

Збирати національний податок з’їзд доручив Українському центральному комітетові і з цього податку щомісячно асигнувати певну суму на потреби студентства³¹.

Завдяки цій підтримці основна маса бажаючих вчитися, що перебували в таборах інтернованих аж до липня 1924 р., змогла продовжити свої студії в Польщі, готуючись таким чином поповнити лави свідомої української інтелігенції.

¹ ЦДІАЛ України, ф. 399, оп. 1, спр. 89, арк. 9.

² ЦДАВО України, ф. 3646, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

³ ЦДІАЛ України, ф. 399, оп. 1, спр. 89, арк. 9 зв., 10.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3571, оп. 1, спр. 5, арк. 6.

⁵ Там само, арк. 7.

⁶ Там само, ф. 3570, оп. 1, спр. 15, арк. 7 зв.

⁷ Там само, арк. 9.

⁸ Там само, арк. 31.

⁹ Там само.

¹⁰ *Петлюра С.* Статті. Листи. Документи. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 1. – С. 334.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 3570, оп. 1, спр. 11, арк. 103.

¹² Там само, ф. 3947, оп. 1, спр. 13 а, арк. 32, 32 зв.

¹³ Там само, ф. 3570, оп. 1, спр. 11, арк. 3.

¹⁴ Там само, ф. 3571, оп. 1, спр. 7, арк. 4.

¹⁵ Там само, арк. 4 зв.

¹⁶ Там само, арк. 4 зв., 5.

¹⁷ Там само, арк. 5.

¹⁸ Там само, арк. 8 зв.

¹⁹ Там само, ф. 3570, оп. 1, спр. 36, арк. 6.

²⁰ Там само, спр. 17, арк. 10.

²¹ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 650, арк. 13, 14.

²² ЦДАВО України, ф. 3571, оп. 1, спр. 19, арк. 3, 3 зв.

²³ Там само, ф. 3570, оп. 1, спр. 36, арк. 524, 524 зв.

²⁴ Там само, арк. 591.

²⁵ ЦДІАЛ України, ф. 399, оп. 1, спр. 89, арк. 15, 16, 19.

²⁶ *Петлюра С.* Статті. Листи. Документи. – Т. 1. – С. 335.

²⁷ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 650, арк. 10.

²⁸ Там само, арк. 10.

²⁹ Там само, арк. 21.

³⁰ Там само, арк. 32.

³¹ ЦДАВО України, ф. 3570, оп. 1, спр. 26, арк. 117, 118.

Віталій БОНДАР, Олена ВЕЛИЧКО

**УКРАЇНСЬКІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ З ПОЛЬЩІ НА ТЕРЕНАХ
ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ В 1944–1946 рр.**

**(оригінальні документи з фондів
Держархіву Запорізької області)**

У вересні 2004 р. виповнилося 60 років з дня підписання Люблінської угоди між урядом Радянської України та Польським Комітетом Національного Визволення “Про евакуацію польських громадян з території Української РСР в Польщу та українського населення з території Польщі в Україну”. Цей договір мав величезний вплив на тисячі українських та польських сімей, які змушені були залишити рідні місця, покинути роками нажите добро. Доля цих людей була, практично, вирішена на Тегеранській конференції 28 листопада – 1 грудня 1943 р., на якій було досягнуто принципової згоди між керівниками трьох союзних держав – СРСР, США та Великобританії – про визнання радянсько-польського кордону по так званій “лінії Керзона”. Постановою Кримської конференції 1945 р. було юридично зафіксовано цей факт, а остаточно оформлено і закріплено в радянсько-польському договорі про державний кордон, підписаному сторонами 16 серпня 1945 р.¹, результатом чого і стало переселення сотень тисяч українців та поляків.

Уже в жовтні 1944 р. розпочалась масова репатріація. З 15 жовтня 1944 р. по серпень 1946 р. з Польщі до радянської України було переселено більш як 480 тис. українців, водночас майже 1 млн. поляків та євреїв було евакуйовано до Польщі². Значна частина українських переселенців прибула до східних областей України, з них 20 % припадало на Запорізьку область, яка посіла перше місце за кількістю сімей переселенців з Польщі. За урядовим планом, на території області мало розміститися 11 367 сімей українського населення, евакуйованого з Польщі. Перші ешелони з переселенцями прибули в листопаді 1944 р., і станом на 15 жовтня 1945 р. у 22-х районах області було розселено 8 538 сімей, більшість з яких (6 949 сімей) в 550-ти колгоспах³. В період із 7 листопада 1944 р. до 4 липня 1945 р. лише до Верхньохортицького (нині – Запорізького) району Запорізької області прибуло 14 ешелонів – 1 017 родин переселенців загальною кількістю 3 389 чоловік⁴.

Згідно з радянсько-польською угодою 1944 р. взаємна репатріація населення мала бути добровільною. Проте, у людей не питали згоди на це, і багато з них були просто змушені залишити рідні місця, облаштовані садиби, засіяні ниви. Евакуація українського населення з польських територій до України відбувалась досить швидкими темпами, тому багато хто не зміг взяти з собою все необхідне для

© Віталій Бондар, Олена Величко, 2005

облаштування на новому місці. Та все ж в архівних документах вказується значна кількість сільгоспзнаряддя, коней, рогатої худоби, птиці та ін., що їх привезли із собою родини українських переселенців (див. док. № 3).

Слід мати на увазі, що польські українці прибули до країни з іншим суспільно-політичним та економічним ладом, де панували інші порядки і закони. Запорізька область, як і вся радянська Україна, була розорена роками нацистської окупації. Більшість господарських та житлових будівель була практично зруйнованою, було знищено матеріальну базу радгоспів та колгоспів, зруйновано велику кількість промислових підприємств; десятки тисяч людей були евакуйовані вглиб СРСР, загинули під час окупації, були вивезені на примусові роботи до Німеччини, перебували на фронті. Тяжкий моральний та матеріальний стан місцевого населення, особливості степового клімату, деякі відмінності у мові, звичаях та традиціях ставали на заваді швидкій морально-психологічній і господарсько-побутовій адаптації репатріантів на новій території.

Проте, переселення було державною політикою і мало виключне значення як у політичному, так і в економічному аспектах. Так, протягом 1945–1946 рр. центральними радянськими та партійними органами було прийнято низку постанов про невідкладні заходи з господарсько-побутового облаштування українського населення, яке прибуло з Польщі на територію УРСР. Згідно з цими постановами переселенцям було гарантовано пільги: надання житла, компенсація посівів, залишених у Польщі, звільнення від обов'язкових поставок сільгосппродуктів державі терміном на два роки та ін. (див. док. № 6, 7). Тому селяни, які приїхали до колгоспів і радгоспів Запорізької області, розраховували отримати обіцяні радянським урядом пільги. Але на місцях їхні проблеми вирішувались далеко не завжди своєчасно і не в повному обсязі. Переселенців розселяли у будинках, залишеними виселеними з території області під час репресій німцями, болгарами, греками та ін. Незважаючи на значну кількість вільних будинків, їх, однак, не вистачало. За кошти та з матеріалів, наданих урядом, зводилися нові будинки, але надто повільно, оскільки багато місцевих керівників використовували їх не за призначенням, а на власні потреби. Значна частина родин мешкала в непристосованих будівлях, інших підселяли до місцевих жителів, що сприяло невдоволенню місцевої громади (див. док. № 10, 14, 15). Оскільки більшість переселенців були селянами, то місцеве керівництво змушувало їх вступати до колгоспів, здебільшого це здійснювалося без їхньої на те згоди: насамперед усуспільнювались коні, інша худоба, сільгоспреманент (див. док. № 9, 11). Згідно з урядовою постановою, за кожен гектар озимих посівів, залишених у Польщі, переселенець мав право отримати 400 кг відповідної озимої культури (див. док. № 7). Проте, навіть для господарів, які мали в Польщі 2–5 га таких посівів, ця компенсація була замалою.

А для тих, в кого площа озимих посівів була ще меншою, – взагалі мізерною, враховуючи багатодітність родин польських українців. Та все ж, незважаючи на труднощі в облаштуванні на запорізькій землі, переселенці добре працювали на колгоспних ланах, про що свідчать документи радянських і партійних органів (див. док. № 1, 5, 11).

Українські переселенці з Польщі були дуже набожними, особливо на фоні панівного в СРСР атеїзму. Разом з родинами переселенців приїхали і священнослужителі, які здійснювали релігійні обряди в громаді. Мабуть, саме тому й потрапили до Запорізької області метричні книги православних парафій – Сопотської (1880–1912) та Томашевської (1888–1910), за якими можна дослідити історію українських родин, для яких запорізька земля стала другою батьківщиною.

Проблема взаємовідносин між місцевими та евакуйованими з Польщі українцями мала значний вплив на процес їхнього закріплення на цій території. Відмінність традицій, звичаїв, господарського устрою заважали повною мірою влитися до місцевої громади.

Суттєвим фактором, який не сприяв дружнім стосункам між переселенцями і місцевими українцями, була загроза голоду, яка стала відчутною наприкінці 1945 р. А вже в 1946–1947 рр. в Україні через недорід та цілеспрямовану політику більшовицького режиму стався страшний голод. Тому подеколи запорізькі селяни прямо казали: “Чорт вас сюди приніс на нашу голову, нам самим їсти нічого” (див. док. № 11, 16).

Негативний вплив на настрої польських українців, що прибули на Запоріжжя, справляла діяльність каральних органів влади (НКВС і НКДБ), які особливо прискіпливо вишукували серед переселенців “антирадянський елемент”, в основному членів ОУН та УПА. Так, за неповними даними, лише за серпень–вересень 1945 р. у Запорізькій області за звинуваченням у “контрреволюційних злочинах” було арештовано 9 переселенців⁵. Разом з тим фактично було обмежено пересування переселенців територією України, вони могли проживати лише на визначеній владою місцевості. Тільки в окремих випадках, в основному з метою возз’єднання родин, працевлаштування за фахом, дозволявся переїзд до іншого району, області (див. док. № 4, 8, 12, 13).

У зв’язку з вищезазначеним, переселення українців з Польщі до України, зокрема до Запорізької області, 1944–1946 рр., було болісним і важким етапом у житті більшості польських українців, змушених переселитися до радянської України. Адже, попри всі заходи центральних та місцевих партійних і радянських органів, переважна більшість переселенців не бачила можливості закріпитися на території Запорізької області й залишила її, виїхавши до західних областей. Проте, близько третини сімей, що залишились на Запоріжжі, влились до місцевої громади, стали повноправними її членами, а запорізька земля стала для них рідною.

Археографічне опрацювання джерел проведено за правилами видання історичних документів. Документи подаються мовою оригіналу за сучасним правописом у хронологічній послідовності, кожен з них має порядковий номер, заголовок, пошукові дані, в яких зазначено місце зберігання (назва архіву, номер фонду, опису, справи, аркуша). У текстах джерел максимально збережено лексику, авторські та редакторські особливості. Орфографічні помилки в написанні виправлено без застережень. Всі пропущені чи недописані літери та слова відтворені у квадратних дужках. Географічні назви подані за тогочасним адміністративно-територіальним поділом, а написання прізвищ та інших власних назв залишено за першоджерелами.

¹ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. – М., 1947. – Т. 3. – С. 386–388.

² Якель Р. Депортация не бывает добровольной // “Зеркало недели”. – 2000. – 2–8 декабря.

³ Державний архів Запорізької області, ф. п – 102, оп. 1, спр. 1213, арк. 31, 32.

⁴ Там само, ф. п – 102, оп. 1, спр. 1216, арк. 38, 39.

⁵ Там само, ф. п – 102, оп. 1, спр. 1213, арк. 56.

№ 1

Звіт Гуляйпільського райвиконкому до Запорізького облвиконкому про прибуття та розселення українських громадян, евакуйованих з Польщі в Гуляйпільський район

Не раніше 10 березня 1945 р.

1. С 19.10.1944 года по 10.03.1945 года в Гуляйпольский район прибыло украинских граждан, эвакуированных с Польши, 7 эшелонов, что составляет 416 семейств. Прибывшие из таких уездов: Томашевского, Холмогорского, Грубешевского.

2. Все граждане по прибытии расселены по колхозам, из них 92 семейства расселены в свободных домах в порядке уплотнения.

3. Все 416 семейств наделены приусадебными участками размером не менее 0,50 га.

4. За период с 19.03.1944 года в колхозы поступило 390 семейств, из них трудоспособных 601 человек. По состоянию на 15 июня ими выработано в колхозах 20232 трудодня.

5. На предприятиях “Легпром”, “Промкомбинат”, “Спартак” работает 11 человек в должностях портных и старших закройщиц. В колхозах на руководящие работы выдвинуто 25 человек, а именно:

- а) зам[еститель] пред[седателя] колхоза – 1 человек;
- б) членов правления – 1 чел.;
- в) пред[седатель] рев[изионной] комиссии – 1 чел.;
- г) зоотехников – 1 чел.;
- д) бригадиров полеводческих бригад – 5 чел.;
- е) учетчиков – 1 чел.;
- ж) кладовщиков – 1 чел.;
- з) трактористов – 10 чел.;

и) комбайнеров – 3 чел.

6. Лошадей всего поступило 105 штук, обобществлено – 96.

Державний архів Запорізької області, ф. р–182, оп. 4, спр. 62, арк. 82. Копія. Машинопис.

№ 2

Заява та автобіографія переселенця з Польщі Ф. С. Макарося

30 квітня 1945 р.

До Широчанского с[ельского] совета
В.-Хортицкого р[айо]на
От Макарось Феодор Степ[ановича]

Заявление

Прошу принять меня на работу счетовода в Ваш Широчанский с[ельский] совет, так как я имею желание работать в Вашем с[ельском] совете.

Работу буду исполнять честно и сум[ли]нно.

Прошу не отказать [в] моей просьбе.

К сему Макарось Ф.

В Широчанский сельсовет

Биография

Я гр[аждани]н Макарось Феодор Степанович рожденный в 1902 г. 17.04. в селе Зубовицы Тышовецкой волости Томашевского уезда Люблинской губ[ернии], сын гр[аждани]на, занимавшегося постройкой домов и имевше[го] около двух гек[таров] земли.

До возраста школьного жил при родителях, после поступил в сельско-приходскую школу, учился два года, с наступлением войны и приближением фронта в 1915 году мы были эвакуированы в Россию, Самарскую губернию Мелекесского уезда Ново-Малыклинской волости того же села.

Там я обратно начал продолжать [ходить в] сельско-приходскую школу. В 1918 году я поступил в Ново-Малыклинский волисполком, работал три года как заместитель секретаря.

В 1920 году в сентябре месяце по разрешению правительства и по предложению родителей, я с ними поехал в Польшу. По ок[к]уп[ации] немецки[ми] оккупант[ами] в 1940 г. мы были выгнаны из домов своих в Грубешевский уезд на запад. Живя там до прибут[т]я нашей Красной Армии и по освобождению через нашу Геройскую Красную Армию мы вернулись до своих домов. По соглашению Правительства РСФСР и Польского Правительства мы приехали в СССР и прожива[ю] в настоящее время [по адресу] Широчанский с[ельский] совет В. Хортицкий район село Широке Запорожской области.

К сему Макарось Феодор Степанович

Державний архів Запорізької області, ф. р–1944, оп. 2, спр. 31, арк. 22, 23. Оригінал. Рукопис.

№ 3**Відомості про переселенців-українців,
що були евакуйовані з Польщі та прибули
до Верхньохортицького району Запорізької області,
надані райвиконкомом і райкомом партії
Запорізькому обкому КП(б)У**

Не раніше 4 липня 1945 р.

Поступление эшелонов с переселенцами началось с 7 ноября 1944 г. и закончилось 4 июля 1945 г., кроме поступления эшелонами, было индивидуальное.

Всего прибыло эшелонов – 18.

Из них отошло в Камышевахский район – 4.

Осталось по нашему району – 14.

1. Семейств – 1017:

а) в них душ – 3389,

б) трудоспособных – 1704.

Привезено:

а) лошадей – 432,

б) коров – 801,

в) телят – 31,

г) свиной – 284,

д) овец – 49,

е) птицы – 3381,

ж) кролей – 89,

з) ульев – 79.

2. Сельхозинвентарь:

а) телег – 274,

б) плугов – 92,

в) сеялок – 4,

г) веялок – 3,

д) молотилок – 2,

е) соломорезок – 68.

Поступление было из Красноставского, Грубешевского, Высокозамостского, Холмского, Томашевского и других районов.

Державний архів Запорізької області, ф. п-102, оп. 1, спр. 1216, арк. 38. Копія. Машинопис.

№ 4**Лист начальника сектора з розселення
при Запорізькому облвиконкомі голові Верхньохортицького
райвиконкому про надання допомоги у возз'єднанні родини
переселенки з Польщі К. І. Стець**

13 липня 1945 р.

В сектор по расселению украинских граждан, эвакуируемых из Польши, поступило заявление от гр. Стець Екатерины Ильиничны, проживающей в Вашем районе в колхозе им. Сталина Павловского сельсовета, о выдаче разрешения ей выехать с Запорожской области в Волынскую область, где проживает ее дочь, которая берет ее на свое иждивение. Рассмотрев заявление

гр. Стец Е. И. [сектор] удовлетворил просьбу о выезде. Одновременно прошу Вас дать указание председателю колхоза произвести с ней полный расчет за проработанное время в колхозе в денежной форме, а также обеспечить ее продуктами питания на дорогу.

Начальник сектора по расселению при облисполкоме (підпис) Никонов

Державний архів Запорізької області, ф. р–1944, оп. 2, спр. 31, арк. 30. Оригінал. Рукопис.

№ 5

Из постановления бюро Запорізького обкому КП(б)У і облвиконкому “Про господарське влаштування українських громадян, евакуйованих з Польщі в колгоспи Запорізької області”

№ 168/2

2 серпня 1945 р.

Проведенной повсеместной проверкой состояния хозяйственного устройства переселенцев установлено, что из прибывших в область с 07.11.1944 г. по 05.07.1945 г. в колхозы 8 518 хозяйств расселено в свободных домах – 2 088 хозяйств и в порядке уплотнения в домах колхозников – 6430 хозяйств. За этот же период приняты в члены колхоза 6825 хозяйств, в них трудоспособных – 9391 человек.

Исполком облсовета и бюро обкома КП(б)У отмечают, что большинство прибывших украинских граждан закрепились в колхозах области и принимают активное участие в работе колхозов.

За первое полугодие по колхозам области переселенцами выработано 711943 трудодня. Большинство переселенцев выработали установленный минимум трудодней, причем 3157 трудоспособных выработали от 60 до 100 трудодней, 2224 трудоспособных выработали по 100 и больше трудодней.

...В отдельных районах, как Верхнехортицком, Нововасильевском, Мелитопольском, Михайловском и других, не проявляют достаточной заботы о нуждах переселенцев и ряд председателей колхозов и сельсоветов проявляют недопустимо грубое, бездушное, а подчас и хулиганское отношение к переселенцам.

Так, председатель колхоза им. Кагановича Мелитопольского района отобрал для себя у бригадира этого же колхоза переселенца Совинец Антона закрепленную за ним усадьбу с коробкой строения.

В колхозе “Надежда” Большевикмакского района председатель колхоза Шиян забрал картофель, причитающийся переселенцам, и без их согласия пытался израсходовать для нужд колхоза, а когда ему из района указали на неправильность его действий, он потребовал с переселенцев 1500 рублей за доставку картофеля с заготпункта в колхоз.

...Все это неблагоприятно сказывается на настроении многих переселенцев, порождает неуверенность в возможности закрепления их на постоянное жительство в колхозах.

Державний архів Запорізької області, ф. п–102, оп. 1, спр. 1085, арк. 14, 16. Оригінал. Машинопис.

№ 6
З постанови бюро Запорізького обкому КП(б)У
і облвиконкому “Про звільнення
від обов’язкових поставок сільгосппродуктів
господарств переселенців з Польщі”

20 вересня 1945 р.

В соответствии с постановлением СНК УССР и ЦК КП(б)У, исполком облсовета и обком КП(б)У постановляют:

1. Освободить от обязательных поставок всех сельхозпродуктов государству сроком на два года хозяйства переселенцев из Польши колхозников, рабочих и служащих...

2. Освободить от обязательных поставок всех сельхозпродуктов государству в половинном размере сроком на два года колхозы, в которых доприселенные эвакуированные из Польши хозяйства составляют свыше 50 % наличия всех хозяйств колхозников...

3. Просить Совнарком УССР и ЦК КП(б)У утвердить настоящее постановление и соответственно уменьшить по Запорожской области планы обязательных поставок сельхозпродуктов.

Державний архів Запорізької області, ф. п–102, оп. 1, спр. 1103, арк. 26.
Оригінал. Машинопис.

№ 7
З постанови бюро Запорізького обкому КП(б)У
і облвиконкому “Про видачу господарствам
переселенців з Польщі продовольчого
зерна замість озимих посівів, залишених в Польщі”

29 вересня 1945 р.

В соответствии с постановлением СНК УССР и ЦК КП(б)У от 22 сентября 1945 г., исполком облсовета и бюро обкома КП(б)У постановляют:

Выдать хозяйствам, переселившимся из Польши, в возмещение озимых посевов продовольственное зерно соответствующих озимых культур в размере четырех центнеров за каждый гектар озимого посева, оставленного в Польше.

Державний архів Запорізької області, ф. п–102, оп. 1, спр. 1109, арк. 27, 28.
Оригінал. Машинопис.

№ 8
Рішення виконкому Запорізької обласної ради
депутатів трудящих “Про припинення самовільного
виїзду переселенців з Польщі з території колгоспу
ім. Кірова Н-Пилипівської сільради Н-Василівського району”

8 жовтня 1945 р.

Доповідачі: зав. переселенським відділом облвиконкому т. Ніконов.

Голова колгоспу ім. Кірова – т. Хребтов.

Голова Н-Пилипівської сільради – т. Іванов.

Висловились тт. Циплухін, Шахов, Кокарев, Пономаренко.

Заслухавши інформацію т. Ніконова і пояснення голови колгоспу ім. Кірова т. Хребтова та Н-Пилипівської сільради т. Іванова про самовільний виїзд

переселенців з колгоспу ім. Кірова і видачу їм довідок, виконком облради депутатів трудящих відзначає, що голова колгоспу ім. Кірова т. Хребтов і голова сільради т. Іванов, замість повсякденної турботи про господарське влаштування переселенців, стали на шлях явного порушення рішень і вказівок Раднаркому і ЦК КП(б)У та виконкому облради і бюро обкому КП(б)У по цьому питанню.

Внаслідок цього 7 родин переселенців з Польщі, що перебували в колгоспі ім. Кірова, не одержали ні квартир, ні присадибних ділянок, незважаючи на те, що всі працездатні члени цих родин брали найактивнішу участь в польових колгоспних роботах. А коли вони стали вимагати квартири і присадибні ділянки, голова колгоспу т. Хребтов пішов по лінії звільнення переселенців з колгоспу і видачі їм довідок на право виїзду до західних областей, при чому голова Н-Пилипівської сільради т. Іванов, замість того, щоб заборонити це, засвідчив довідки печаткою сільради.

Переселенці були затримані і зняті з поїзда на ст. Запоріжжя і відправлені назад до колгоспу. Але тт. Хребтов і Іванов організували повторний виїзд їх на конях.

Виконком облради депутатів трудящих РІШАЄ:

1. За порушення рішень і вказівок Раднаркому і ЦК КП(б)У та виконкому облради і бюро обкому КП(б)У та за проявлення нечуйного ставлення до переселенців, голові колгоспу ім. Кірова т. Хребтову і голові Н-Пилипівської сільради т. Іванову оголосити сувору догану.

2. Голові виконкому Приазовської райради т. Олейнику за невжиття заходів до розшуку самовільно виїхавших з території району до Н-Василівського району переселенців – зауважити.

3. Це рішення надіслати до всіх сільрад, запропонувавши їм обговорити його на засіданнях виконкомів сільрад за участю голів колгоспів і бригадирів колгоспів.

Заступник голови виконкому облради

(О. Мінаков)

За секретаря виконкому облради

(А. Шеверева)

*Державний архів Запорізької області, ф. р-182, оп. 4, спр. 56, арк. 82.
Друкарський відбиток.*

№ 9

З довідки Гуляйпільського райвиконкому та райкому КП(б)У Запорізької області про господарське облаштування українських переселенців з Польщі на території району

Не раніше 15 жовтня 1945 р.

...6. Настроения переселенцев

По прибытии переселенцев в Гуляйпольский район руководство района, сельсоветов и председатели колхозов не занялись по-настоящему вопросом правильного расселения и хозяйственного устройства их, кроме того некоторые председатели колхозов и сельсоветов самоустранились от оказания переселенцам помощи в самых элементарных человеческих требованиях. Большинство переселенцев живут в квартирах, совершенно непригодных для жилья, отсутствии всяких помещений для содержания скота, необеспеченность топливом. Кроме того, нетактичное обращение некоторых пред[седателей] колхозов: оскорбления переселенцев (вы, мол, поляки, зачем сюда приехали, на какой черт Вы нам здесь нужны и т. п.).

Кроме того, в ряде колхозов забирались у переселенцев лошади без их согласия, использовались на разных работах, но за работу лошадей ничего не начисляли и не оплачивали. Такое отношение к переселенцам послужило поводом к тому, что отношения с переселенцами могут привести к следующему:

1. Колхоз “Червоный колос” Гуляйпольского горсовета пред[седатель] к[олхо]за Скигин в колхозе работают 2 переселенца гг. Яновский и Федченко, работают в колхозе хорошо и вот однажды, во время работы комбайна без смены Яновский и Федченко просили смену на 15 минут, чтобы отдохнуть и покушать, но смены им не дали, то они, приостановив работу, сели покушать. В это время приехал пред[седатель] колхоза Скигин, стал кричать на переселенцев, взял грабли и ударил ими по голове колхозника Яновского (материал в прокуратуре).

2. В этом же колхозе живут переселенцы Коляраш Григорий и Роть Ольга, и последние проживают в квартирах у местных колхозников Золотухи и Иващенко, которые выбрасывают переселенцев из квартир на улицы, строят им разные козни, издеваются над ними. Когда переселенцы пожаловались пред[седателю] колхоза Скигину, то последний мер никаких не принял, а, наоборот, обругал их, назвал поляками и бандитами.

3. Колхоз “Червоноармиець” Гуляйпольского горсовета пред[седатель] колхоза Авдиенко, переселенец, член колхоза Мазурук Степан Александрович, при приезде в колхоз вступил в члены колхоза, отдал свою лошадь в колхоз, но так как Мазурук хозяйством не был устроен, не имел квартиры, колхоз топлива не давал – то он решил взять свою лошадь из колхоза и привезти себе топлива, а также снятый урожай с огорода, когда узнал об этом пред[седатель] колхоза Авдиенко, вызвал из НКВД работника т. Шкабарню и вместе с ним пришли на квартиру Мазурука, которого не было дома, а была жена – стали ругать ее, избili ее ногами, забрали лошадь, а на жену Мазурука передали дело в суд за сопротивление власти. В этого же Мазурука пред[седатель] колхоза Авдиенко обманым образом забрал упряжь для лошадей, пообещав за это поросенка, но ничего не дал и упряжь не возвратил...

*Державний архів Запорізької області, ф. р-182, оп. 4, спр. 56, арк. 62.
Копія. Машинопис.*

№ 10

Із доповідної записки завідуючого Верхньохортицького районного земельного відділу до райкому КП(б)У про перевірку облаштування переселенців з Польщі в колгоспі імені Енгельса Верхньохортицької сільради

Жовтень 1945 р.

По порученню РК КП(б)У в колхозе ім. Енгельса В. Хортицького сельсовета перевірено устрійство переселенцев. Проверкой установлено:

1. В колхозе имеется 43 семьи переселенцев, прибывших в колхоз в ноябре месяце 1944 года.

2. Все переселенцы в настоящее время являются членами колхоза ім. Енгельса. Их членство оформлено в соответствии с Уставом их артели, т. е. все они приняты общим собранием колхозников в члены колхоза на основании поданных ими заявлений. Имущество вступающих в колхоз оценено комиссией и из суммы оцененного имущество 50 % зачислено в пай, а 50 % – в неделимый фонд колхоза. Вступительный взнос определен для них, но еще не внесен.

3. Для обеспечения всех 43 семей жилыми постройками необходимо иметь 38 жилых домов.

Всего в колхозе им. Энгельса имеется 100 домов, ранее принадлежавших бывшим колхозникам – немцам. Из них только 15 домов переданы переселенцам, в 31 доме проживают местные колхозники, а 54 жилых дома находятся в ведении райкомхоза.

3. Жилыми помещениями переселенцы не обеспечены: из 43 семей только за 15-ю закреплены 15 домов бывших колхозников-немцев, 5 семей проживает в помещении красного уголка колхоза, 2 семьи в помещениях при животноводческих фермах колхоза, а остальные 20 семей временно вселены в колхозные дома (тоже бывших колхозников-немцев), в которых в настоящее время проживают местные колхозники. Таким образом, в одном доме проживают две семьи – местные колхозники и переселенцы, а в части домов и три – одна местного колхозника и две семьи переселенцев.

Часть переселенцев живут в исключительно плохих жилищных условиях, так например:

а) переселенческие семьи ... – все 5 семей живут в одном доме (помещении красного уголка), занимая 2 комнаты с кухней и имея 19 членов семьи;

б) семьи переселенцев ... – живут вместе, занимая одну комнату (состав семьи... 2 чел. и семьи... 3 чел.).

4. В колхозе организована одна строительная бригада из 16 человек. В течение 1945 года этой бригадой отремонтировано 15 домов, из них 5 капитальных и 10 текущих ремонтов, переданных переселенцам. Бригада работает в колхозе на ремонтных работах, но в течение года выполняла работы вне колхоза по ремонту школ и служебных помещений районных организаций. К зиме бригаде необходимо отремонтировать (текущие ремонты) 22 дома, в которых в настоящее время проживают переселенческие семьи.

5. Из 43 переселенческих семей имеет коров 31 семья, а 12 семей не имеет ни коров, ни молодняка крупного рогатого скота. В колхозе план развития животноводства не выполнен ...

6. Из 43 переселенческих семей: 5 семей ... живут в плохих материальных условиях, которым необходимо оказать продовольственную помощь.

7. Дети школьного возраста все ходят в школу. Тетрадами и письменными принадлежностями обеспечены, а учебными пособиями недостаточно, которых нет совсем для учеников 1-х классов.

8. Столярная мастерская в колхозе есть, но новой мебели для колхозников не делает, только производит ремонт старой.

9. Топливо на зиму колхозникам не завезено еще. Зерно-фураж колхозникам не выдавали и выдаваться не будет. Грубые корма – солома, полова, стебли кукурузы – частично выдавались, но на зиму также еще не выданы и не завезены. На трудодни выдано на 1-е полугодие 0,5 кг зерна аванса.

Зав[едующий] рай[онным] з[емельным] о[тделом] (підпис)

Державний архів Запорізької області, ф. р-1944, оп. 2, спр. 33, арк. 70, 70 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 11

**З доповідної записки бригади Запорізького обкому КП(б)У
про господарське облаштування в Мелітопольському районі
населення, що прибуло з Польщі**

21 грудня 1945 р.

Результаты проверки выполнения постановления СНК УССР и ЦК КП(б)У
и Запорожского обкома КП(б)У по Мелитопольскому району.

15.12. – 21.12.1945 г.
(Отрицательные факты)

...Предоставление отдельных домов и расселение по квартирам, ремонт
разрушенных домов, строительство новых домов.

Как правило, переселенцы строились сами, без существенной помощи
колхозов и районных организаций. Строились в часы, свободные от работы
в колхозе (до работы и после работы) и только в некоторых колхозах были
созданы строительные бригады.

Примеры: ...е) председатель колхоза им. Сталина Кизиярского сельсовета
Фурманов додумался до такого издевательства: создал из переселенцев стро-
ительную бригаду, которая изготовила для строительства своих домов 14 тысяч
кирпича. Этот кирпич Фурманов израсходовал для строительства колхозного
овчарника. Переселенцы не смогли поэтому поставить стены для жилища.

...Оформление приема в члены колхоза и обобществление лошадей.

...В колхозах идет погоня за обобществлением лошадей, коров и сельхоз-
инвентаря, а не за оформлением приема в члены колхоза людей. Председатели
колхозов взяли курс на то, что переселенцы, мол, так или иначе уйдут, а лошади,
телеги и прочее останутся в колхозе.

...Трудовая деятельность переселенцев.

Летом почти все переселенцы работали отлично. По заявлению пред[се-
дателя] райисполкома т. Тюкова, переселенцы работали настолько честно, что,
по сути, вытянули сельсоветы с уборкой хлеба и молотью.

Председатель колхоза им. Ворошилова т. Глушко заявляет, что урожай этого
года практически убрали не местные колхозники, а прибывшие переселенцы.
Это же заявил и председатель колхоза т. Гудым, где переселенцы хорошо
работали не только в поле, а и на строительстве домов.

...К осени положение с трудовой дисциплиной и активностью переселенцев
резко ухудшилось.

Под всякими предлогами люди перестали выходить на работу, отказались
от руководящей работы в колхозе, отказались от поездки на учебу. Количество
передовиков в колхозах значительно уменьшилось.

...Настроения переселенцев.

1. Высказывания, выступления, заявления.

Примеры:

в) в октябре сего года в колхозе “Широкий степ” переселенцы, вооружившись
вилами и топорами, пытались оказать вооруженное сопротивление местным
колхозникам, которые не давали им забирать лошадей и коров из колхозного
двора.

Мужчины запрятались, орудовали только женщины. После того как органы НКВД арестовали четырех зачинщиков и приготовили материал для передачи в суд, – вмешался прокурор области, арестованных освободили и дело прекратили;

д) переселенцы боялись подписывать письмо товарищу Сталину от населения Советской Украины. По их понятиям, если человек приложил руку, подписал, значит обязан всю жизнь выполнять свои обязательства. А для того, чтобы не выполнять – боялись подписывать;

з) руководители украинских националистов присылают своих ходоков, пишут письма из Западной Украины с восхвалением “богатой жизни и преимуществ индивидуального хозяйства”.

В колхозе имени Чапаева были проведены нелегальные собрания переселенцев с повесткой дня: “Как можно выехать в Западную Украину, будь это законный или незаконный путь?”;

и) посылают своих людей в Западную Украину, эти люди высылают оттуда официальные вызовы на выезд;

л) по поводу постановления ЦК КП(б)У о переселенцах между собой высказывают следующее: “Весь мир знает о том, что мы голодаем, нельзя СССР ронять свой авторитет перед остальными государствами. Поэтому правительство СССР и взялось за улучшение нашей жизни”;

м) арестован руководитель банды УПА, оперировавшей в свое время в Западной Украине, арестован и его заместитель. Оба они вели антисоветскую агитацию, проводили подпольные собрания переселенцев в колхозах. Распространяли среди переселенцев провокацию о том, что, мол, советские законы не распространяются на переселенцев в течение двух лет;

н) отказываются работать по воскресеньям по религиозным мотивам;

о) есть случаи, когда молодые ребята побросали своих девушек и стали ухаживать за местными девушками. Свое поведение объясняют так: “Для того, чтобы провести вечер с нашей девушкой, надо брать разрешение у ее матери, а с вашими девушками можно беспрепятственно гулять всю ночь до утра”. Это вызывает недовольство у девушек-переселенок;

т) на этом собрании [переселенцев 17.12.1945 г.] выступил переселенец Лах: “...руководители колхоза должны понять, что мы приехали из другой страны, удрали от поляков, спаслись, и с нами надо обращаться по-человечески. Мы должны где-то осесть, не всю же жизнь ездить, надо уже работать”;

ф) в райземотдел поступают жалобы от переселенцев на то, что местные колхозники имеют свои телеги, а сельхозимущество переселенцев обобществляется.

Взаимоотношения с местным населением.

Примеры: а) в ряде колхозов местное население называет переселенцев оскорбительной для них кличкой “поляки”;

в) местные колхозники колхоза им. Ворошилова Н. Богдановского сельсовета упрекали переселенцев в том, что они прилежно работают в колхозе, зарабатывают много трудодней;

г) в колхозе им. Матросова колхозники заявили переселенцам: “черт вас сюда принес на нашу голову, нам самим есть нечего”.

Самовольные выезды и причины.

Примеры: ...б) приезжали из Западной Украины “вербовщики”, составляли списки и уезжали для того, чтобы оттуда вызвать переселенцев через местные органы;

д) в колхоз им. Тельмана приезжал из Тернополя “представитель” по фамилии Бендера, агитировал переселенцев уехать в Западную Украину, в результате чего ночью все 26 семей уехали;

и) многие жалуются на плохой урожай, отсутствие картофеля и плохую землю на огородах.

Обращение с переселенцами со стороны районных,
сельских и колхозных работников.

Примеры, которые в значительной мере объясняют причины самовольного выезда переселенцев:

г) председатель сельсовета Пархоменко в колхозе им. Чапаева с автоматом в руках “агитировал” переселенцев вступать в колхоз;

д) председатель колхоза им. Матросова Глыбин, напившись пьяным, с оружием в руках выгонял переселенцев из церкви в поле, сам после этого лег на поле и уснул;

п) бухгалтер колхоза “Пятилетка” украл из кассы колхоза 45 тыс. рублей денег, предназначенных для оказания помощи переселенцам и скрылся;

с) сам районный прокурор Дорошенко не знает откуда и чего прибыли в Советский Союз переселенцы. На заседании бюро Мелитопольского райкома КП(б)У он заявил: “Прибыли переселенцы к нам из Западной Украины”;

у) в колхозе “Широкий степ” переселенец работал животноводом, работал добросовестно, сохранил все поголовье скота, но правление колхоза нашло недостачу 1,5 кг масла и этого переселенца сняли с работы, угрожая тюрьмой. Назначили нового животновода из местных колхозников, у которого на следующий день не хватило 6 кг масла, и ему никто не сказал ни слова.

В чем заключаются основные ошибки райкома КП(б)У.

1. Первым и основным политическим упущением является то, что никто в районе не работал над классовым расслоением переселенцев. Всех переселенцев зачислили в одну графу “украинцы”, в то время как среди них есть кулаки, бедняки, служащие, рабочие.

Надо было взять курс на бедняков, найти среди них опору и с их помощью разоблачать провокаторов, враждебный элемент, оставить богачей без авторитета. Случилось же наоборот: тех переселенцев, которые привезли с собой по 2–3 коровы, лошадей, сельхозинвентарь, хлеб и прочее, принимали с распростертыми объятиями, дали им лучшие помещения, а беднота и рабочие поселены в развалиных и оставлены без внимания.

2. Отсутствует дифференцированная политвоспитательная работа.

Переселенцев, которые не знают ни советских законов, ни порядков, ни наших обычаев созывают на собрания совместно с местным населением, и не проведя с ними хотя бы подготовительной работы. Ставят перед ними задачи и требования такие же, как и перед коренным местным населением, прошедшим многолетнюю школу советского воспитания...

4. Районные руководящие работники, в том числе и органы милиции, прокуратуры, не контролировали работу и поведение низовых сельских работников, оторваны от жизни сел и колхозов, не повели борьбу с нарушителями выполнения постановлений ЦК партии и правительства о хозяйственном устройстве переселенцев и снабжении их товарами первой необходимости.

5. Всякого рода “вербовщики”, провокаторы, члены контрреволюционных националистических партий и банд и им подобный элемент, проводящий враждебную, разлагательную работу среди переселенцев, с одной стороны, не вскрывается своевременно на местах в результате отсутствия бдительности у

председателей колхозов и в результате неповоротливости органов милиции и прокуратуры. С другой стороны, – этот враждебный, антисоветский элемент не находит активного отпора со стороны лучшей части самих переселенцев, в результате отсутствия правильной постановки политвоспитательной работы, как среди переселенцев, так и среди коренных местных колхозников.

...Все это привело к недовольству переселенцев и их массовому самовольному выезду за пределы Запорожской области.

Державний архів Запорізької області, ф. п–102, оп. 1, спр. 1168, арк. 1, 3, 4, 5, 8, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26. Копія. Машинопис.

№ 12

Повідомлення Сокальського райвідділу УМВС УРСР по Львівській області заступнику начальника Гуляйпільського райвідділу УМВС УРСР по Запорізькій області

25 квітня 1946 р.

При этом направляю протокол допроса и эвакуационный лист гр[аждани]на Поповича Александра Григорьевича, бежавшего самовольно с колхоза “Серп и молот” с. Стефановка вашего района 24.04. [1946 г.] При проверке документов нами был задержан и после проверки направлен обратно на место работы в расположение колхоза.

Заместитель начальника Сокальского РО МВД

Ст[арший] л[ейтенант] милиции

(Гриценко)

Нач[альник] п[аспортного] стола мл[адший] л[ейтенант]

(Башунков)

Державний архів Запорізької області, ф. п–182, оп. 4, спр. 57, арк. 95. Оригінал. Рукопис.

№ 13

Протокол допиту переселенця О. Г. Поповича

25 квітня 1946 г.

Попович Александр Григорьевич,
1917 года рождения, уроженец
села Гостино Грубышевского района
Люблинской области, Польша.
Из крестьян, украинец, б[ес]п[артийный],
не женат, в[оенно]обязан,
образование 4 класса, колхозник.
Место жительства село Стефановка
района Гуляйполя Запорожской области

За ложное показание предупрежден по 89 ст. УК УССР (Попович)

Вопрос: Расскажите, гр[ажданин] Попович, когда и зачем вы приехали в пределы Сокальского района.

Ответ: 23.04.1946 года я приехал со станции Стоянова. Сейчас следую к своему родственнику во Владимир-Волинскую обл[асть].

Вопрос: Где вы проживали последнее время и род занятия.

Ответ: Я являюсь переселенец из Польши. В 1944 году был переселен в Запорожскую область Гуляйполе село Стефановка. Работал в колхозе “Серп

и молот” рядовым колхозником, откуда бежал во Львовскую область и думал разыскать своих родственников и жить с ними.

Протокол мне прочитан, запис[ано] со слов верно
в чем и подписываюсь (підпис)

Допросил начальник паспортного стола
младший лейтенант милиции (підпис)

Державний архів Запорізької області, ф. р–182, оп. 4, спр. 57, арк. 96. Оригінал. Рукопис.

№ 14

З постанови бюро Запорізького обкому КП(б)У і облвиконкому “Про стан господарсько-побутового влаштування переселенців, які прибули з Польщі”

5 вересня 1946 р.

Проверкой исполнения постановлений Совета Министров УССР и ЦК КП(б)У, а также решений облисполкома и обкома КП(б)У “О хозяйственно-бытовом устройстве переселенцев, прибывших из Польши” установлено:

...Некоторые руководители районов вместо помощи переселенцам стали на путь прямого игнорирования постановлений...в результате этого много переселенцев самовольно выехали из области.

В Михайловском районе бывший секретарь райкома партии тов. Дудник и бывший председатель исполкома райсовета тов. Олексенко стали на путь антигосударственных действий, дома, предназначенные переселенцам, они разбазаривали и приобретали в личную собственность, тогда как переселенцы в районе жили уплотненно, по 2 семьи в одной комнате.

В Мелитопольском районе товары и предметы первой необходимости, в частности соль, залеживаются на базе потребкооперации, а переселенцы в них испытывают нужду.

Серьезные недостатки в деле хозяйственно-бытового устройства переселенцев имеют место и в других районах области.

Секретарь обкома КП(б)У (підпис) Л. Брежнев

Державний архів Запорізької області, ф. п–102, оп. 2, спр. 127, арк. 22, 23. Оригінал. Машинопис.

№ 15

Из звіту Запорізького облвиконкому і обкому КП(б)У Голові Ради Міністрів УРСР М. С. Хрущову і секретарю ЦК КП(б)У Д. С. Коротченку про виконання постанов Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 22 серпня 1946 р. “Про стан господарсько-побутового влаштування евакуйованого з Польщі в УРСР українського населення”

Не пізніше 8 жовтня 1946 р.

...Для выполнения постановления ... обкомом и облисполкомом были командированы сроком с 1 сентября по 1 октября 1946 года во все районы, где расселены переселенцы, ответственные работники из числа партийно-советского актива области со специальным заданием по оказанию помощи и обеспечению выполнения постановления Совета Министров УССР и ЦК КП(б)У от 22 августа 1946 г.

...До 10 сентября 1946 г. была проведена следующая работа: проверено хозяйственно-бытовое устройство каждой семьи; наделение приусадебными участками, взаиморасчеты за оставленное в Польше имущество. Одновременно были составлены поименные списки на каждую в отдельности семью.

Общие сведения.

Прибыло и расселено в районах области – 8 574 семьи, из которых в 1945 г. и по 1 октября 1946 г. выбыло в западные области УССР – 5 711 семейств, из них по разрешению – 183 семьи, остальные 5 528 семей переселенцев выбыли самовольно.

Причиной выбытия большого количества переселенцев из области явилась недооценка со стороны ряда исполкомов райсоветов и райкомов КП(б)У политической важности и хозяйственно-бытового устройства переселенцев и непринятие решительных мер закрепления их на местах.

...Беззаботное отношение к хозяйственному устройству переселенцев со стороны местных советских и партийных органов в ряде районов и низкая урожайность в этом году послужило поводом к выезду в западные области. Оставшиеся 2 863 семейства расселены: в колхозах – 2 663 семьи, из которых 162 семьи работают в колхозах, но не являются членами колхоза; устроены и работают в совхозах – 33 семьи, в учреждениях и предприятиях – 167 семей.

Хозяйственное устройство семей переселенцев.

В 1945–1946 гг. было закреплено и передано в собственность переселенцев 1 637 домов. За переданные дома и хозяйственные строения финансовые органы произвели полный расчет с 647 хозяйствами...

...Причины задержки расчетов с оставшимися 990 хозяйствами объясняются нежеланием самих переселенцев производить расчеты ввиду наличия настроений на отъезд в западные области УССР.

Для переселенцев построены и восстановлены в 1946 г. 535 домов, в том числе в сентябре месяце 1946 г. – 122 дома и отремонтировано домов и квартир средним и текущим ремонтом – 360. Из 2 863 семейств переселенцев проживают в отдельных отремонтированных домах, пригодных для жилья, 1 637 семейств, проживают в порядке уплотнения в домах колхозников 1 026 семейств, для которых начато строительство 738 домов.

Всем семьям переселенцев отведены в натуре постоянные приусадебные участки, на которых в отдельных районах переселенцы произвели посев озимых.

На хозяйственное устройство семей переселенцев по линии Сельхозбанка 122 семьям выдано кредитов на сумму 488 тыс. рублей, кроме того 2 033 семьям выдано безвозвратной денежной помощи 1 828 300 рублей.

Из 2 863 семей переселенцев имеют коров 2 707 семейств. В порядке помощи обзаведения скотом колхозами выдано в сентябре 1946 г. коров 17 голов, телок 39, а с начала 1945 г. по октябрь 1946 г. выдано переселенцам телок 521 голов, поросят 81 гол., птицы 173 гол.

...Настроения переселенцев.

В процессе проведения работы по окончательному хозяйственно-бытовому устройству оставшихся 2 863 семей переселенцев установлено, что в основном эти семьи закрепились на постоянное место жительства, однако незначительное количество семей не только настроено к выезду, но и проводят агитацию среди остальной массы переселенцев за выезд в западные области. Например: в Новониколаевском районе [в] колхозе “Прогресс” переселенец Пикула Н. Р. в начале августа проводил агитационную работу среди переселенцев этого

колхоза за выезд в западные области УССР, в результате чего в августе во главе с Пикулой выехало 7 семейств, которые были задержаны и возвращены в колхоз “Агитатор”. Пикула был арестован и осужден на пять лет, после чего все 7 семейств закрепились на постоянное жительство и закрепили за собой свободные дома.

В колхозе им. К. Либкнехта этого же района переселенцы настроены за организованный выезд в западные области по мотиву отсутствия хлеба (ввиду получения низкого урожая) и неподходящего климата, хотя все семьи в этом колхозе обеспечены достаточным количеством хлеба до нового урожая, имеют крупный рогатый скот и проживают в отдельных отремонтированных домах...

Лица, виновные в невыполнении постановления Совета Министров УССР и ЦК КП(б)У “О состоянии хозяйственно-бытового устройства эвакуированного из Польши в УССР украинского населения”,
и принятие к ним мер.

...Всего по области за невыполнение постановлений Совета Министров УССР и ЦК КП(б)У о хозяйственном устройстве переселенцев наложено взысканий:

Снято с работы председателей райисполкомов – 3. Объявлено выговоров – 5.

Снято с работы секретарей РК КП(б)У – 1, объявлено выговоров – 3.

Снято с работы зав[едующих], рай[онными] з[емельными] о[тделами] – 1, объявлено выговоров – 8.

Снято с работы председателей сельсоветов – 5, из них 2 осужденных, объявлено выговоров – 19.

Снято с работы председателей колхозов – 18, из них 13 осужденных.

Председатель исполкома облсовета
депутатов трудящихся

(підпис)

В. Пономаренко

Секретарь обкома КП(б)У

(підпис)

А. Кириленко

Державний архів Запорізької області, ф. п–102, оп. 2, спр. 244, арк. 50, 51, 52, 56, 57, 58. Оригінал. Машинопис.

№ 16

Доповідна записка виконуючого обов'язки голови Оріхівського райвиконкому Запорізької області про гостру нестачу продовольства і смертність у районі

25 червня 1947 р.

Председателю исполкома областного совета
депутатов трудящихся тов. Пономаренко

Проверкой на месте на основании поданных заявлений и жалоб в колхозах района установлено, что большая часть населения района, главным образом многосемейные, семьи погибших, испытывают острую нужду в продовольствии.

По предварительным данным всего остро нуждающегося населения района насчитывается до 24 тысяч человек, из них 5 125 человек все дистрофики.

Вследствие острой нужды за последние дни в районе участились на этой почве случаи смертности. Выделяемые району фонды ни в коей мере не обеспечивают необходимой помощи остро нуждающемуся населению района.

Прошу Вас, при наличии возможности, выделить необходимое количество продовольственных фондов для оказания помощи остро нуждающимся семьям, т. к. отсутствие возможностей помочь этим семьям в районе может привести к дальнейшему увеличению случаев смертности в районе.

Исполняющий обязанности председателя
исполкома Ореховского райсовета
депутатов трудящихся

(підпис)

А. Елтаренко

*Державний архів Запорізької області, ф. р-488, оп. 7, спр. 6, арк. 3.
Оригінал. Машинопис.*

Наталія КУЗОВОВА

**ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ
ІЗ ПОЛЬЩІ У ФОНДІ ХЕРСОНСЬКОГО ОБЛАСНОГО
КОМІТЕТУ КП(б)У (1944–1947)**

Фонд “Херсонський обласний комітет Компартії України” (у 1944–1952 рр. – КП(б)У) є одним з найбільших фондів держархіву Херсонської області й нараховує понад 22 тис. справ за 1944–1991 рр. Справи фонду формувалися і зберігалися в партійному архіві Херсонського обкому Компартії України, після ліквідації якого у 1991 р. фонд було передано до держархіву області. З цього часу він привертає до себе пильну увагу дослідників. У зв’язку із заснуванням Херсонської області у квітні 1944 р. було створено обласний комітет КП(б)У, який до 1991 р. був вищим керівним органом, уособлюючи державну владу на Херсонщині¹. Це відобразилося на характері документів. Їхня інформативність та багатоплановість підвищує значення фонду для вивчення політичної, соціально-економічної та культурної історії області другої половини ХХ ст. Серед них – постанови, рішення ЦК КПРС, ЦК Компартії України; протоколи обласних партконференцій, пленумів, засідань бюро; звіти про збитки, заподіяні нацистськими окупантами; документи про відновлення і розвиток промисловості, сільського господарства, транспорту, охорони здоров’я, освіти, культури; звіти відділу агітації й пропаганди обкому КП(б)У; уповноваженого ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Херсонській області; відомості про кількісний та якісний склад партійних організацій області, особові справи членів і кандидатів у члени партії, номенклатурних працівників; скарги громадян на посадових осіб про зловживання владою тощо.

У фонді “Херсонський обком КП(б)У” міститься специфічна група джерел з історії українських переселенців із Польщі за 1944–1946 рр. Це лист Ради народних комісарів і ЦК КП(б)У про переселення українців з Польщі у колгоспи Херсонської області, доповідні записки, звіти, інформації та листування з сільськогосподарським відділом ЦК КП(б)У, партійними органами різних рівнів, звіти відділу пропаганди та агітації Херсонського обкому КП(б)У за 1944–1946 рр. про політично-масову роботу серед переселенців. Деякі з цих документів не відображені у назвах справ і тому не включені в описи.

Повоєнні роки були нелегкими для Херсонщини. Результати діяльності комісії з обліку збитків та розслідування злочинів нацистських окупантів містять матеріали про значні матеріальні і людські жертви, яких зазнала Херсонська область. Міста і села лежали у руїнах, були виведені з ладу підприємства і шляхи сполучення, зруйновані або стали непридатними для життя тисячі будинків і квартир. Загибель

частини населення під час нацистської окупації, вигнання молоді до Німеччини та Австрії на примусові роботи, а також евакуація призвели до великих демографічних втрат у регіоні. За час окупації у сільських районах області було майже повністю винищено єврейське та вивезено німецьке населення. Протягом 1944–1946 рр. продовжували повертатися з евакуації та репатріаційних таборів жителі області. Демографічна картина також зазнавала значних змін під впливом державної політики управління рухом населення, що мала на меті контроль за політичною, національною та релігійною ситуаціями. На Херсонщині вона мала декілька напрямків: контроль за поверненням евакуйованих та репатрійованих, переселення українського та російського населення із Польщі, Болгарії і Румунії та примусове виселення небажаних етнічних груп. Досвід проведення такої роботи вже був набутий протягом 1926–1937 рр., коли створювалися і ліквідовувалися національні (українські, російські, німецькі, єврейські, шведські) селищні ради, відбувалося переселення євреїв, завербованих “ОЗЕТОМ”, у Калініндорфський район, а згодом усе це закінчилося репресіями серед їхніх керівників за звинуваченнями у перекручуванні національної політики СРСР. Результатом цієї політики стало розпорошення місць компактного проживання етнічних груп на Півдні України, що існували протягом 150 років за Російської імперії.

На Півдні України було зроблено все можливе, щоб національне питання не мало під собою ґрунту. Тому протиріччя позначилися у самому осмисленні факту переселення українців з Польщі обома сторонами: переселенці їхали як українці до українців, а їх зустрічали, передусім, як представників іншого політичного режиму. Однак, судячи з масштабів демографічної політики радянської влади, ускладнень із переселенням українців не передбачалося. Була запланована і проведена політично-масова робота, що спрямовувалась на прискорену адаптацію переселенців. Протягом 1945–1946 рр. найкращими лекторами обкому КП(б)У було проведено 55 лекцій, 185 бесід². Пропагандисти й агітатори розповідали про найдемократичнішу радянську конституцію, ставили за приклад переселенців-передовиків у колгоспах, в той же час районне керівництво стежило за тим, щоб якийсь процент переселенців зайняв адміністративні посади – стандартна схема, яка застосовувалась до репатріантів, болгарських та румунських переселенців. Крім ідеологічних, застосовувалися прості, але дійові економічні заходи: переселенців “прикріплювали” до будинків, наданих їм у власність, примушували до розрахунків за майно, щоб знали: в Польщі у них нічого не залишилося, і все, що мають, знаходиться тут, на місці. Вже в 1947 р. проблема переселенців партійними органами не розглядалася, їх вважали цілком “включеними” у радянське життя.

У документах фонду відображені проблеми господарського облаштування: етапи переселення українців із Польщі та їх розташування по

районах області, відомості про кількість переселенців, що вступили до колгоспів, інші місця їхнього працевлаштування, отримання ними будинків, городів, худоби, промтоварів, продуктів харчування, стан розрахунків за залишене у Польщі майно. Особливий інтерес представляють документи, що відображають специфіку переселенської кампанії українців із Польщі. Так, партійне керівництво не розуміло, чому болгарські росіяни, репатріація яких відбувалася майже одночасно з українцями, усім задоволені, мають бадьорий настрій, на відміну від переселенців із Польщі³, які не бажали, щоб з ними розраховувалися за залишене у Польщі майно, не хотіли віддавати дітей до місцевих шкіл, відмовлялися вступати до колгоспів, не шукали постійної роботи і, нарешті, самовільно виїжджали за межі області, в Західну Україну⁴.

Документи фонду піднімають завісу над причинами цих явищ. Незважаючи на важкі повоєнні часи, Херсонщина гостинно зустріла переселенців, які показали себе освіченими та працьовитими людьми⁵. В більшості випадків їм без затримок було виділено окреме житло, продовольство, домашню худобу. Проте рибалки з Болгарії були зайняті у рибгоспах або їхали в місто⁶, а тому могли деякий час перебувати у невіданні щодо характеру соціалістичного суспільства. Можна лише уявити собі шок переселенця після відвідання лекції “Про роботу в колгоспі та розподіл прибутків”. Більшість переселенців не бажали вступати до колгоспів і намагалися вести одноосібне господарство, що не передбачалося програмою переселення і не віталось місцевою владою. Не зближувало переселенців з місцевим населенням і “квартирне питання”: “ущільнення” навряд чи припало до душі як “хазяям”, так і “гостям”. Звідси – бажання жити і працювати окремо від інших, поряд із своїми. Також існував духовний бар’єр через антирелігійну пропаганду, яка на той час стала частиною радянського культурного життя.

Документи з історії українських переселенців із Польщі з фонду обкому КП(б)У доповнюють матеріали фонду Херсонського обласного виконавчого комітету і містять рішення виконкому щодо їх господарського облаштування. Вивчення документальної спадщини Компартії України, що є великим і важливим комплексом документів з новітньої історії України⁷, раніше недоступним через обмежений доступ та секретність, сприяє збагаченню регіонального джерелознавства, в тому числі й з історії українських переселенців із Польщі. Комплексне вивчення цих джерел дозволить більш повно відтворити картину демографічних процесів на Херсонщині та їхній вплив на громадське і культурне життя області другої половини ХХ ст.

Нижче публікуються документи фонду з історії українських переселенців із Польщі у 1944–1946 рр.

¹ Державний архів Херсонської області. Путівник / Під ред. Г. Боряка; наук. ред. Г. Папакін; відпов. ред. А. Карпова. – К., 2003. – С. 136–137.

² Там само, ф. П-46, оп. 1, спр. 700, арк. 5.

³ Там само, арк. 29.

⁴ Там само, арк. 1, 1 зв., 5, 5 зв., 17, 17 зв., 22., 22 зв.

⁵ Там само, спр. 687, арк. 136–138, 146–149, 150–152.

⁶ Там само, спр. 700, арк. 30–34.

⁷ *Purig P.* Документальна спадщина Компартії України: проблеми інтеграції в систему державної архівної служби // Константи. – 1996. – № 2 (5). – С. 10–12.

№ 1

**Лист Голови Ради Народних Комісарів УРСР,
секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова до голови виконкому
Херсонської облради депутатів трудящих Ф. І. Пасенченка
та секретаря Херсонського обкому КП(б)У О. Ф. Федорова
про поселення українських переселенців із Польщі**

24 жовтня 1944 р.

В соответствии с соглашением Правительства Украинской ССР и Польским Комитетом национального освобождения “Об эвакуации украинского населения с территории Польши и польских граждан с территории УССР”, часть украинского населения, которая изъявит свое согласие эвакуироваться в южные районы УССР и поселится в колхозах, будет размещаться путем доприселения его в существующие колхозы Вашей области.

Срок прибытия указанного населения на территорию Вашей области установлен с 15 октября 1944 г. по 1 февраля 1945 г.

Главный уполномоченный и главный представитель Правительства УССР уже начали свою работу на местах по организации эвакуации.

Учитывая государственную важность данного мероприятия и сжатые сроки его осуществления, Совнарком УССР и ЦК КП(б)У обязывают исполком облсовета и обком КП(б)У установить, какое количество эвакуируемых из Польши семей (хозяйств) может принять ваша область, и, исходя из этого, пометить план расселения и хозяйственного устройств этих семей (хозяйств) в существующих колхозах области.

Для составления плана расселения, необходимо срочно установить по каждому колхозу наличие свободных, пригодных для жилья и хозяйственных нужд помещений и построек, имея ввиду, что каждая прибывающая из Польши в порядке эвакуации семья (хозяйство) должна быть в первую очередь обеспечена жильем.

Оформление членством в колхозе прибывшей в порядке эвакуации из Польши семьи (хозяйства), а также выделение ей приусадебного участка за счет приусадебного фонда, должно производиться в полном соответствии с принятым Уставом сельхозартели по данному колхозу.

Исполкомы Райсоветов депутатов трудящихся и райкомы КП(б)У и правления колхозов обязаны принять все меры по оказанию помощи к скорейшему бытовому и хозяйственному устройству прибывших в колхоз семей (хозяйств) украинского населения из Польши.

Намеченный вами план расселения в колхозах эвакуированного из Польши украинского населения не позже 15 ноября 1944 г. представить Управлению при СНК УССР по делам эвакуации и расселения польского и украинского населения, а для оперативных целей – не позже 5 ноября 1944 г. сведения по прилагаемой форме.

Державний архів Херсонської області, ф. п.-46, оп. 1, спр. 19, арк. 115–116.

№ 2

**Зі звіту секретаря Херсонського обкому КП(б)У
з пропаганди та агітації про політичну роботу
з переселенцями з Польщі у червні–липні 1945 р.**

В соответствии с постановлением Совнаркома УССР и ЦК КП(б)У исполком Херсонского облсовета депутатов трудящихся и обком КП(б)У в своих решениях утвердили по районам области план расселения переселенцев в количестве 9 100 семей, из них первым планом 2 750 и дополнительным 6 350 семей.

Первые эшелоны переселенцев в область начали поступать в конце ноября 1944 года. Переселенцы на ст. Херсон были встречены представителями областных и районных организаций. Руководящими районными и областными работниками была проведена разъяснительная работа по устройству переселенцев.

По данным отдела переселения облисполкома на 20 июля 1945 г. прибыло переселяемого украинского населения из Польши 4 649 семей с общим количеством 16 367 человек. На 20 июля с. г. вступило в колхозы 2 885 семей или 62,5 %. Все вступившие в колхоз переселенцы наделены приусадебными участками по нормам, установленным Уставом сельхозартели.

В районах, где партийные и советские организации обеспечили должный прием и расселение прибывшего украинского населения, а также там, где систематически проводится среди них массово-политическая работа, там успешнее проходит и вступление их в колхозы. Например, в Б. Лепетихском районе из прибывших 113 семей все вступили в члены колхозов.

В Н. Воронцовском районе из прибывших 413 семей также все вступили в члены колхозов. В Калининском районе из 522 семьи вступило в члены колхозов 412 семей. В Б. Александровском районе из 1 060 вступило в колхозы 818 семей.

В Б. Лепетихском районе в колхоз “3-й Виришальный” прибыло 5 семей, все они вступили в колхоз и активно участвуют в колхозном производстве. Гражданин Линчук выработал 114 трудодней, Комель 236 трудодней, Лютых 48 трудодней, а его жена 69 трудодней, две их дочери окончили курсы трактористов и работают на тракторах, вырабатывая по 1,5–2 нормы.

В Белозерском районе в совхозе “Велетень” работает 99 переселенцев, они выполняют нормы выработки от 160–270 %. Совхоз выдвинул 8 человек из переселенцев на руководящую работу, например, Андриук Д. Л. работает управляющим отделением, Балин Ф. В. и Волосюк М. П. работают бригадирами полеводческих бригад. Завхозами отделений работает 5 человек. Все переселенцы в совхозе живут в хороших квартирах, им выстроили сараи для личного скота. В Широкобалковском сельсовете Белозерского района в колхозе “Прогресс” из прибывших 20 семей вступило в колхоз 10 семей. Гражданин Грушко работает бригадиром и заработал уже 217 трудодней, Малинюк работает прицепщиком на тракторе, заработал 166 трудодней, Боровик Анна, вдова, заработала 72 трудодня, а ее 2 сына, подростки, заработали 161 трудодень. В колхозе “Прогресс” строится 7 домов силами колхозников для переселенцев.

В колхозе “Червоный хлибороб” Херсонского сельского района переселенец Косюр И. А. работает кузнецом, заработал 242 трудодня, Могилевский Р. М. работает конюхом, заработал 143 трудодня.

Остронуждающимся переселенцам колхозы оказывают материальную помощь. Переселенцам отпускались семена огородных культур для посевов на индивидуальных огородах.

Все переселенцы расселены по домам колхозников, 120 семей живут в специально выделенных домах.

Среди переселенцев по районам области проводится систематическая агитационно-массовая работа.

Райкомами КП(б)У проведены доклады и беседы на темы:

1. Права и обязанности гражданина СССР (из Конституции СССР).
2. Устав сельхозартели – основной закон колхозной жизни.
3. Об организации труда в колхозе и распределении доходов и др.

Во всех районах переселенцы включены в обслуживание всеми видами массово-политической и культурно-просветительской работы (лекции, доклады, беседы, газеты, кино и пр.).

Там само, оп. 1, спр. 385, арк. 30–32.

№ 3

Доповідна записка А. Д. Аругюняна в обком КП(б)У про умови життя переселенців із Польщі у Бериславському районі

17 січня 1945 р.

12/І 45[г.] я имел задание ехать в Бериславский район по вопросу переселенцев. Я обошел 34 семейства, которые живут в селах: Дремайловском, Михайловке, Змеевке и Старошведском.

Многие переселенцы в этих селах живут на квартирах у колхозников в счет уплотнения площади по две и больше семьи в комнате, что приводит к недовольству как между семьями, а также и хозяином дома.

Работают они в колхозах и в подсобных хозяйствах района.

Многие переселенцы имеют свою тягловую силу. Все переселенцы, живущие в вышеуказанных селах, желают иметь свое хозяйство и просят об организации отдельного коллективного хозяйства, путем концентрации их в одно село.

Отзывы председателей колхоза и директоров подсобного хозяйства по части трудовой дисциплины неплохие.

Там само, оп. 1, спр. 700, арк. 1, 1 зв.

№ 4

Зі звіту секретаря Херсонського обкому КП(б)У з пропаганди та агітації про політичну роботу з переселенцями з Польщі за друге півріччя 1945 р.

Без дати

По данным отдела переселения облисполкома на 1 января 1945 года прибыло переселяемого украинского населения из Польши в нашу область 4 660 семей, из которых 1 096 семей по разным причинам переехали в другие области Украины. Сейчас в нашей области находится 3 643 семьи с общим количеством 12 932 человека.

Из числа переселенцев в совхозах области работает 201 семья и на предприятиях 259 семей. Вступило в колхозы 2 439 семей и хозяйственно не определено 735 семей. Переселенцы расселены по домам колхозников, а 705 семей живут в специально выделенных домах. Усадьбами для стройки домов наделено 705 семей, огородами 2 409 семей. Переселенцы, проживающие в районах области, обеспечены овощами и кормами для скота, находящегося в личном пользовании.

Среди переселенцев по районам области проводится систематически политико-воспитательная работа. Например, по сельсоветам и колхозам Генического района проведено с переселенцами 75 собраний по вопросам о колхозной жизни, об уставе сельскохозяйственной артели, о Сталинской конституции, о международном положении СССР и др.

За отчетный период райкомами КП(б)У проведены для переселенцев доклады и беседы на темы:

1. Права и обязанности граждан СССР.
2. Устав сельскохозяйственной артели – основной закон колхозной жизни.
3. Об организации труда в колхозе и распределении доходов.
4. Конституция СССР – самая демократическая Конституция в мире.
5. Что такое Советская власть?
6. Каковы источники силы и могущества нашей Родины.
7. Товарищ Сталин – организатор и вдохновитель наших побед.

Имеются и недостатки в политико-воспитательной работе с переселенцами: еще слабо популяризируется в областной и районных газетах, а также через радио труд лучших людей-производственников из числа переселенцев; в отдельных районах для переселенцев не читаются лекции и доклады, слабо поставлено культурное обслуживание; для переселенцев редко демонстрируются кинокартины.

Обком КП(б)У принимает необходимые меры по исправлению недостатков в массово-политической работе с переселенцами.

Там само, оп. 1, спр. 386, арк. 52–54.

№ 5

**Из доповідної записки начальника відділу переселення
при Херсонському облвиконкомі В. Ф. Кожемякіна голові виконкому
Херсонської обласної ради про самовільне переселення
польських українців на Західну Україну**

Березень 1946 р.

...Особенно необходимо обратить серьезное внимание на борьбу с текучестью переселенцев в западные области. Так, например: из Б. Александровского района из прибывших 1 060 семей самовольно уехало 255 семей, из Калининского из 522-х самовольно уехало 277 семей, из Каланчацкого района из приехавших 281 семьи самовольно уехало 166 семей, из В. Лепетихского района из прибывших 288 семей уехало самовольно 139 семей. Это говорит о том, что в перечисленных районах не серьезно поняли отдельные работники такого важного политического вопроса, как создание бытового и хозяйственного устройства прибывшему украинскому населению с территории Польши в Херсонскую область.

Там само, оп. 1, спр. 700, арк. 5.

№ 6

**З телеграми заступника Голови Ради Міністрів УСРР Старченка
головам виконкомів райрад депутатів трудящих**

31 березня 1946 р.

Совет Министров УССР и ЦК КП(б)У устанавливают, что несмотря на ряд принятых мер о хозяйственном устройстве украинского населения, эвакуи-

рованного из Польши, и о запрещении его самовольного переезда в другие области из мест его расселения, однако самовольные переезды в западные области семей переселенцев продолжают. Самовольный переезд значительной части переселенцев в западные области затрудняет хозяйственное устройство переселенцев, прибывших в плановом порядке в Западные области УССР, местные органы власти еще недостаточно занимаются вопросом проведения окончательных расчетов с переселенцами за оставленное ими имущество в Польше. Имеется также много случаев, когда отдельные семьи переселенцев не желают предъявлять описи имущества для проведения взаимных расчетов с ними. В целях прекращения самовольных переездов переселенцев из восточных областей УССР в западные области и скорейшего их хозяйственного устройства в местах их расселения, Совет Министров УССР и ЦК КП(б)У обязывает исполкомы областных городских и районных советов депутатов трудящихся, обкомы, горкомы и райкомы КП(б)У Волынской, Дрогобычской, Львовской, Ровенской, Станиславской, Тернопольской области прекратить прием и хозяйственное устройство семей переселенцев, прибывших из восточных областей УССР без разрешения управления при Совете Министров УССР по делам эвакуации и расселения польского и украинского населения. Предупредить, что виновные лица, независимо от их служебного положения, нарушающие установленный порядок, будут привлекаться к самой строгой ответственности. Исполкомам областных, городских и районных советов депутатов трудящихся, обкомам, горкомам и райкомам КП(б)У восточных и западных областей УССР с 15 апреля 1946 года расчеты за оставленное переселенцами в Польше имущество, посеы и сданные с/х продукты производить только в местах их расселения, согласно эвакодокументов. Закончить до 1 мая 1946 года оформление передачи в собственность переселенцам из Польши предоставленных им жилых домов и хозяйственных построек. Разъяснить всем семьям переселенцев, прибывшим из Польши, получивших дома и хозяйственные постройки в местах населения, о том, что они обязаны в двухнедельный срок со дня получения предъявить финансовым органам описи имущества для проведения с ними расчетов; в противном случае описи имущества будут считаться утратившими свою силу.

Там само, оп. 1, спр. 700, арк. 17, 17 зв.

Тетяна ЄМЕЛЬЯНОВА

**КІНОФОТОДОКУМЕНТИ ЦДКФФА УКРАЇНИ
ІМ. Г. С. ПШЕНИЧНОГО ПРО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ
НАУКОВІ ТА КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ**

Невід'ємною складовою українсько-польських взаємовідносин є різноманітні форми культурного та наукового співробітництва, що набули особливо широкого розвитку після Другої світової війни.

Вивчення даної проблематики потребує залучення широкого кола архівних джерел, серед яких значний масив становлять кінофото-документи Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного. Кінофотодокументи, відзняті документалістами і фотокореспондентами, що зберігаються в архіві, дозволяють якнайповніше висвітлити різні етапи українсько-польської культурної та наукової співпраці.

Цінним архівним документом, що проливає світло на історію повоєнних взаємовідносин України й Польщі, є кіножурнал “Радянська Україна. По західних областях УРСР” (1946 р., од. обл. 284), у якому йдеться про передавання представникам польського уряду належних країні культурних цінностей. Кіноплівка зафіксувала момент підписання акта про передання культурних цінностей у приміщенні старостату міста Перемишля, а також готові до відправлення до Польщі ешелони з музейними та бібліотечними колекціями.

Наукове співробітництво між країнами в цей період знаходило своє відбиття у проведенні різноманітних сесій, семінарів, конференцій. У 60-ті рр. поживалися зв'язки між істориками. Було проведено низку зустрічей у м. Києві під час наукової конференції українських і польських істориків у грудні 1966 р. (од. зб. 2–97353, 2–97365, 2–97356) та наукової (1969 р.) сесії радянських і польських істориків з проблем формування й розвитку ранньофеодальних слов'янських держав (од. обл. 6214). Проблеми екології порушувалися на українсько-польській науковій конференції, яка проходила 1991 р. на території Шацького природного національного парку (од. обл. 11212).

Архівні документи містять інформацію про співпрацю в науково-дослідній роботі. На фотознімку за 1959 р. зображено професора астрономії Краківського університету Е. Рибку та старшого наукового співробітника Кримської астрофізичної обсерваторії С. Некрасову, які готують астрономічний дзеркальний телескоп для спостережень (од. зб. 2–82569). Польські вчені брали участь у науковому експерименті “Чорне море – Інтеркосмос”, який проводив у 1986 р. Морський гідрофізичний інститут АН УРСР (од. обл. 10217). Співробітниками Інституту напівпровідників АН УРСР та Інституту низьких температур Польської АН здійснювалися випробовування приладу для управління наднизькими температурними процесами (од. зб. 0-171464).

Заслуговує на увагу невелика за обсягом група документів, які відображають розвиток українсько-польських відносин у сфері архівної справи. Вони свідчать, наприклад, що у 1960 р. Архівне управління при Раді Міністрів УРСР відвідав Генеральний директор Генеральної дирекції державних архівів ПНР Генріх Альтман (од. обл. 3471, од. зб. 0-72259). У 1963 р. гостем українських архівістів став редактор польського наукового архівознавчого журналу “Архейон” П. Баньківський (од. обл. 3479). Чотирма роками пізніше в Архівному управлінні при Раді Міністрів УРСР пройшла церемонія підписання протоколу про передання Міністерству культури і мистецтв ПНР у дар ряду польських видань за 1814–1939 рр. (од. обл. 3479). У жовтні 2000 р. у Києві відбулася Міжнародна науково-практична конференція “Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства”, учасником якої став Генеральний директор Генеральної дирекції державних архівів Польщі А. Бернат (од. зб. 0-223253).

У рамках освітнянських взаємовідносин мають місце тісні контакти між окремими українськими і польськими вищими навчальними закладами. Багатолітні зв'язки поєднують Люблінський університет імені М. Кюрі-Склодовської та Львівський державний університет ім. І. Я. Франка (од. обл. 4262). У 1988 р. відбулася зустріч керівників Краківської сільськогосподарської академії та Львівського лісотехнічного інституту, у ході якої підписано договір про дружбу і співробітництво між колективами вузів (од. обл. 10458). Наприкінці 50-х рр. Київську консерваторію ім. П. І. Чайковського відвідали польські студенти (од. зб. 0-75281). В архівних фондах зберігається кіносюжет за 1972 р. (од. обл. 5303) про виступ студентського ансамблю пісні і танцю “Слов'янка” Ягеллонського університету (м. Краків) у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. В Україні навчались і проходили практику польські студенти, аспіранти та стажери. В одному зі збірників кіносюжетів (од. обл. 9620) показано студентів із ПНР під час занять у лабораторії Київського політехнічного інституту. Окремий фотодокумент (од. зб. 2-149291) зафіксував молодих поляків – студентів Київського інституту інженерів цивільної авіації на практичних заняттях у навчальному ангарі. У 1986 р. пройшла науково-технічна конференція українських і польських молодих учених (од. обл. 9976).

Дослідників історії українсько-польських відносин зацікавлять архівні матеріали, що розповідають про співробітництво обох країн у галузі кінематографії. Кінофотодокументи засвідчують регулярне проведення в Україні фестивалів польського кіно, в рамках яких не тільки демонструвалися кінострічки, а й проходили зустрічі вітчизняних глядачів з польськими кіномитцями (од. обл. 2916, 2976). Так, у складі делегації діячів польського кіномистецтва, що прибула до Києва у 1954 р., були кіноактриса Л. Вінницька, режисер О. Форд, оператор С. Спрудін (од. обл. 1063). 1958 р. працівники студії документальних фільмів ПНР Т. Броківський і Ф. Фукс, які приїхали до

Києва для участі в Днях польської культури, зняли короткометражні документальні фільми “Місто над рікою” і “Варшав’янин у Києві” (од. зб. 0-78075).

Матеріали архіву висвітлюють взаємовідносини українських і польських художників. Шанувальники польського мистецтва відвідали виставку творів XVII–XIX ст., що проходила у Києві (1964 р., од. обл. 2987). У Львівській картинній галереї експонувалися полотна польських художників кінця XIX – початку XX ст. (1966 р., од. обл. 3581). На фотознімках зафіксовано відкриття та проведення виставок польських живописців Я. Станіславського (1957 р., од. зб. 0-79939) та Я. Матейка (1960 р., од. зб. 2-116069). 1974 р. у Києві пройшли виставки творів графіка Якубовського (од. обл. 6316) та скульптора Г. Земле (од. зб. 2-122577). Цікавими є фотодокументи, що відображають тісні контакти художників окремих регіонів України й Польщі. На знімку – митці Вінницької області та Кельцького воєводства – учасники пленера в м. Немирові (1988 р., од. зб. 0-223980).

Значний масив документів дає уявлення про зв’язки діячів театрального мистецтва обох країн. Вони свідчать про систематичні гастролі творчих колективів. Так, у 1950–1960-х рр. на українській сцені виступали колективи Польського ансамблю пісні і танцю “Шльонськ” (од. зб. 0-191470; 2-53557), ансамблю пісні і танцю Польської Армії (од. зб. 0-46603, 0-59428, 0-59427), Вроцлавського оперного театру (од. зб. 0-76404), Державного польського театру (од. зб. 0-52434). Частими гостями в Україні були артисти Державного ансамблю народної пісні і танцю “Мазовше” (од. зб. 0-54174, 0-84717).

1984 р. відбувся концерт за участю польського композитора і диригента, директора Великого театру опери та балету (м. Варшава) Р. Сатановського під час гастролей у м. Києві (од. обл. 9665).

Інформацію про репертуар театральних колективів можна одержати з окремих архівних кіносюжетів, які містять сцени з вистав.

Польські театральні актори мали можливість виступати на підмостках українських театрів. Так, на одному з фотодокументів (од. зб. 0-89684) зображено солістку Сілезької опери Христину Степанську в ролі Кармен з однойменної опери Бізе у виконанні акторів Київського театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Митці Краківського театру ім. Юліуша Словацького, на чолі з режисером Б. Домбровським, брали участь у постановці вистави за п’єсою О. Фредра “Помста” в київському Українському драматичному театрі імені І. Франка (1969 р., од. обл. 4218).

Однією з форм співробітництва митців обох країн було проведення декад, тижнів літератури і мистецтва. 1956 р. у Польщі проходила декада української культури. В її рамках відбулися виступи Закарпатського ансамблю пісні і танцю у Варшаві (од. зб. 2-47661), артистів Київського театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка на сцені Люблінського театру ім. Остерви (од. зб. 2-55139).

Проведення днів польської літератури відображено у кінофільмі “Дружба – Приязнь” (1977 р., “Укркінохроніка”, од. обл. 7655).

Йдеться, зокрема, про відвідання делегацією польських письменників на чолі з Ярославом Івашкевичем Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, їхнє перебування на Житомирщині, Полтавщині, Харківщині, Рівненщині, Поділлі й Волині, зустріч з колегами по перу у Спілці письменників України. Під час декад, днів польської літератури проходили, як правило, виставки книг, на яких письменники мали можливість зустрітися з читачами. На знімку – польський письменник Єжи Єндживеч, що дає автограф на виставці книг ПНР (1971, од. зб. 2-122217). Фотодокументи свідчать про особисті зустрічі письменників. Так, український письменник Олесь Гончар зустрічався з польськими колегами Ю. Ковальцем (од. зб. 0-162153) та Я. Івашкевичем (од. зб. 0-162143) під час декади польської літератури. В кінофільмі “Дружба” (1970 р., “Укркінохроніка”, од. обл. 4535) міститься цікава інформація про роботу польського письменника-перекладача Єжи Плеснеровича над перекладом української опери “Запорожець за Дунаєм” та про його наміри видати польською мовою “Антологію української поезії”. За словами поета Р. Братуня, на теренах України в перекладацькій справі пальма першості належить Максиму Рильському, який зробив високохудожній переклад Міцкевичевого “Пана Тадеуша”. 1958 р. видатного поета було нагороджено Командорським хрестом ордена Відродження Польщі за заслуги в популяризації польської культури і мистецтва (од. зб. 0-87552).

У архівних фондах зберігаються документи про відзначення ювілеїв польських діячів культури, що проходили в Україні за участю делегацій з ПНР. Так, в Україні відзначалося 150-річчя (1959 р.), 160-річчя, а згодом – і 170-річчя від дня народження класика польської літератури Юліуша Словацького (од. обл. 1928, од. зб. 0-123051, 0-123053, 0-123055, од. обл. 7395). Святкування ювілеїв відбувалося на батьківщині поета – в м. Кременці (Тернопільська область) – та в Києві. 1991 р. у Кіровограді пройшли Дні піаніста Генріха Нейгауза, під час яких виступали професори Лодзинської музичної академії А. Крохмальська і Т. Бартосьяк (од. зб. 0-210383).

Архівні кінофотодокументи є цінним джерелом з історії розвитку наукових і культурних взаємовідносин України й Польщі.

Виступ Закарпатського ансамблю пісні і танцю на урочистому концерті,
присвяченому закриттю декади української культури у Варшаві.
Жовтень 1956 р. (од. обл. 2-47661)

Зустріч у Києві польських митців,
які прибули для участі в Днях польської культури.
Біля мікрофона – віце-міністр освіти ПНР С. Дембівська.
Серпень 1958 р. (од. обл. 0-76173)

Вручення квітів артистам Вроцлавського театру після вистави “Весілля” під час гастролей трупі в Києві. 1958 р. (од. обл. 0-73662)

Працівники студії документальних фільмів ПНР Т. Броковський і Ф. Фукс під час зйомок короткометражних документальних фільмів “Місто над рікою” та “Варшав’янин у Києві”. Серпень 1958 р. (од. обл. 0-78075)

Солісти Державного ансамблю народної пісні і танцю “Мазовше” та Державної заслуженої капели бандуристів УРСР під час прогулянки по Дніпру.
Серпень 1958 р. (од. обл. 0-84717)

Віце-міністр освіти ПНР Софія Дембівська вручає М. Т. Рильському Командорський хрест ордена Відродження Польщі за заслуги в популяризації польської культури і мистецтва.
Серпень 1958 р. (од. обл. 0-87552)

Професор астрономії
Краківського університету
Е. Рибка та науковий
співробітник Кримської
астрофізичної обсерваторії
С. Некрасова готуються до
чергових спостережень.
Кримська область, 1959 р.
(од. обл. 2-82569)

Комік Варшавського цирку
Клаудіуш Блашак з левеням під
час виступу у Львові.
Серпень 1961 р. (од. обл. 0-94214)

Польські й українські письменники у Кременецькому музеї Ю. Словацького під час святкування 160-річчя від дня народження класика польської літератури.
Кременець Тернопільської обл., жовтень 1969 р.
(од. обл. 0-123054)

Учасники Днів Генріха Нейгауза професори Лодзинської музичної академії Аніта Крохмальська і Томаш Бартосьяк під час виступу в музеї піаніста.
Кіровоград, жовтень 1991 р. (од. обл. 0-210383)

Ансамбль “Магужане” (Польща) – учасник Міжнародного фестивалю гуцульського фольклору “Струни Черемоша”.
Село Верхній Ягенів Івано-Франківської області,
листопад 1991 р. (од. обл. 0-210189)

Тетяна КЛИМЕНКО

УМАНЬ ЗА ЧАСІВ ПОТОЦЬКИХ: ДОКУМЕНТАЛЬНА ЗАМАЛЬОВКА

У 1609 р. Уманщина, як свідчить дарча грамота короля Сигізмунда¹, стала власністю графа В. Калиновського², який пізніше передав її як посаг одній зі своїх доньок – Гелені, а вже вона згодом, у 1726 р., продала свій маєток Станіславу Потоцькому³, яскравому представникові польського шляхетського роду Потоцьких, що в XVII–XX ст. володіли великими земельними маєтностями як у Польщі, так і в Україні.

Станіслав Потоцький 1732 р. подарував Уманщину своєму племінникові – Францішеку Салезію Потоцькому, якого згодом, за часів короля Августа III, називали “королем руських країв”⁴ (тобто України), оскільки у воєводствах бельському, руському, волинському і брацлавському нічого не виконувалося без його волі; в судах і трибуналах без його протекції не вигравалося жодної тяжби; посади судді, старости, сенатора і депутата отримувалися також лише за його рекомендаціями. У Салезія Потоцького, який жив в Кристинополі (нині – м. Червоноград Львівської обл.), було власне військо, у т. ч. для охорони палацу. А на Уманщині були зосереджені найбільші й найбагатші його маєтки, які, в тому числі й Умань, він здавав у оренду⁵, отримуючи великі прибутки. Власник Умані у 1760 р. перетворив місто на укріплену фортецю⁶. Воно стало значним торговельним центром; сюди приїздили купці із Запорозжя, Польщі, Росії, Туреччини, Вірменії, Греції. Як глибоко релігійна людина, Францішек Потоцький у 1765 р. заснував в Умані базиліанський монастир зі школою при ньому на 400 учнів.

Після смерті 1772 р. Францішека Потоцького повновладним господарем величезного маєтку, обтяженого мільйонними боргами, став його єдиний син – Станіслав Щенсний (Фелікс) Потоцький. Після одруження 1774 р. з графінею Юзефіною Амалією Мнішек він наступного року переніс свою резиденцію на Правобережну Україну. Вперше побачивши свої маєтки, граф був вражений нечуваною красою цього краю. Ним оволоділо бажання зайнятися господарською діяльністю. У своїх маєтках новий господар приділяв велику увагу вдосконаленню сільського господарства. Тут почали розводити невідомі до того часу в Польщі сорти пшениці, жита, вівса. Дбали також про поліпшення порід великої рогатої худоби⁷. Розпочалося поступове переведення селян на так званий генеральний чинш (заміна всіх повинностей грошовим податком). Така форма розрахунків була вигідною для кріпаків, сприяла розвитку їхніх господарств.

У розробленій для маєтків Щенсного Потоцького інструкції “ключовому економу” (управляючому відповідним районом населених

пунктів) зазначалося, що він повинен ставитися до кріпака як до “людської особистості”, в усякому разі, має вважати його за “найважливіше добро господаря”, якому він служить⁸. У другому її пункті зазначалося, що кожен підданий має жити не в землянці, а в “надземній хаті”, яку повинен збудувати. Крім того, ключовий економ був зобов’язаний стежити, щоб усі селяни кожні шість років саджали у своєму дворі відповідну кількість яблунь, груш, вишень та шовковиць, а на непридатних для оранки землях – швидкоростучі дерева: верби й тополі⁹.

Від 1773 р. Щенсний Потоцький залучився до політичної діяльності. Напередодні 20-х роковин коронації Станіслава Понятовського та з метою піднесення військової сили Польщі на сеймі 1784 р. він оголосив про свій дарунок Речі Посполитій – створення артилерійського полку та подальше його утримання.

На черговому сеймі 1788 р. група прогресивних державних діячів на чолі з королем внесла на розгляд ряд законопроектів, що мали вивести Польщу зі скрути, зміцнити центральну владу й покласти край шляхетській сваволі, що вела Річ Посполиту до явної загибелі.

Невдоволені королівськими заходами, великі землевласники – Щенсний Потоцький, великий гетьман Браницький, польний гетьман Ржевуський, князь Четвертинський та інші – зібралися неподалік Умані, в містечку Торговиці, і склали так звану Торговицьку конфедерацію, яку очолив Потоцький. Цей виступ призвів до другого поділу Польщі у 1793 р. Торговицьких конфедератів розцінили в Польщі як зрадників батьківщини. Потоцький був змушений виїхати за кордон.

Керувати маєтком залишилася дружина Щенсного Потоцького, яка зобов’язалась пересилати чоловікові великі кошти. Проте вона не змогла налагодити контроль за діяльністю адміністрації маєтків, прибутки різко зменшились, кошти до Гамбурга не надходили. Залишившись без засобів до існування, Потоцький повернувся в Україну. Восени 1795 р. він оселився в Умані.

У 1793 р. Уманщина ввійшла до складу Росії. Умань стала центром повіту Київської губернії¹⁰. Наприкінці XVIII ст. це було невелике місто, яке станом на 1797 р. налічувало 1354 жителі¹¹; ця кількість не включала кріпаків, які жили у передмістях і обслуговували фільварок Потоцьких, а також кріпаків – наймитів у міського населення, разом з якими населення міста складало понад три тисячі осіб¹². У 1799 р. в Умані було кілька мурованих будинків, три церкви, два костьоли, діяли близько ста крамниць, три заїжджих двори, їдальня, п’ять шинків на передмістях, лазарет, аптека, базиліанське училище, чотири водяних млини, цегельня, броварня.

Російський письменник П. Сумароков, який побував тут у 1799 р., відзначав: “Умань дуже гарне містечко... достатня кількість обивательських і графа Потоцького гарних кам’яних будинків, багато ремісників. Умань, звичайно, перевершує більшу частину наших малих міст”¹³.

Отже, з осені 1795 р. Щенсний Потоцький був змушений оселитися в Умані. Головною метою його перебування тут було налагодження господарства. І вже через рік прибутки з маєтків почали надходити до каси¹⁴.

Навіть повернувшись із-за кордону, Щенсний Потоцький не знаходив внутрішнього спокою. Відчуття власної провини перед батьківщиною, крах політичних розрахунків, розлад у родинному житті – все це ятрило його душу. Самолюбство спонукало до того, щоб якимось чином довести свою силу, велич, зверхність над іншими. Ось і вирішив побудувати розкішний декоративний сад, назвавши його ім'ям дружини, Софії. Добре знаючи здібності сумлінного і працьовитого інженера Л. Метцеля, граф доручив йому відповідальне будівництво. За словами Щенсного Потоцького, парк мав “бути одним з кращих у Європі. Грошей на нього шкодувати не буду”¹⁵. Потоцький надав право залучати до будівництва селян Уманського ключа¹⁶ (у маєтках графа лише кріпаків-чоловіків налічувалося 165 тис.¹⁷).

Планування парку, відповідно до задуму Метцеля, прив'язувалося до природного рельєфу місцевості, яку слід було оформити так, щоб усе виглядало споконвічним. “Софіївку” будували з 1796 р. протягом майже десяти років щодня в середньому по 800 кріпаків.

Після смерті Фелікса Потоцького (1805 р.) маєтки було поділено поміж синами. Умань і частина Уманщини перейшли у власність Софії¹⁸, і будівництво парку припинилося, виділялися лише невеликі кошти для догляду за ним. Незважаючи на певну незавершеність у будівництві, він перевершив усі сподівання. Це був триумф творчості вправних рук паркобудівників, вершина садово-паркового мистецтва.

Перебування повітового центру в приватних руках створювало певні труднощі для державної адміністрації. Софія Потоцька тривалий час вела переговори щодо продажу Умані казни¹⁹. Велика пожежа, яка сталася 1809 р. через нечувану посуху, знищила 205 будинків, що належали Софії²⁰. Це стримувало представників уряду від здійснення викупу міста. Воно мало в той час невеселий вигляд, що зафіксував у своїх спогадах поет, князь І. Долгорукий, після відвідання Умані в 1810 р.: “серед великої вулиці побудовано кам'яний тюремний будинок з обох боків вулиці, сполучений двома колонами зі склепінням, що здаля створює враження триумфальної арки; але як же здивуєшся, коли наблизитися до них, почуєш жалібний стогін в'язнів”²¹.

Після смерті у 1822 р. Софії Потоцької всі її маєтки за заповітом перейшли до сина – полковника Олександра Потоцького.

Умань продовжувала залишатися невеликим містом. Станом на 1827 р. тут налічувалося 983 житлові будинки і 5858 душ населення, не рахуючи близько тисячі кріпаків, які жили в передмістях. Міське населення розподілялося таким чином: чиновників – 87, чиншової шляхти – 176, купців третьої гільдії – 134, міщан – 3795, ремісників – 697, хліборобів із міщан – 194, базиліанських ченців, наймитів і

наймичок – 70, учнівської молоді – 744 особи. У місті працювали два заводи (пивоварний і медоварний), три млини; крім того, існували три церкви, костюл, базиліанський монастир, три синагоги і театр, збудований Олександром Потоцьким²². Успішно функціонували середня школа для шляхетської молоді при базиліанському монастирі (558 учнів), повітова школа для дітей духівництва, заснована 1819 р., два пансіони для дворянських дівчат (38 учениць) та нижня парафіяльна школа для дітей духівництва (42 учні)²³. З медичних установ існували військовий лазарет, шпиталь і дві аптеки, а п'ять лікарів обслуговували не тільки Умань, але й увесь Уманський повіт, в якому налічувалося 5 містечок і 151 село, де проживало лише селян “мужеска пола” 58647 чоловік. У повіті, до того ж, ще мешкали 46 землевласників і 2378 осіб шляхти²⁷.

Наприкінці 20-х років XIX ст. активізувався рух патріотичних сил Польщі. У цей час Олександр Потоцький, перебуваючи у Варшаві, запропонував повстанському керівництву свою допомогу, організувавши власним коштом полк. Проте, отримавши звання генерала, він так і не встиг взяти активної участі у повстанні через швидкий вступ російських військ до Варшави.

За розпорядженням імператора Миколи I від 21 липня 1831 р. Умань і всі маєтки “заколотника”, “державного злочинця” графа Олександра Потоцького були секвестровані, а 21 жовтня 1832 р. – конфісковані на користь держави²⁵.

Протягом чотирьох наступних років ці маєтки перебували у віданні Київської казенної палати. “Софіївку” імператор Микола I подарував своїй дружині, Олександрі Федорівні, і відтоді уманський парк почали називати “Царициним садом”, однак догляду за ним майже не було²⁶.

Минув час. Але й досі “Софіївка” є невід’ємною частиною та окрасою Уманщини, історія якої тісно пов’язана з родом Потоцьких.

¹ ЦДІАК України, ф. 49, оп. 1, спр. 2966, арк. 5.

² Держархів Черкаської області, ф. Р-5624, оп. 1, спр. 78, арк. 3.

³ Там само, ф. Р-5624, оп. 1, спр. 35, арк. 2.

⁴ *Нікольський С.* Нравы польских магнатов // Вестник Западной России. – Вільна. – 1868. – С. 284.

⁵ Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К. – 1972. – С. 547.

⁶ *Скальковский А.* Наезды гайдамак на Западную Украину. – Одесса. – 1845. – С. 78.

⁷ Історія Польши. В трех томах. – М. – 1954. – Т. I. – С. 300.

⁸ ЦДІАК України, ф. 49, оп. 1, спр. 2523, арк. 12–17.

⁹ Там само, арк. 9–10.

¹⁰ Господарство Київщини. – К. – 1926. – С. 4.

¹¹ *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. – К. – 1852. – Т. I. – С. 445.

¹² ЦДІАК України, ф. 484, оп. 6, спр. 146, арк. 51.

¹³ *Сумароков П.* Путешествие по всему Крыму и Бессарабии. – М. – 1800. – С. 237.

¹⁴ Держархів Черкаської області, ф. Р-5624, оп. 1, спр. 38, арк. 51.

¹⁵ *Комаровский С. Ф.* Записки // Исторический вестник. – 1897. – № 11. – С. 428.

¹⁶ Уманський ключ – це прилегли до Умані села-маєтки графа Щ. Потоцького, підпорядковані одному ключовому економові; цей ключ охоплював територію сучасного Уманського району і деякі села сусідніх районів.

¹⁷ Держархів Черкаської області, ф. Р-5624, оп. 1, спр. 36, арк. 14.

¹⁸ ЦДІАК України, ф. 445, оп. 1, спр. 58, арк. 257–305.

¹⁹ Там само, ф. 49, оп. 2, спр. 1759, арк. 58–59, 123.

²⁰ Там само, арк. 36.

²¹ *Долгорукий И. М.* Славны бубны за горами или моё путешествие кое-куда 1810 года. – М. – 1870. – С. 215–217. Тут ідеться про залишки брами уманської фортеці; її було розібрано при будівництві 1812 р. на цьому місці церкви.

²² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 632, арк. 1–3.

²³ Там само, ф. 442, оп. 1, спр. 11, арк. 39, 58.

²⁴ Держархів Черкаської області, ф. Р-5624, оп. 1, спр. 79, арк. 31, 32.

²⁵ Там само, ф. Р-5624, оп. 1, спр. 35, арк. 21.

²⁶ Там само, ф. Р-5624, оп. 1, спр. 34, арк. 168.

Пам'яті Юрія Данилюка

4 липня 2005 р. на 48-му році життя перестало битися серце відомого українського історика, провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України Юрія Зіновійовича Данилюка. Він народився 17 липня 1958 р. у Києві. Батьки зуміли прищепити синові любов до рідної землі, підтримати інтерес юнака до історичного минулого України. Після закінчення у 1980 р. історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка Ю. З. Данилюк як стажер-дослідник Інституту історії АН УРСР розпочав свій трудовий шлях. Проходили роки, змінювалися керівники, посади, додавалися наукові ступені, але залишався єдиним запис у

трудовій книжці щодо місця роботи.

У 1991 р. під керівництвом академіка НАН України П. Т. Тронька Юрій Зіновійович з успіхом захистив кандидатську дисертацію на тему “Розвиток громадських форм історичного краєзнавства в 1960–1980-х роках”. Вона поклала початок визнанню історичного краєзнавства як галузі історичної науки. Не дивно, що Ю. З. Данилюк був обраний заступником голови відродженої Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Роком пізніше Ю. З. Данилюк став одним з ініціаторів створення і реалізації Державної програми “Реабілітовані історією”, покликаної глибоко і всебічно проаналізувати причини і наслідки політичних репресій, повернути українському народові незаслужено забуті імена його державних діячів, майстрів культури, вчених, відновити історичну справедливість стосовно сотень тисяч громадян України. Кабінетом Міністрів України він був призначений заступником Голови Головної редколегії науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”, завідувачем відділу з розроблення архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Завдяки його енергійним зусиллям побачив світ журнал “З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ”, головним редактором якого він став.

Науковий доробок Ю. З. Данилюка налічує понад 140 наукових монографій, збірників документів, статей, розвідок. Сфера його наукових інтересів – питання розвитку історичного краєзнавства, формування та функціонування радянської тоталітарної системи ХХ ст. В останні роки він активно працював над проблемами “усної історії”.

Ю. З. Данилюк мав талант педагога та вихователя. Недаремно молодь тягнулася до цієї людини, яка неквапливо й виважено спрямовувала молодих науковців по нелегкій науковій стежці. Ю. З. Данилюк відкрив дорогу більш як десятиєм кандидатам наук.

За подвижницьку працю Українська держава присвоїла Ю. З. Данилюку звання “Заслужений працівник культури України”, нагородила орденом “За заслуги” III ступеня; він неодноразово був відзначений відомчими нагородами.

Пам'ять про непересічну Людину, Вчителя, Науковця завжди залишиться в серцях усіх, хто його знав.

Відомості про авторів

Віталій Бондар – провідний спеціаліст-архівіст відділу інформації та використання документів Держархіву Запорізької області.

Світлана Булатова – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Олена Величко – начальник відділу інформації та використання документів Держархіву Запорізької області.

Михайло Довбищенко – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національної академії оборони України.

Тетяна Ємельянова – головний спеціаліст відділу використання інформації документів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного.

Тетяна Клименко – кандидат історичних наук, директор Держархіву Черкаської області.

Д-р Анна Крохмаль, Генеральна дирекція державних архівів Республіки Польща.

Наталя Кузовова – провідний спеціаліст відділу формування НАФ та діловодства Державного архіву Херсонської області, магістр історії.

Наталія Кузьміна – начальник відділу інформації та використання документів Держархіву Хмельницької області.

Наталія Масіян – головний спеціаліст відділу інформації та використання документів Державного архіву Чернівецької області.

Ірина Матяш – доктор історичних наук, старший науковий співробітник зі спеціальності історіографія, джерелознавство, спеціальні історичні дисципліни, директор УНДІАСД.

о. Юрій Мицик – доктор історичних наук, професор Національного університету “Києво-Могилянська Академія”.

Д-р, проф. Дарія Наленч – Генеральний директор державних архівів Республіки Польща.

Марія Никирса – колишній провідний працівник Державного архіву Чернівецької області, співробітник кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича.

Юрій Олійник – головний спеціаліст відділу інформації та використання документів Держархіву Хмельницької області.

Артем Папакін – аспірант історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Владислав Rogovий – докторант Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Іван Савицький – завуч загальноосвітньої школи I–III ступенів с. Городківка Андрушівського району Житомирської області, викладач української мови і літератури.

Володимир Сергійчук – доктор історичних наук, професор, директор Центру українознавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Д-р Владислав Стемняк – заступник Генерального директора державних архівів Республіки Польща.

Наталія Черкаська – молодший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Сергій Шевченко – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка.

Василь Шепелюк – начальник відділу використання інформації документів ЦДАМЛМ України.